

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ — ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΧΡΙΣΤ. ΛΑΤΡΕΙΑΣ, ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΙΜΑΝΣΕΩΣ
ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΛΗΘΗ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΛΥΧΝΟΣ

Πρὸς Κυρία Ἀνδριάνα Λαυρελίου,
ἐν ἀναμονῇ διασώσῃ νόσον
12/3/1990

Γ. Λαυρελίου

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΛΗΘΗ
ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΛΥΧΝΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1989

ISBN 960-7094-71-1

© Α.Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἑλ. Βενιζέλου 13

185 47 Νέον Φάληρον

Τηλ. 48 12 090

Παραγωγή - Ἑκτύπωση: Λύχνος Ε.Π.Ε. Πλ. Θεάτρου 24
τηλ. 3214766-3253880

Ἐξώφυλλο

Ὁ Χριστός, ἡ εἰρήνη ἡμῶν. Μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ μέ περιστέρι, ἀπό
ὕπερθυρο στό HENCHIR-SOLTANE. Βλ. λήμμα «περιστερά» (colombe), τοῦ J.-P.
KIRSCH, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie* τ. III/2, 1914, εἰκ.
ἀρ. 3132, στ. 2227.

«Τίς δὲ ἀνάγκη τῆς ἀναμνήσεως;
Πολλή τῆς λήθης ἢ τυρρανίς»

(Νικόλαος Καβάσιλας)

στήν Ἑλένη
ἀντίδωρον μικρόν,
«λήθης φάρμακον»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
1. ΤΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ	19
1.1 Λέξεις όμορριζες	19
1.2 Συνώνυμα καί περιφραστικά	19
1.3 Σημεῖα, σύμβολα, κινήσεις	22
1.4 Ἡ ἐπίκληση τῶν ὀνομάτων καί ἡ παρουσία τῶν προ- σώπων	26
1.5 Λέξεις καί φράσεις προτρεπτικές, καί ἡ σημασία τους ..	29
2. Η ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ	31
2.1 Μνημόνευση ἁγίων	36
2.2 Μνημόνευση ζώντων	36
2.3 Μνημόνευση κεκοιμημένων	37
2.4 Κλιμάκωση μεσολαβήσεων	38
3. ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΠΡΟΓΕΥΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ	41
3.1 Βασιλεία καί Κρίση	41
3.2 Μακάριοι οἱ «μεμνημένοι»	46
3.3 «Μνήμη πενήτων»	50
4. ΜΝΗΜΗ, ΛΗΘΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΛΑΓΗ	61
4.1 Ἐκ τῆς μνησικακίας στή συμφιλίωση	61
4.2 Οἱ προϋποθέσεις τῆς συμφιλίωσης	68

4.2.1	«Μή τις κατά τινος»	69
4.2.2	«Μή τις ἐν ὑποκρίσει» — «Μή τις δολίως»	76
4.2.3.1	«Μή ὡς Ἰούδας τὸν Κύριον φιλήματι παρέδωκε»	83
4.2.3.2	«Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει»	87
4.3	Οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ ψυχολογικές δυσκολίες τους ...	90
4.4	Θεραπευτική Ποιμαντική τῆς διπροσωπίας	93
5.	Η «ΠΟΙΗΤΙΚΗ» ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ	101
5.1	Μεμνημένοι τοῦ ποιῆσαι τὴν ἀ-λήθειαν	101
5.2	Ἡ ταυτοποιητική λειτουργία τῆς μνήμης ἐκτός Θείας Λειτουργίας	107
	ΕΠΙΛΟΓΟΣ	113
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	119
	ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	131

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ Θεία Λειτουργία (ΘΛ) μέ κεντρικό της ἄξονα τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας τελεσιουργεῖ τό *μυστήριο τῆς ἀναμνήσεως τοῦ Κυρίου*, τῆς μνήμης Του· διότι ἡ Ἐκκλησία τήν κλάση τοῦ ἄρτου καί τήν εὐλογία τοῦ ποτηρίου τοῦ οἴνου τελεῖ κατ' ἐντολήν Του εἰς ἀνάμνησίν Του. «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν» (Λουκᾶ κβ' 19). Τό ἰουδαϊκό πασχάλιο δεῖπνο ἐπαναλαμβανόταν εἰς μνήμην τοῦ ἄλλου δείπνου, πού προετοίμασε τήν Ἑξοδο τῶν Ἰσραηλιτῶν. Ὁ Κύριος, ἐγκαινιάζοντας μιά νέα ἐποχή ἀπελευθερώσεως, ὑποδεικνύει στόν Μυστικό Δεῖπνο αὐτό πού θά συνέβαινε μετά: Αὐτό πού θά ἐτελεῖτο ἐφεξῆς σέ ἀνάμνησή Του, σέ ἀνάμνηση τῆς Καινῆς Διαθήκης, σέ ἀνάμνηση τοῦ Πάθους Του καί «πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγενημένων».

Μόνο πού ἡ ἀνάμνηση αὐτή δέν εἶναι μία ψιλή ἀνάμνηση, ἀνάπλαση καί ἀναπόληση πραγμάτων, προσώπων, καί καταστάσεων παρωχημένων, ἀλλά ἀντίληψη παρουσίας, μετοχή, κοινωνία. Ἀπαξ καί ἡ ἀνάμνηση πραγματοποιηθεῖ καί γίνει πράξη, δέν ἔχουμε ἀνάγκη νά θυμόμαστε ψυχολογικά, νοητικά, ἀναπλαστικά τόν Χριστό. Ὁ Χριστός εἶναι μαζί μας, εἶναι παρών στά καθαγιασμένα δῶρα· τά δῶρα αὐτά ἔχουν πλέον μεταβληθεῖ σέ σῶμα καί σέ αἷμα Χριστοῦ, στόν ἴδιο τόν Χριστό, τόν Ὅποιο μεταλαμβάνουμε, ἔχοντας προσέλθει μέ φόβο Θεοῦ, πίστη καί ἀγάπη.

Ἐάν ἡ τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας μέσα στή ΘΛ εἶναι μία πράξη ἀνάμνησης τοῦ Κυρίου, τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι εἶναι καί ἡ μόνη καί μοναδική εὐκαιρία, γιά νά θυμόμαστε τόν Κύριο. Ἐξάλλου, ἂν κατά καί μετά τή στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων ὁ Κύριος εἶναι κατά τρόπο μοναδικό παρῶν ἀνάμεσά μας, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ἦταν καί πρίν, ὅτι δέν θά εἶναι καί μετά, ἐκτός ΘΛ. Σύμφωνα ἄλλωστε μέ διαβεβαίωσή Του, γνωρίζουμε ὅτι εἶναι καί θά εἶναι μαζί μας ὅλες τίς ἡμέρες τῆς ζωῆς μας (Ματθαίου κη' 20).

Μέ ἐπίκεντρο τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἡ Ἐκκλησία ἐνεργοποιεῖ, ἐπιστρατεύει μέ ἓνα γενικό προσκλητήριο ὅλους ὅσους τήν ἀπαρτίζουν καί ὅσους θά τήν ἀπαρτίσουν. Ἡ Ἐκκλησία θυμᾶται τόν Κύριο μ' αὐτόν τόν ἰδιαίτερο τρόπο, πού ὁ Ἰδιος τῆς ὑπέδειξε· ἀλλά ταυτόχρονα θυμᾶται ἡ προσπαθεῖ νά θυμηθεῖ τά πάντα. Εἶναι μοναδική ἡ εὐκαιρία νά παρατάξει σέ ἀναφορά ὅλους καί ὅλα. Μέ ἀφορμή τήν Ἀγίαν Ἀναφοράν ἀναφέρουμε ὅλους καί ὅλα, μνημονεύουμε, εὐχαριστοῦμε, προσφέρουμε γιά ὅλους καί γιά ὅλα. Ἡ ΘΛ γίνεται κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἓνα πανηγύρι μνήμης. Γίνεται, ὅμως, καί ἓνα *σχολεῖο μαθητείας γιά τή μνήμη ἀλλά καί τή λήθη*, ὅπως καί τή συγγνώμη, καί τήν ἄφεση καί τή συγχώρηση καί τήν καταλλαγή.

Κατά τή ΘΛ ἐκτυλίσσεται μέ μοναδικό τρόπο τό μυστήριο μνήμης καί παρουσίας τοῦ Θεοῦ καί διαγράφεται ὁλόκληρη *Ποιμαντική τῆς μνήμης*. Μέ ὁδηγό τή ΘΛ εἶναι δυνατό νά διαποιμάνουμε καί νά διαπαιδαγωγήσουμε τόν ἄνθρωπο, τόν ὁποῖο μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε καί ὡς *ὄν τῆς μνήμης καί τῆς λήθης*, ὄν πού ξεχνάει, πού θυμᾶται· πού θυμᾶται ὅτι ξεχνάει καί ξεχνάει ὅτι θυμᾶται...

Ἀσφαλῶς ἡ ΘΛ δέν εἶναι ὁ μόνος τρόπος προσεγγίσεως τῶν διδύμων ἐννοιῶν μνήμη-λήθη. Ἡ καθοριστική γιά τόν ἄνθρωπο διαλεκτική σχέση μεταξύ μνήμης καί λήθης εἶναι δυνατό νά διερευνηθεῖ μέ τή βοήθεια πολλῶν μέσων. Οἱ ἐρευνητές τῶν *ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου* καί ἡ *Θεολογία* ἐρευνοῦν γιά νά λύσουν τό μέγα τοῦτο ζήτημα, ὅτι δηλαδή πολλές φορές *θυμόμαστε αὐτά πού πρέπει νά ξεχνᾶμε καί ξεχνᾶμε αὐτά πού πρέπει νά θυμόμαστε*. Βεβαίως τό ζήτημα τοῦτο δέν μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ κατά τρόπο γενικό καί μόνον ὡς θεωρητικό πρόβλημα, δηλαδή, τό ποιός καί

πώς καί πότε καί ποῦ καί ποιόν καί τί καί γιατί καί πρὸς τί θυμόμαστε ἢ ξεχνᾶμε. Μᾶς ἀπασχολεῖ κατὰ κύριο λόγο καί πιό ἰδιαίτερα στήν ποιμαντική καί ψυχοθεραπευτική πράξη, ὅταν διαπιστώνουμε τὰ προβλήματα πού ἐπιφέρει ἡ μνήμη ἢ ἡ λήθη σημείων πού ἀφοροῦν τόν ἑαυτό μας, τοὺς ἄλλους, τὰ πράγματα καί τόν Θεό, γιατί εἶναι ἀλήθεια ὅτι στή διαδικασία τῆς μνήμης καί τῆς λήθης ἐμπλέκεται ὁ ἄνθρωπος μέ τό σύνολο τῶν σχέσεων, πού μπορεῖ νά ἀναπτύξει ὁ ψυχοσωματικός του ὀργανισμός.

Θελήσαμε, λοιπόν, νά ἐρευνήσουμε μέ συστηματικό τρόπο τήν πιό πάνω *ἐμπλοκή* σέ ὅλο της τό εὖρος, θεωρητικό καί πρακτικό. Ὅμως ἡ ἐρευνα στήν παροῦσα φάση της ἀφορᾷ τή μνήμη καί τή λήθη μέσα στή ΘΛ. Γιά τό σκοπό αὐτό ἀναλύσαμε κυρίως τίς συνηθέστερες στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία *ἐν χρήσει Λειτουργίες* τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καί τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων Δώρων. Κατά τήν ἀνάλυση ἀνατρέξαμε καί σέ *παλαιότερες λειτουργίες* ἢ μεταγενέστερες ἐξελίξεις τους καί ἀναζητήσαμε ἐπίσης *ἐρμηνεῖς*, σχολιασμούς τῶν Λειτουργιῶν καί μελέτες γιά τό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ὑπάρχουν, ἀσφαλῶς, πολλοί τρόποι ἀνάγνωσης, μελέτης καί προσέγγισης τῆς ΘΛ. Οἱ τρόποι αὐτοί ἔχουν ὡς ἀφετηρία ἔννοιες, ὑπό τίς ὁποῖες μποροῦμε νά κατανοήσουμε τή ΘΛ. Οἱ ἔννοιες αὐτές θά μποροῦσαν νά συγκεντρωθοῦν σέ γενικότερες κατηγορίες, οἱ ὁποῖες στή συνέχεια θά ἦταν δυνατό νά χρησιμεύσουν στήν κατάταξη τῶν ἐπὶ μέρους προσεγγίσεων. Μπορεῖ ὅμως καί μία καί ὄχι ἀπόλυτα συστηματική παράθεση διαφόρων προσεγγίσεων νά καταστήσει σαφῆ τήν *πολύτροπη προσέγγιση* τῆς ΘΛ. Μπορεῖ ἐπί παραδείγματι ἡ ΘΛ νά ἐξετασθεῖ ὡς τό κέντρο τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας· σέ συνάρτηση μέ τίς λοιπές ἱερές ἀκολουθίες καί τὰ μυστήρια· σέ σχέση μέ τήν ἰδιωτική εὐσέβεια (προσευχή, φιλανθρωπία). Ἡ ΘΛ μπορεῖ ἀκόμα νά θεωρηθεῖ ὑπό τήν ὀπτική γωνία τῆς Θ. Εὐχαριστίας ὡς θυσίας ἢ ὡς θεανθρώπινης κοινωνίας. Θά ἦταν δυνατό νά ἐξετασθεῖ ἐπίσης ἡ κοινωνική καί μορφωτική της διάσταση. Ἡ ΘΛ μπορεῖ νά ἐξετασθεῖ ἀκόμα καί *ἀπό τή σκοπιά* διαφόρων ψυχολογικῶν ἢ καί ἄλλων λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου ὅπως γιά παράδειγμα *τῆς μνήμης καί τῆς λήθης* τίς ὁποῖες καί διερευνοῦμε στήν παροῦσα μελέτη μας.

Πέρα ὅμως ἀπό τή μνήμη ἢ λήθη, τίς ὁποῖες δέν περιορίζου-

με μόνο στήν ψυχολογική τους λειτουργία, έχουμε τήν εὐκαιρία κατά τή λατρεία γενικῶς καί ἰδιαίτερα στή ΘΛ νά συναντᾶμε καί ἄλλες ψυχολογικές ἢ καί βιολογικές *λειτουργίες* τῶν αἰσθήσεων ἢ καί *τμήματα* τοῦ ψυχισμοῦ μας (προσοχή, ὄραση, ἀκοή, διάνοια μ.ἄ.), πού βέβαια προκειμένου γιά τόν Θεό ἐμφανίζονται ὡς ἀνθρωποπαθεῖς ἐκφράσεις. Οἱ ψυχοβιολογικές αὐτές ἀνθρώπινες λειτουργίες εἴτε μεταφέρονται ἀνθρωποπαθῶς στόν Θεό εἴτε περιορίζονται στήν ἀνθρώπινη φυσιολογική τους λειτουργία εἴτε σημειώνεται ἡ μεταμόρφωσή τους μέσῳ τῆς ΘΛ εἴτε ἀναφέρονται ἄλλως πῶς¹.

Στή ΘΛ θυμόμαστε ἢ ἐκ τῶν πραγμάτων εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά θυμηθοῦμε πρόσωπα, πράγματα καί καταστάσεις πού συνήθως ξεχνᾶμε· ἢ ξεχνᾶμε πράγματα, πού ἐκτός ΘΛ συνήθως θυμόμαστε. Βέβαια ὑπάρχει πάντοτε καί ὁ κίνδυνος νά ἀφαιρεθοῦμε καί νά μή προσέχουμε· γι' αὐτό ἔχουν τή θέση τους καί τά ποικίλα «πρόσχωμεν». Ἐφ' ὅσον ὁμως εἴμαστε προσεκτικοί καί νήφουμε, παίρνουμε χίλια δυό *ἐρεθίσματα*, γιά νά θυμόμαστε ἢ νά ξεχνᾶμε. Κι αὐτό συμβαίνει ὄχι μόνο κατά τήν ὥρα τῆς ΘΛ ἀλλά ἐν συνεχείᾳ καί στήν ὑπόλοιπη καθημερινή μας ζωή. Ὅμως, πέρα ἀπό ἀπλᾶ ἐρεθίσματα, ἡ ΘΛ μᾶς ὑποδεικνύει διαφόρους *τρόπους μνήμης*, πού μποροῦν νά μεταφερθοῦν καί νά ἐφαρμοστοῦν στήν καθημερινότητα.

Γενικώτερα θά μπορούσε νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι ὅ,τι ἀναφέρεται καί ἀποτυπώνεται στό κείμενο ἢ καί μέ ἄλλο τρόπο στή ΘΛ ἀποσκοπεῖ στήν *ὑπόμνηση* καταστάσεων, προσώπων, ἀληθειῶν, ἀσχέτως ἂν αὐτό συνδέεται μέ συγκεκριμένη λέξη, ἢ ὅποια καί ἐτυμολογικῶς ἀναφέρεται στό δίδυμο μνήμη-λήθη. Ἡ ΘΛ ὡς καταγραφή συνιστᾶ μία γενική ὑπόμνηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καί διδάσκει. Δέν θά πρέπει νά διαφύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι «τά ἀπαγγελλόμενα» κατά τή ΘΛ (προσευχές, ὕμνοι, εὐχές, τό σύμβολο τῆς πίστεως καί ἡ κυριακή προσευχή, ἀλλά καί τά ἀναγνώσματα ἀπό τήν Ἀγία Γραφή μ.ἄ.) «ἔχουν ἕναν ἐμφατικά δογματικό καί διδακτικό χαρακτήρα». Ὁ ὁρος *μυσταγωγικός* θά ταίριαζε ἴσως περισσότερο². Θά μπορούσε κανεῖς, ἔχοντας μιλή-

1. Βλ. πύ κάτω τήν παράγραφο (παρ.) 1.2. Συνώνυμα καί περιφραστικά.

2. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ 1973, σ. 171· GY 1989, σ. 15. Βλ. καί ΒΕΡΓΩΤΗ 1988. Στίς ἐντός κειμένου (σπάνια) ἢ στίς ἐντός τῶν ὑποσημειώσεων βιβλιογραφικές ἀνα-

σει λίγο πιά πάνω για μαθητεία τῆς μνήμης στό σχολεῖο τῆς ΘΛ, νά χαρακτηρίσει αὐτό πού συμβαίνει στή ΘΛ ὡς *μνημαγωγία*³.

Ἄν θελήσουμε νά δοῦμε τί ἀποτυπώνεται στή ΘΛ, θά διαπιστώσουμε ὅτι σχεδόν συνεχῶς ἐκτίθενται οἱ ἀλήθειες τῆς πίστεως περί δημιουργίας τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου, περί ἐπισκέψεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ παντοιοτρόπως, περί τῆς ἐλεύσεως καί τοῦ ἐπί γῆς ἔργου τοῦ Θεανθρώπου, Παθῶν, Ἀναστάσεως, Δευτέρας Παρουσίας καί μελλούσης ζωῆς, ἠθικῶν ἐπιταγῶν κ.τ.τ. Ὁλόκληρη ἡ ΘΛ εἶναι *ὑπόμνηση* τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως καί τοῦ ὀρθοδόξου ἡθους.

Ἐάν αὐτό θεωρεῖται ὡς γενική ἐντύπωση, πού ἀποκομίζουμε ἀπό τή ΘΛ, μία πιά προσεκτική ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου ὁδηγεῖ σέ συγκεκριμένα *παραδείγματα* χρήσεως ἐννοιῶν, πού ἔχουν σχέση μέ τή μνήμη-λήθη. Ἐκφράζονται μάλιστα εἴτε μέ λέξεις οἱ ὁποῖες ἐμπεριέχουν ρίζες τῶν δύο λέξεων (ὁμόρριζες), ἢ *συνώνυμες*, ἢ διατυπώνονται περιφραστικά καί συμπεραίνονται καί κατανοοῦνται ἀπό τά συμφραζόμενα· ἐκφράζονται ἐπίσης εἴτε μέ κινήσεις, σημεῖα καί σύμβολα πού γίνονται προσιτά διά τῶν πέντε αἰσθήσεων, εἴτε μέ τή χρησιμοποίηση ὀνομάτων προσώπων (Θεοῦ, Παναγίας, ἁγίων, ἀγγέλων, ἀνθρώπων), ἢ ἄλλων καταλλήλων λέξεων καί φράσεων.

Εἶναι, ὅμως, καιρός νά προχωρήσουμε σέ μία ἀναλυτική ἐξέταση τῶν ἀνωτέρω, ἡ ὁποία προοδευτικά θά μᾶς ὁδηγήσει νά ἀντιληφθοῦμε ὅχι μόνο τήν ψιλή *ἀναπλαστική* δυνατότητα τῆς μνήμης, ἀλλά καί τήν *ποιητική*, δραστική τῆς διάσταση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ μνήμη εἶναι ἐξώθηση πρὸς ἐνέργεια, ἐρέθισμα

φορές σημειώνονται εἴτε τό ἐπώνυμο τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκδότου καί ἐπιμελητοῦ, εἴτε ὁ τίτλος τοῦ ἔργου καί τοῦ περιοδικοῦ, τό ἔτος δημοσίευσέως καί, ὅπου χρειάζεται, ἡ σελίδα τῆς παραπομπῆς. Ἰδιαίτερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ παραπομπές στά κείμενα τῶν Θεῶν Λειτουργιῶν ὑπό μορφή συντμήσεων ζητᾶμε τήν ἀνοχή τῶν ἀναγνωστῶν, ἐάν δυσκολευτοῦν στήν κατανόησή τους...

3. Τοὺς ὁρους, τή μέθοδο καί τίς τεχνικές αὐτῆς τῆς «μνημαγωγίας» θά μπορούσε νά καθορίσει καί νά προαγάγει ἡ «Μνημαγωγική», ἡ ὁποία θά συνδύαζε στοιχεῖα ἐπιστήμης καί τέχνης. Σέ συνεργασία μέ τήν «τέχνην τεχνῶν καί ἐπιστήμην ἐπιστημῶν», τήν Ποιμαντική, θά προωθοῦσε τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς «Ποιμαντικῆς τῆς μνήμης».

πρός αντίδραση. Ἡ ἀνάλυση αὐτή θά κάνει φανερή καί τήν *παρουσιοποιητική* διάσταση τῆς μνήμης. Ἡ μνήμη δηλαδή καθιστᾷ παρόντα τά μνημονευόμενα καί ἀναμνησκόμενα· ἢ μάλλον εἰσάγει ἐκεῖνον πού θυμᾶται στήν παρουσία τῶν ὄντων πού θυμᾶται. Θά διαφανεῖ ἐπίσης μία ἄλλη διάσταση τῆς μνήμης: αὐτή πού θά ὀνομάζαμε *ὀλιστική* ἢ συνολική λειτουργία τῆς μνήμης. Σύμφωνα μέ αὐτή τή δυνατότητά της ἡ μνήμη ἐνοποιεῖ τό σύνολο τῶν ψυχοσωματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου (γνωστικῶν, βουλευτικῶν, συναισθηματικῶν) καί τόν ὠθεῖ ἀπό μία ἀποσπασματική πρὸς μία καθολική ἀντίληψη τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ἡ μνήμη στό σύνολό της ἀλλά καί οἱ ἐπὶ μέρους λειτουργίες της, ὅπως διαφαίνονται μέσα στή ΘΛ, δείχνουν νά ξεπερνοῦν τήν ἔκταση μιᾶς μνήμης, ὅπως γινόταν, μονομερῶς ἴσως, μέχρι πρόσφατα ἀντιληπτή ἀπό τήν ἐπιστήμη τῆς Ψυχολογίας. Οἱ *λειτουργίες τῆς μνήμης μέσα στή ΘΛ*, ὅχι μόνο περιέχουν ἀλλά καί ὑπερβαίνουν τίς καθιερωμένες ἐπὶ μέρους *ψυχολογικές λειτουργίες τῆς μνήμης*. Οἱ ψυχολογικές αὐτές λειτουργίες τῆς μνήμης συνίστανται στήν *ἀνάπλαση* ἢ *ἀναπαραγωγή* παλαιῶν παραστάσεων, πού ἔχουν ἐντυπωθεῖ κατά τό παρελθόν (*ἐντύπωση-μάθηση*) καί διατηρηθεῖ (*διατήρηση*) καί ἀναγνωρίζονται (*ἀναγνώριση*) ἀπό τό συγκεκριμένο ἄτομο⁴. *Νεώτερες*, ὅμως ψυχολογικές *ἀπόψεις*, πού ἀφοροῦν τή μνήμη καί τίς λειτουργίες της, *τείνουν* πιθανόν νά *συναντήσουν* τήν ἀντίληψη περί τῆς μνήμης καί τῶν λειτουργιῶν της, ἔτσι ὅπως βιώνονταν ἀνέκαθεν μέσα ἀπό τή ΘΛ. Οἱ ἀπόψεις αὐτές ξεφεύγουν ἀπό τή συνειρμική ἢ καί γνωστική (μαθησιακή) θεώρηση τῶν πραγμάτων. Ἐπεκτείνονται καί σέ ἄλλες γνωστικές λειτουργίες (νόηση, φαντασία), στά κίνητρα, στά συναισθήματα καί στά κοινωνικά πλαίσια μέσα στά ὁποῖα λειτουργεῖ ἡ μνήμη⁵.

4. Βλ. ΤΟΜΑΣΙΔΗ 1982, σ. 156.

5. Ἀποτελέσματα συγχρόνων ἐρευνῶν καί θεωρίες γιά τή μνήμη βλ. LIEURY 1986· πρβλ. REBELL 1988, σ. 37-40. Ἐδῶ θά πρέπει νά σημειώσουμε τήν συμβολή τῆς Ψυχολογίας τοῦ βάθους γι' αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν ἀνανέωση καί ὑπέρβαση. Ἡ *Ψυχολογία τοῦ βάθους* ἐντοπίζοντας ὡς κύριο πρόβλημα τῶν ψυχικῶν συγκρούσεων καί ἀσθενειῶν τήν ἀπώθηση πού ἐκτοπίζει ἀπό τή μνήμη στή λήθη σημαντικά γεγονότα τῆς ψυχικῆς ζωῆς θεραπεύει διά τῆς ἐπαναφορᾶς στό συνειδητό καί στή μνήμη «πραγμάτων» πού εἶχαν διολισθήσει στό ἀσυνείδητο.

1. ΤΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

1.1. Λέξεις όμόρριζες

Σ' εκείνον πού μετέχει προσεκτικά στή ΘΛ κάνει έντύπωση ή συχνή χρησιμοποίηση λέξεων πού αναφέρονται στήν έννοια τής μνήμης καί τής λήθης της. Όλόκληρη ή ΘΛ αλλά καί ή προετοιμασία της διατρέχεται από ύποτακτικές, εύκτικές, προστακτικές καί μετοχές, από άορίστους καί παρακειμένους τών ρημάτων «μιμνήσκω» καί «μνημονεύω» (μηδέ μνησθής, μνήσθητι, μνησθείη, μνημόνευσον, μνημονεύσαντες, μεμνημένοι, μνημονευθέντες κ.τ.τ.) καί από τήν παρουσία, μέ ή χωρίς προθέσεις, τών ούσιαστικών «μνήμη» καί «ανάμνησις» (εις ανάμνησιν, εις τιμήν καί μνήμην, υπέρ μνήμης καί άφέσεως κ.τ.τ.).

1.2. Συνώνυμα καί περιφραστικά

Οί έννοιες, όμως, τής μνήμης καί τής λήθης δέν περιέχονται μόνον σέ λέξεις όμόρριζες. Μιά σειρά συνωνύμων καί περιφραστικών διατυπώσεων έκφράζουν τή θύμηση ή τή λησμονιά. Μιά κύρια ομάδα λέξεων ή έκφράσεων αύτης τής κατηγορίας έχει σχέση μέ παράλληλες «ψυχολογικές» λειτουργίες. Άπευθυνόμαστε

στόν Θεό καί προσπαθοῦμε, ἐκφραζόμενοι ἀνθρωποπαθῶς, νά τοῦ «ἀποσπάσουμε» τό ἐνδιαφέρον του. Γιά νά μᾶς θυμηθεῖ, πρέπει ὅπωςδήποτε νά στρέψει κατ' ἀρχήν τό ἐνδιαφέρον Του πρός ἐμᾶς, νά διαπιστώσει ὅτι ὑπάρχουμε. Γι' αὐτό κι ἐμεῖς ἐπιχειροῦμε νά Τοῦ κάνουμε αἰσθητή τήν παρουσία μας, ἐπικαλούμενοι τίς «αἰσθήσεις» Του καί ἰδιαίτερα τήν προσοχή Του. Πρόσεξέ μας ἀπό ἐκεῖ πού εἶσαι («πρόσχες»· φανέρωσε τό πρόσωπό σου («ἐπίφανον τό πρόσωπόν σου»)· ἐπίβλεπον («ὅπως ἐπιβλέψης»), ἐπίδε («ὁ μή παρορῶν ἀμαρτάνοντα»)· ἐπάκουσον (εἰσακούων, εὐήκοος)· μή ἀποστρέψης τό πρόσωπόν σου. Καί βεβαίως τήν ἐπίκληση τῆς δικῆς Του προσοχῆς («πρόσχες») τήν ἐπιχειροῦμε μέ τή δική μας προσοχή σέ ὅσα συμβαίνουν («πρόσχωμεν»).

Ἐμεῖς θυμόμαστε τά ἐπηγγελμένα ἀγαθά· καί εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἰδιος μᾶς ἔχει ὑποσχεθεῖ ὅτι θά ἀνταποκρίνεται στά αἰτήματά μας («ὁ τὰς αἰτήσεις παρέχειν ἐπαγγειλάμενος»). Γι' αὐτό δέν σταματᾶμε νά δεώμεθα, νά Τόν ἐπικαλούμαστε, νά Τόν δυσωποῦμε. Ἀφοῦ μᾶς δεῖς καί μᾶς ἀκούσεις, πρόσδεξι τή δέησή μας, ἐπίσκεψαι πολυτρόπως καί ἐλέησον ἡμᾶς. Δῶσε («δός») συγκεκριμένα πράγματα πού σοῦ ζητᾶμε. Ἐμεῖς δεόμεθα γι' αὐτά πού ἔχουμε ἀνάγκη.

Ἐπειδή ξεχνᾶμε, σέ παρακαλοῦμε «δίδαξον ἡμᾶς εὐχαριστεῖν ὑπὲρ τῶν εὐεργεσιῶν σου ὧν ἴσμεν καί ὧν οὐκ ἴσμεν». Τά ἐπηγγελμένα ἀγαθά, αὐτά πού μᾶς ὑποσχέθηκες, ἔγιναν εὐεργεσίες πού δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε (μαθητεία στή θύμηση). Κι ἂν ἐμεῖς πρέπει νά Σέ θυμόμαστε θά πρέπει ἀντίστοιχα καί Σὺ νά μᾶς θυμᾶσαι, νά μή μᾶς ξεχνᾷς ἢ νά ξεχνᾷς πράγματα πού ἡ θύμησή τους ἀπό σένα δέν θά ἦταν πρός τό συμφέρον μας. Πρέπει κυρίως νά μή θυμᾶσαι καί νά ξεχάσεις τίς ἀμαρτίες μας. Γι' αὐτό ζητᾶμε συγγνώμην καί ἄφεσιν καί συγχώρησιν τῶν ἀμαρτιῶν μας¹. Ἡ θεία μετάληψη μεταξύ ἄλλων ἐπιδιώκει τήν ἄφεση τῶν ἀμαρτιῶν· γι' αὐτό καί ὀφείλουμε νά προσερχόμαστε μετά καθαροῦ συνειδότητος καί ζητᾶμε «ἀπόπλυνον τὰ ἀμαρτήματα». Σέ παρακαλοῦμε νά μᾶς παρέχεις τήν ἄφεση («ἄφες»), καθώς καί ἡμεῖς ἀφίεμεν. Αὐτό

1. Πρβλ. τροπάριο τῆς ἀκολουθίας τοῦ καιροῦ πού λέγει ὁ διάκονος: «μηδὲ μνησθῆς τῶν ἀνομιῶν ἡμῶν» (Ἱερατικόν 1971, σ. 60).

γίνεται πράξη μέσα στη ΘΛ, όταν δέν ζητάμε μόνον από τόν Θεό αλλά καί από τούς ἀδελφούς μας νά μᾶς συχωρέσουν. Γι' αὐτό ἡ στάση μας ἐκεῖ, ὀφείλει νά εἶναι *στάση μετανοίας* («ἐν μετανοίᾳ»), δηλαδή, ἀλλαγῆς νοοτροπίας καί τρόπου ζωῆς. Νά ξεχάσουμε αὐτά πού ξέραμε καί νά προσανατολισθοῦμε πρὸς νέους ὀρίζοντες.

Ἡ διάθεση πάντως τοῦ Θεοῦ εἶναι νά μὴν ξεχνάει τόν ἄνθρωπο. Αὐτό τό γνωρίζουμε καί ἀπό ἄλλου, τό ἐπιβεβαιώνουμε ὁμῶς καί στη ΘΛ: «οὐδέ ἐπελάθου ἔργου χειρῶν σου ἄλλ' ἐπεσκέψω πολυτρόπως» παρ' ὅτι «παρήκουσε σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ». Ἡ μνήμη τοῦ Θεοῦ λειτουργεῖ, ἀκόμα καί ὅταν ἡ δική μας ὑπολείπεται. Ὁ Θεός θυμᾶται κι αὐτά πού ἐμεῖς ξεχνᾶμε. «Καὶ ὧν ἡμεῖς οὐκ ἐμνημονεύσαμεν δι' ἄγνοιαν ἢ λήθην ἢ πληθος ὀνομάτων, αὐτός μνημόνευσον ὁ Θεός, ὁ εἰδὼς ἐκάστου τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν προσηγορίαν, ὁ εἰδὼς ἕκαστον ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ». Ἐπίσης ὁ Θεός συγχωρεῖ ἀκόμα καί «ὅσα οὐκ ἐφθάσαμεν (ἐξ)εῖπεν ἢ κατ' ἄγνοιαν, ἢ κατὰ λήθην, οἵαδήποτε»².

Ὅπωςδήποτε ἀνάμεσα στη μνήμη τοῦ Θεοῦ καί στη μνήμη τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν ποιοτικές καί ποσοτικές διαφορές. Ὁ Θεός μέ τίς «αἰσθήσεις» Του ἀντιλαμβάνεται τίς ἀνάγκες μας καί σπεύδει εἰς ἀντίληψιν καί βοήθειαν, γιατί δέν εἶναι σάν τά «εἰδωλα τῶν ἐθνῶν», τά ὅποια οἱ ἄνθρωποι ἐξέλαβαν γιά θεούς: «οἷς οὔτε ὀμμάτων χρήσις εἰς ὄρασιν οὔτε ῥῖνες εἰς συνολκὴν ἀέρος οὔτε ὦτα ἀκούειν οὔτε δάκτυλοι χειρῶν εἰς ψηλάφησιν καὶ οἱ πόδες αὐτῶν ἀργοὶ πρὸς ἐπίβασιν» (Σοφία Σολομώντος ιε' 15). Ἄν ὁ Θεός φανερώσει τό πρόσωπό Του στὸν ἄνθρωπο καί δέν τὸν ἀποστραφεῖ, τότε μόνο ὁ ἄνθρωπος «θά δεῖ Θεοῦ πρόσωπο» καί θά ἀναφωνήσῃ μέ τὸν ψαλμῳδὸ: «πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου» (Ψαλμός ιε' 11).

Γιὰ κάτι τέτοιο, ὁμῶς, ἀπαιτεῖται κάθαρση ὅλων τῶν ψυχασωματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Χρειάζεται ψυχὴ καί καρδιά καί διάνοια καθαρὴ, ἀπομάκρυνση «τῶν δεινῶν λογισμῶν». Τ' αὐτιά μας πρέπει ν' ἀκοῦνε καί τά μάτια μας νά βλέπουν τόν Θεό. Ἡ ΘΛ εἶναι ἡ καλλίτερη προετοιμασία πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυν-

2. Ἀκολουθία τῶν ἐξομολογουμένων (Μικρόν εὐχολόγιον 1962, σ. 135).

ση. Πρέπει, λοιπόν, οί αἰσθήσεις μας νά φωτισθοῦν καί νά λειτουργήσουν στήν ἐντέλεια³. Πιό οὐσιαστικά καί πιό ἐκφραστικά δέν μπορούσε νά διατυπωθεῖ αὐτό ἀπό ὅτι ἔχει ἀποτυπωθεῖ στήν Α' Εὐχή τῶν πιστῶν στή Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων:

«Ὁ Θεός ὁ μέγας καί αἰνετός,
ὁ τῷ ζωοποιῷ τοῦ Χριστοῦ σου θανάτῳ
εἰς ἀφθαρσίαν ἡμᾶς ἐκ φθορᾶς μεταστήσας·
σύ πάσας ἡμῶν τὰς αἰσθήσεις
τῆς ἐμπαθοῦς νεκρώσεως ἐλευθέρωσον,
ἀγαθόν ταύταις ἡγεμόνα τόν ἔνδοθεν λογισμόν ἐπιστήσας.
Καί ὁφθαλμός μὲν ἀπέστω παντός πονηροῦ βλέμματος,
ἀκοή δέ λόγοις ἀργοῖς ἀνεπίβατος,
ἡ δέ γλῶσσα καθαρυνέτω ρημάτων ἀπρεπῶν.
Ἄγνισον ἡμῶν τὰ χεῖλη, τὰ αἰνοῦντα σε, Κύριε·
τὰς χεῖρας ἡμῶν ποίησον
τῶν μέν φαύλων ἀπέχεσθαι πράξεων,
ἐνεργεῖν δέ μόνα τὰ σοί εὐάρεστα,
πάντα ἡμῶν τὰ μέλη
καί τήν διάνοιαν
τῇ σῇ κατασφαλιζόμενος χάριτι».

1.3. Σημεῖα, σύμβολα, κινήσεις

Μέ τέτοιο τρόπο προετοιμασμένος ὁ ἄνθρωπος εἶναι εὐαίσθητοποιημένος καί ἐντός καί ἐκτός ΘΛ, ὥστε νά λειτουργήσῃ ὅπως ἐκεῖνος πού, ὅταν πρέπει καί ὅπως πρέπει, θυμᾶται, πού ξεχνᾷ,

3. «Αἰσθήσεων φώτισον ἀπλὴν πεντάδα», ζητᾷμε στήν εὐχή τοῦ Συμεὼν τοῦ Μεταφράστου, πού ἀπαγγέλλουμε στήν Εὐχαριστία μετά τή Θεία Μετάληψη. Εἶναι διάχυτη ἡ ἀπαίτηση γιά κάθαρση. Ἀρχίζοντας ἀπό τόν μακαρισμό τῶν «καθαρῶν τῇ καρδίᾳ», τίς «καθαρές ψυχές», τίς «κεκαθαρμένες διάνοιες», μέχρι τήν παρότρυνση τοῦ πασχαλίου κανόνος «καθαρθῶμεν τὰς αἰσθήσεις» καί τή συμβουλή τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου περί φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων καί τῆς φαντασίας, νοός καί καρδίας, μιά ὁλόκληρη ὀρθόδοξη πρακτική καί γραμματεία τονίζει τήν ἀναγκαιότητα αὐτή. Βλ. καί πιό κάτω τήν παρ. 1.3. Σημεῖα, σύμβολα, κινήσεις.

πού θυμίζει, πραγματικότητες πού έζησε. Μέ τίς πέντε αίσθήσεις έρχεται σέ έπαφή μέ μιά σειρά τελετουργικῶν καί μή σημείων, συμβόλων, κινήσεων πλήρων νοήματος, τῶν ὁποίων τό νόημα ἄλλοτε κατανοεῖται εὐκολα, ἄλλοτε ὅμως χρειάζεται προσπάθεια, ὥστε αὐτά (τά σημεία, σύμβολα...) νά μπορέσουν νά λειτουργήσουν στή διαδικασία τῆς μνήμης καί τῆς λήθης. Σέ πολλούς ἡ ΘΛ, φορτωμένη μέ τά «ἀκατανόητα» ἐκ πρώτης ὄψεως ἢ ἀνεξήγητα τελετουργικά της, δέν ἔχει κανένα νόημα. Ἀπό λογική λατρεία γίνεται γιά τούς περισσοτέρους μή λογική, παράλογη ἢ μέ νόημα πού εἶναι κρυμμένο. Χάνεται ἡ συνέχεια τῆς «ἀναγνώσεως» τῆς ΘΛ, γιατί ἡ «γραφή» της εἶναι μικτή: μέ λόγο, εἰκόνες, σύμβολα, σημεία, κινήσεις πού πρέπει ν' ἀποκωδικοποιηθοῦν, γιά νά φθάσουν σωστά στόν δέκτη, ὥστε νά τά κατανοήσῃ· ὁπότε θά συμπε-
σουν ἢ καί θά ταυτιστοῦν τά σημαινόμενα μέ τά κατανοούμενα.
Θά λειτουργήσουν δηλαδή ὡς αὐτονόητα. Τό σύνολο ὅμως τῶν αὐτονοήτων μιᾶς κοινωνίας χαρακτηρίζεται ὡς *πολιτισμός*. Συμβαίνει, ὅμως, λόγω κοινωνικῶν μεταβολῶν ἢ ἄλλων αἰτιῶν συγκεκριμένα ἄτομα ἢ ὁμάδες πληθυσμοῦ νά ἀποστασιοποιοῦνται καί νά μή λειτουργοῦν σ' αὐτές τά «αὐτονόητα» τοῦ περιβάλλοντος πολιτισμοῦ ὡς αὐτονόητα.

Τό ἴδιο μπορεῖ νά συμβαίνει καί μέ τόν *λειτουργικό* μας *πολιτισμό*. Ἐνῶ γιά πολλούς τά στοιχεῖα του εἶναι αὐτονόητα γιά ἄλλους εἶναι δυστυχῶς «ἀκατανόητα», χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν εἶναι καί λογικά. Ὡς λογικά ὅμως, εἶναι διδακτά καί ἐπομένως διδακτέα. Αὐτά θά πρέπει λοιπόν νά τά μάθουμε ἐμεῖς καί νά
τά μάθουμε καί στούς ἄλλους, νά τά ἐρμηνεύσουμε, καί βέβαιον
πιά νά διαβάζουμε σωστά αὐτά πού διαβάζουμε καί ὄχι κατ' εἰκα-
σίαν. Ἡ ΘΛ γιά πολλούς εἶναι ἕνας *παλαιός κώδικας*, πού καί
στήν πιό καλή περίπτωση (δηλαδή ὅταν διατηρεῖται ἄριστα, χωρίς
φθορές, ἀφαιρέσεις, ἐλλείψεις κτλ.) ἀπαιτεῖ ἐκμάθηση τῆς παλαιᾶς
γραφῆς. Συχνά ἀπαιτοῦνται καί τεχνικές γνώσεις, ὥστε νά φθά-
σουμε κάτω ἀπό τήν πρώτη ἐπιφάνεια γραφῆς καί νά διακρίνουμε
τό κατώτατο ἐπίπεδο λ.χ. τοῦ παλίμψηστου, τά πρῶτα χαράγματα
πού ξύστηκαν γιά νά γραφτοῦν ἄλλα καί ἄλλα...

Μέ αὐτά πού λέγονται, ἐντοπίζουμε τίς δυσκολίες, γιά νά
τονίσουμε τό χρέος μιᾶς σύγχρονης *Λειτουργικῆς Ποιμαντικῆς*,
πού ὀφείλει νά ἀναζητήσῃ καί νά διασώσῃ τό ἀπολωλός, τό χαμέ-

νο νόημα αὐτῶν τῶν κινήσεων, τῶν σημείων, τῶν συμβόλων, τῶν λόγων. Ὁ σκοπός ἄλλωστε ὅλων αὐτῶν εἶναι σαφής: ἵνα «μὴ δῶ τῇ λήθῃ χάραν» καὶ νὰ διατηρήσει «τὴν μνήμην ἀκμάζουσαν» ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἱ. Καβάσιλας⁴.

Ἡ αἰσθητηριακή (διὰ τῶν αἰσθήσεων)⁵ πάντως προσέγγιση τῆς ΘΛ καὶ ἀντίληψη ὧσων συμβαίνουν κατ' αὐτὴν εἶναι μιὰ ἄλλη μορφή θεώρησης καὶ μνήμης πραγμάτων, πού ἐνεργεῖ τίς ἀναγκαῖες «μεταστάσεις». Ὅλες αὐτές οἱ κινήσεις τοῦ σώματος, τὰ σημεῖα (σημάδια), τὰ σύμβολα ἔχουν κάποιο νόημα, μᾶς θυμίζουν κάτι. Ἐτσι, μέ τίς αἰσθήσεις μας εἰσπράττουμε καὶ μεταδίδουμε νοήματα καὶ μηνύματα, αἰσθανόμαστε καταστάσεις, πού ἄλλιῶς θὰ ἦταν δύσκολο ἢ καὶ ἀδύνατο νὰ τίς ἀντιληφθοῦμε, ὡς ψυχοσωματικά ὄντα πού εἴμαστε. Τό σῶμα τότε γίνεται σῆμα, πού μᾶς θυμίζει. Καί ἡ ΘΛ εἶναι διάσπαρτη ἀπό τέτοια θυμίσματα.

Μέ τὴν ὄραση ἀνακαλύπτουμε καὶ θαυμάζουμε τόν Ἱ. Ναό καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, τόν διάκοσμό του, τίς εἰκόνες, τὰ ἱερά σκεύη, τόν σταυρό, τὰ κεριά, τίς λαμπάδες, παρακολουθοῦμε τίς λιτανεῖες. Ὅλ' αὐτά ὁμιλοῦν μ' ἓναν ἰδιαίτερο τρόπο, μέ τὴ δική τους γλώσσα μᾶς εἰσάγουν στὸν μυστικό τους κόσμο. Βλέπουμε αὐτά πού βλέπουμε — εἶναι καὶ φορές πού δέν τὰ βλέπουμε — μὰ βλέπουμε κι ἄλλα, πίσω ἀπ' αὐτά. Τό πεπερασμένο τῆς ὁράσεως ἀλλὰ καὶ τῶν αἰσθήσεων γενικά πολλές φορές δρᾷ προστατευτικά γιατί δέν θ' ἀντέχαμε νὰ δοῦμε ὅσα πράγματι τελεσιουργοῦνται⁶.

4. Ἑρμηνεῖα ΘΛ, κεφ. Α', παρ. 14, 1979, σ. 44. Μερικὲς ὅμως φορές ἐπιτυγχάνεται τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, ὅταν ἔχει ξεχαστεῖ τὸ νόημά τους. Αὐτὸ ὀφείλεται (ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ο. CLÉMENT, σ. 203) στὸ γεγονός ὅτι «ὁ θαυμαστός λειτουργικός πλοῦτος τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας πού διαπότιζε τὴ ζωὴ τῶν γεωργικῶν πληθυσμῶν, ἔχει γίνῃ ξένος στὸν ἄνθρωπο τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὸν πλαστὸ ὀρθολογισμό του. Ἑρμηνεῖα ἐμπνευσμένη ἀπ' τὴ Γραφή, χωρὶς ἀμφιβολία, ... ἡ λειτουργικὴ παράδοση ἔχει πολλές φορές κι αὐτὴ ἀνάγκη ἀπὸ ἑρμηνεία».

5. Πρβλ. ΤΟΜΑΣΙΔΗ 1982, σ. 221-222.

6. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ παράδειγμα πού ἀναφέρει ὁ Ἀββᾶς Δανιήλ στὸν ζ' Λόγο του (Γεροντικόν 1970, σ. 28α-29α), γιὰ κάποιον μοναχό τῆς Σκήτεως πού ἀπιστοῦσε ἂν πράγματι ὁ ἄρτος, πού λαμβάνουμε, εἶναι φύσει σῶμα Χριστοῦ.

Μέ τήν ἀκοή ἀκροόμαστε τόν θεῖο λόγο, τίς μελωδίες, τούς ἤχους τῶν κωδώνων, κτυπήματα σκευῶν μέ νόημα, τό θρόϊσμα τῶν ὑφασμάτων.

Μέ τήν ὄσφρηση μυρίζουμε τό θυμίαμα, τά ἄνθη τοῦ Ἐπιταφίου, τήν εὐωδία τῶν ἁγίων λειψάνων, ἀλλά καί τῶν ζωντανῶν σωμάτων, τόν οἶνο καί τόν ἄρτο.

Μέ τήν γεύση γευόμαστε τόν ἄρτο καί τόν οἶνο, τό ἀντίδωρο, τόν ἁγιασμό.

Μέ τήν ἀφή ἀσπαζόμαστε τίς ἅγιες εἰκόνες καί τούς ἀδελφούς, τά τίμια καί ἅγια λείψανα, μετῶμε τήν εὐχή στό κομποσχοῖνι, αἰσθανόμαστε τό ράντισμα τοῦ ἁγιασμοῦ, τήν ἐπάλειψη τοῦ εὐχελαίου.

Μέ ὅλο μας τό σῶμα (κεφαλή, αὐχένα, χέρια, δάκτυλα, κορμό, πόδια, γόνατα) σταυρώνουμε καί σταυρωνόμαστε, κλίνουμε κεφαλή καί αὐχένα, στέκουμε ὀρθοί, προσκυνᾶμε καί προσπίπτουμε, γονατίζουμε, σηκωνόμαστε, προσφέρουμε τά δῶρα καί τά τίμια δῶρα, τό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἐξερχόμαστε καί εἰσερχόμαστε, πορευόμαστε, λιτανεύουμε καί περιφερόμαστε, μέ τά χέρια μας νίβουμε τά πόδια τῶν ἄλλων στόν ἱερό Νιπτῆρα⁷.

Αὐτά πού κάνουμε φανερόνουν ἄλλα, θυμίζουν ἄλλα, ἐμπεδώνουν ἄλλα πράγματα. Ἡ αἰσθητηριακή ἀντίληψη ἢ προσέγγιση τῆς ΘΛ θυμίζει τήν *ψυχοσωματική ἐνότητα* τοῦ ἀνθρώπου⁸. Πῶς

7. Ὁλόκληρο τό σῶμα μας μπορεῖ ν' ἀνταποκριθεῖ στήν παράκληση τοῦ Ἀπ. Παύλου καί νά προσφερθεῖ ὡς «θυσία ζῶσα, ἁγία, εὐάρεστος τῷ Θεῷ» (Ρωμαίους ιβ' 1). Πάνω σ' αὐτό τό θέμα ἔχουμε θαυμάσιους σχολιασμούς ἀπό τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Παλαμᾶ (*Λόγος ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων*, Τριάδες 2,2 παρ. 20, Συγγράμματα τ. Α' 1962, σ. 528, 9-27) καί τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Θεολόγο (*Λόγος Β' Ἀπολογητικός τῆς εἰς τόν Πόντον φυγῆς ἐνεκεν...* παρ. 95-96, ΕΠΕ 18, 1975, 188-193). Ὁ δεύτερος ἀναφέρεται σέ ἀνάλογη προπαρασκευή τοῦ ἱερέως (πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1912, σ. 62-63).

8. Αὕτη τήν «ἀντίδοση» ἀποδίδει θαυμάσια ἕνας λόγος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακος. Στήν παρ. νδ' τοῦ ΚΕ' Λόγου διευκρινίζει: «Γινώσκων ὁ Δεσπότης τῇ ἑξωθεν καταστολῇ συσχηματίζεσθαι τήν τῆς ψυχῆς ἀρετήν, λαβών λέντιον ὑπέδειξεν ἡμῖν μέθοδον ὁδοῦ ταπεινώσεως· τοῖς γάρ ἐπιτηδεύμασιν ἐξομοιοῦται ἡ ψυχή, καί πρὸς ἃ πράττει τυποῦται καί πρὸς αὐτά σχηματίζεται» (βλ. ἔκδοσή τοῦ Ἀρχιμ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ 1978, σ. 278α). Ὁ μεταφραστής τῆς Κλίμακος

θά φανερωθεῖ ἡ ταπείνωση καὶ ὑποταγὴ τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς κλίση τῶν κεφαλῶν τῷ Κυρίῳ, χωρὶς κάμψη τῶν γονάτων; Πῶς θά φανερωθεῖ ἡ πρὸς τὰ ἄνω στάση τῆς καρδιᾶς μέ τὰ χέρια κατεβασμένα; Τό σῶμα ἔχει τὴν δική του γλῶσσα (body language), ἀλλὰ συχνά ἀδυνατεῖ ν' ἀρθρωθεῖ καὶ νά ὀρθωθεῖ. Μὲ τὴν ὀλοκληρωμένη ὅμως αἰσθητηριακὴ προσέγγιση τῆς ΘΛ, ἀποκτοῦμε τὴν αἴσθηση ἑνός μεταμορφωμένου κόσμου στὴ διακονία τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι «μαθητευθέντες» (πρβλ. Ματθαίου ιε' 32), θά μπορούμε, βγαίνοντας («προερχόμενοι») ἀπὸ τὴ ΘΛ νά κοιτᾶμε μ' ἓνα ἄλλο βλέμμα τὴν φύση· τό «κοίταγμα τῆς φύσεως» θά μετατρέπεται σέ «φυσικὴ θεωρία», σέ θεωρία τῆς κτίσεως ὡς κτήσεως Θεοῦ («τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τό πλήρωμα αὐτῆς», Ψαλμός κγ' 1). Τότε, ἀκόμα καὶ οἱ πέτρες θά εἶναι «πέτρες λαλέουσες» καὶ οἱ οὐρανοὶ θά διηγοῦνται, σ' αὐτοὺς πού τούς κοιτᾶνε· δόξαν Θεοῦ. Ἡ μνήμη θά ἔχει λειτουργήσει, ὁ ἄνθρωπος θά ἔχει βρεῖ τὸν εἰρμό του, καὶ «συνειρμικά» θά ὀδηγῆται πλέον στὴν αἴσθηση τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Τὰ διάφορα σημάδια θά τὸν ὀδηγοῦν στὸν ἓνα καὶ ἀληθινὸ δρόμο τῆς μνήμης τοῦ Θεοῦ ὡς παρουσίας Του⁹.

1.4. Ἡ ἐπίκληση τῶν ὀνομάτων καὶ ἡ παρουσία τῶν προσώπων

Οἱ λειτουργίες ὅμως τῆς μνήμης καὶ τῆς λήθης κατὰ τὴ ΘΛ λειτουργοῦν καὶ πέρα ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησις ὁμορρίζων καὶ συν-

⁹ Αρχιμ. ΙΕΡΕΜΙΑΣ ὁ Σιναΐτης, ὁ Κρής, τό ἀποδίδει (1976, σ. 273) ὡς ἐξῆς: «... διατὶ ἐκεῖνα ὅπου ἔχει ἡ ψυχὴ ἔνδον αὐτῆς δὲν φανεροῦνται, οὔτε τελειοῦνται κατ' ἄλλον τρόπον, παρὰ μὲ τὰς ἔξω ἐργασίας, τὰς ὁποίας πράττει τὸ σῶμα της». «Δὲν εἶναι ἱκανὴ μόνη ἡ ἔσωθεν θέλησις καὶ κίνησις τῆς ψυχῆς νά φανερώσῃ τὴν γνώμην αὐτῆς, καὶ νά τελειώσῃ τὸ ἔργον της, ἄνευ τῶν ἔσωθεν μελῶν καὶ σχημάτων τοῦ ἑαυτῆς σώματος».

9. Αὐτό ἀποτυπώνεται πολὺ ἐκφραστικὰ στὸν Λόγο ε' τοῦ Ἀββᾶ Δανιήλ στό *Γεροντικόν* 1970 (σ. 28α), στὴ σύγκριση μεταξύ παρουσίας τοῦ Θεοῦ στό κελλί ἢ στὸν δρόμο, παράλληλη εἰκόνα μεταξύ ΘΛ καὶ καθημερινότητας. «Ὁ Θεός ἐστιν ἐν τῷ κελλίῳ καὶ πάλιν ἔξω ὁ Θεός ἐστιν». Γιά τό πέρασμα ἀπὸ τό λειτουργικὸ στό καθημερινό βλ. πιό κάτω στὴν παρ. 5.2.

ωνύμων λέξεων ή και περιφραστικῶν ἐκφράσεων ή και μέσῳ συμβολικῶν ἀντικειμένων και τελετουργικῶν σημείων. Λειτουργοῦν και διά μόνης τῆς ἐπικλήσεως ή ἀναφορᾶς ὀνομάτων προσώπων. Καί μόνη ή ἐπικλήση τοῦ ὀνόματος εἶναι ἱκανή νά ἀνακαλέσει στήν μνήμη τό περί οὗ ή τά περί ὧν ὁ λόγος πρόσωπα¹⁰. Ἡ ἐκφώνηση τοῦ ὀνόματος μᾶς ὁδηγεῖ ἐξάλλου στή μνήμη-παρουσίαση ή *παροντοποίηση* τῶν προσώπων. Ἡ μνημόνευση-ἐπικλήση τοῦ ὀνόματος ἀνακαλεῖ τήν παρουσία τοῦ προσώπου, τήν *παρουσία-σή* του¹¹. Ἀνεξάρτητα δηλαδή ἀπό τήν κατά τή Θ. Εὐχαριστία μεταβολή τῶν τιμίων δώρων εἰς σῶμα και αἷμα Χριστοῦ, τήν παρουσία τοῦ Κυρίου, σύμφωνα μέ τήν ὑπόσχεσή Του, ἐγγυᾶται και ή σύναξη δύο ή τριῶν ἀτόμων στό ὄνομά Του («οὗ γάρ εἰσι δύο ή τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν», Ματθαίου ιη' 20). Ἀλλά και ἐπὶ ἀτομικῆς βάσεως, ὅταν κάποιος ἐπικαλεῖται τόν Κύριον, ἔστω και ὀνομαστικά, ἀκόμα και τότε Αὐτός βρίσκεται κοντά του, και ὄχι μόνον ὅταν ἐπικαλούμεθα τή βοήθειά Του. Ἀλλά και ὅταν δέν συνειδητοποιοῦμε τήν ἐγγύτητα τῆς παρουσίας Του, ή συνεχῆς ἐνθύμηση και ἐπικλήση τοῦ ἁγίου ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ γεννᾷ και παρηγορεῖ τήν ἀγάπη μας πρός Αὐτόν¹². Ὁ Θεός, ὡς πανταχοῦ παρών, εἶναι κοντά μας, και ὅταν δέν τόν ἐπικαλούμεθα πολύ περισσότερο ὅταν τόν ἀναζητᾷμε¹³ και τόν μνημονεύουμε, ἰδιαίτέρως στήν περίπτωση τῆς ΘΛ.

10. Γιά τή σημασία τοῦ ὀνόματος βλ. CAZELLES — DUPONT 1980· γιά τή μνήμη (CORBON 1980) και τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ (LACAN 1980). Πρόκειται γιά λήμματα στό ΛΒΘ.

11. Μέ ποιά λέξη θά ἀποδοθεῖ αὐτή ή λειτουργία τῆς μνήμης, πού ἐπαναφέρει στό παρόν τῆς συνείδησης ὅ,τι τώρα εἶναι παρελθόν; Οἱ ψυχολόγοι ἀναφέρουν ὅτι τό βασικό γνώρισμα τῆς μνήμης εἶναι ή «παροντοποίηση τοῦ παρελθόντος». Τό παρελθόν εἰσχωρεῖ μέ τή μνήμη μέσα στό παρόν. Τά βιώματα τοῦ παρελθόντος γίνονται βιώματα τοῦ παρόντος (βλ. ΤΟΜΑΣΙΔΗ 1982, σ. 156).

12. Βλ. τήν ὥραιότατη παράγραφο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, στό *Συμβουλευτικόν Ἐγχειρίδιον* 1969, σ. 126-127, «ὅτι διά τῆς συνεχοῦς μνήμης τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ γεννᾶται ή πρός τόν Ἰησοῦν ἀγάπη».

13. Βλ. Ἡσαΐα ξε' 1: «Ἐμφανῆς ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, εὐρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτᾶσιν· εἶπα Ἰδοὺ εἰμι, τῷ ἔθνει οἷ οὐκ ἐκάλεσάν μου τὸ ὄνο-

Στό σημείο αυτό όμως ανακύπτουν όρισμένα νέα έρωτήματα: 'Αραγε όλα τά άλλα πρόσωπα, τών οποίων τά όνόματα επικαλούμεθα ή μνημονεύουμε κατά τή ΘΛ ή καί έκτός αὐτῆς (ή Παναγία, οί 'Αγγελοι, οί ἅγιοι, οί κεκοιμημένοι, οί ζῶντες) εἶναι παρόντα κατ' ἐκείνη τή στιγμή; 'Αμα τῇ ἐπικλήσει τοῦ ὀνόματος καί ή παρουσία; 'Αν όλα τά πρόσωπα αὐτά εἶναι παρόντα, διερωτώμεθα κατά ποῖον ἄραγε τρόπον; Μήπως ή ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος εἶναι ὑποχρεωτικά ἐφελκυστική στό νά «παρουσιαστεῖ» τό επικαλούμενο πρόσωπο; Καί τί ἐννοοῦμε τελικά μέ τόν ὄρο «παρουσία»; 'Η καθιέρωση καί μνημόνευση «μερίδων» κατά τήν προσκόμιση μήπως ἐγγυᾶται τήν παρουσία τών προσώπων αὐτῶν κατά τήν ΘΛ;

Γνωρίζουμε, βέβαια, ὅτι οί ἀγγελικές τάξεις δορυφοροῦσαι τόν βασιλέα τών ὄλων παρίστανται κατά τήν ΘΛ καί πολλαχού μαρτυρεῖται ή παρουσία ἀγγέλων πού ὑπηρετοῦν κατά τήν ΘΛ¹⁴. Τά ἄλλα, ὅμως, πρόσωπα; Μία πρώτη ἀπάντηση θά ἦταν ὅτι ή ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος λειτουργεῖ ψυχολογικά. 'Η μνήμη μεσολαβεῖ καί διευκολύνει τή μετάβαση ἐπὶ τό πρωτότυπον, ὅπου καί ἄν αὐτό βρίσκεται¹⁵. 'Η ἐξ ὑποκειμένου ὅμως λειτουργία τῆς μνή-

μα». Εἶναι ἐνδεικτική ή ἀπάντηση τοῦ 'Ιησοῦ, σέ περιστατικό πού διηγεῖται ὁ 'Αββᾶς 'Ηλίας στόν ζ' λόγο του, πρὸς γέροντα πού παρεπονεῖτο γιά τή δύναμη τών δαιμόνων πάνω στούς ἀνθρώπους. 'Η δύναμή τους ὀφείλεται στήν ἀνθρώπινη ἀμέλεια: «Σὺ ἡμέλησας· ὅτε γὰρ ἐζήτησάς με, εἶδες πῶς εὐρέθην σοι» (Γεροντικόν σ. 37β-38α). Εἶναι χαρακτηριστική ή ἱκεσία πού ἀπευθύνουμε στό τροπᾶριο τῆς γ' ὥρας «ἐγγισον ἡμῖν, ἐγγισον ὁ πανταχοῦ». 'Εχουμε ἐμπιστοσύνη στήν προτροπή τοῦ ἀδελφοθέου 'Ιακώβου (δ' 8): *ἐγγίσατε τῷ Θεῷ, καί ἐγγιεῖ ὑμῖν*. Μετά ἀπό κάθε τέτοια προσέγγιση μένουμε μέ τήν ἀπορία στά χεῖλη ὅπως ὁ 'Ιακώβ (Γένεσις κη' 16): «ὅτι 'Εστιν Κύριος ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, ἐγὼ δέ οὐκ ᾔδειν» ('Ο Θεός εἶναι ἐδῶ καί δέν τό ᾔξερα). «Καί γε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπάρχει. ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καί κινούμεθα καί ἐσμέν» (Πράξεις ιζ' 27-28).

14. Βλ. τή διήγηση τοῦ γέροντος Γαβριήλ Διονυσιάτου γιά τόν 'Ιερομόναχο, ὁ ὁποῖος «ἀγγέλους ἔσχε συλλειτουργοῦντας» (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1986, σ. 54-55).

15. Αὐτή τήν παροντοποιητική «ψυχολογική» χρήση τών ὀνομάτων ἀναφέρει καί ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὅταν στόν Λόγο του εἰς τό ἅγιον Βάπτισμα λέγει: «Φιλοῦσιν οἱ σφόδρα περί τι ἐρωτικῶς διακείμενοι, ἡδέως συνεῖναι καί τοῖς ὀνόμασι» (βλ. Συμβουλευτικόν ἐγχειρίδιον 1969, σ. 126· ἐκεῖ βλ. καί ἄλλα παραδείγματα).

μης αὐτῆς δέν ἐγγυᾶται τήν ἐξ ἀντικειμένου ἀνταπόκριση τοῦ μνημονευομένου προσώπου εἴτε ἐμμέσως εἴτε καί ἀμέσως, δηλαδή μέ τήν παρουσία του τή στιγμή τῆς ἐπικλήσεως. Ἐξάλλου ἡ ὑπαρξη «μερίδων» δέν καθιστᾷ ὑποχρεωτική τήν παρουσία τῶν ἀντίστοιχων προσώπων· θά ἔλεγε μάλιστα κανεῖς ὅτι ἡ παρουσία τους σημαίνεται διά τῶν «μερίδων». Ὅμως ὅλα αὐτά τά πρόσωπα ἐμπεριέχονται περιχωρούμενα ὑπό τοῦ Θεοῦ καί εἶναι παρόντα ἐν τῇ παρουσίᾳ Του ὡς προσειλημμένα, ὡς προσληφθέντα ὑπ' Αὐτοῦ («μακάριοι οὓς ἐξελέξω καί προσελάβου, Κύριε»), ὡς μετέχοντα καί συλλειτουργοῦντα εἰς τό ἄνω θυσιαστήριον μετά τοῦ Ἀρχιερέως Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι «ἄνω τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος καί ὧδε ἡμῖν ἀοράτως συνών». Γι' αὐτό ἡ Ἐκκλησία ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς παρουσίας καί ὅλων αὐτῶν τῶν προσώπων. Σχετικός καί πολύ χαρακτηριστικός ὁ εἰρμός τῆς ε' ᾠδῆς τοῦ κανόνος στόν ὄρθρο τοῦ Ψυχοσάββατου (παραμονή τῆς Πεντηκοστῆς): «Ἰδοὺ Μαρτύρων θεῖοι χοροί, τάξεις Ἀποστόλων, Προφητῶν καί τῶν Δικαίων συστήματα, Σῶτερ σε ὑμνοῦντες καθικετεύουσι, τοῦ σῶσαι οὓς περ κόσμου, πάντας προσείληφας».

Τό ἰδοὺ δέν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία, ὁ λειτουργικός τόπος λειτουργεῖ παράλληλα μέ τόν λειτουργικό χρόνο, ἐν τόπῳ καί χρόνῳ δηλαδή. Μέ τόν ὀνοματισμό τῶν προσώπων προσκαλῶ σέ γενικό προσκλητήριον καί ἐπικαλοῦμαι τή βοήθειά τους καί τή μεσιτεία τους «ὡς παρρησίαν ἔχοντας τῷ Θεῷ».

1.5. Λέξεις καί φράσεις προτρεπτικές, καί ἡ σημασία τους

Πέρα ὅμως ἀπό τήν ἐπικλήση τῶν ὀνομάτων ἁγίων προσώπων, ἀκόμα καί ἡ ἀπλῆ ἀναφώνηση λέξεων ἢ φράσεων εἶναι ἱκανή νά μᾶς θυμίζει ἔννοιες ἢ καί πράγματα καί νά ἀνανεώνει στίς ψυχές τῶν ἀκροατῶν τό ὑψηλό περιεχόμενό τους καί τίς ἀναμενόμενες ἐκ μέρους μας ἀνάλογες στάσεις. Δέν ἀναφερόμαστε μόνο στόν πλοῦτο πού κρύβεται πίσω ἀπό κάθε λέξη, στό νόημα, στήν ἐρμηνεία καί ἐτυμολογία τῆς λέξης, πού μπορεῖ ἀνά πᾶσαν στιγμή νά ἀνακαλεῖ στή μνήμη χίλια δύο, πού ἐνδεχομένως ἡ ἀνάκλησή τους νά εἶναι διασπαστική, ἂν λειτουργήσῃ συνειρμικά.

Ἐννοοῦμε περισσότερο τήν ἀναμνηστική λειτουργία συγκε-

κριμένων έννοιών τών λέξεων πού χρησιμοποιούνται στην ΘΛ. Τέτοιες λέξεις-έρεθίσματα αποτελούν τά κατά Νικόλαον Καβάσιλαν ιερά έπιφωνήματα «πρόσχωμεν», «είρήνη», «σοφία», «όρθοί» ή και όλόκληρες φράσεις άσματος, όπως ή φράση «πᾶσαν βιοτικήν αποθώμεθα μέριμναν»¹⁶. Όλες αὐτές οἱ λέξεις και φράσεις «λειτουργοῦν», γιά νά έπαναφέρουν στή μνήμη τών πιστών ανάλογους λογισμούς και στάσεις πού συνδέονται μ' αὐτές τίς λέξεις. «Οὕτω γάρ ἀλλήλους ἀναμνησκομεν όλόκληρον έννοιαν ένί ρήματι πολλάκις έν ταῖς ψυχαῖς τών ἀκούόντων ἀνανεοῦντες».

Ό ιερός Καβάσιλας ἀναφέρεται στόν ιερέα ώς ἀναμνησκοντα τῆς σοφίας «μεθ' ἧς δεῖ τοῖς μυστηρίοις προσέχειν» και, ἀφοῦ ἐξηγήσει τί εἶναι σοφία («οἱ προσήκοντες τῇ τελετῇ λογισμοί, μεθ' ὧν ὁρᾶν δεῖ και ἀκούειν τὰ τελούμενα και λεγόμενα οἱ πίστεως γέμοντες»), καταλήγει: «Τοῦτο γάρ ή τών Χριστιανῶν σοφία, και τοῦτο δύναται τὸ «σοφία», πολλαχοῦ τῆς ιερουργίας ἐμβώμενον τοῖς πιστοῖς παρὰ τοῦ ιερέως, ἀνάμνησιν τών λογισμῶν τούτων» (παρ. 2). Ἡ συνεχής ἐπανάληψη και ὑπόμνηση τοιούτων ἐπιφωνημάτων εἶναι ἀναγκαία κατά τόν ι. Καβάσιλα, γιατί μόνον ἔτσι ξεπερνιέται ή λήθη, τήν ὁποία ὀνομάζει τυραννίδα. Ἀξίζει νά παραθέσουμε ὀλόκληρη τήν παράγραφο 3 τοῦ ΚΒ' κεφαλαίου, στην ὁποία καταφαίνεται ή παιδευτική λειτουργία τῆς μνήμης κατά τή ΘΛ και ή διαλεκτική τῆς σχέσης μέ τή λήθη:

«Τίς δέ ἀνάγκη τῆς ἀναμνήσεως; Πολλή τῆς λήθης ή τυραννίς, και οὐδέν τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν οὕτω συνεχῶς και ραδίως ἐκτρέπει τόν ἄνθρωπον ὥς τοῦτο τὸ πάθος. Ἐπει δέ μετὰ τῶν προσηκόντων λογισμῶν ἀναγκαῖον ἐστάναι και μετέχειν τῆς τελετῆς και τῶν ἱερῶν αὐτῆς ἀκουσμάτων και θεαμάτων, εἴ γε μέλλοιμεν μή μάτην μετέχειν αὐτῶν και τόν χρόνον τρίβειν εἰκῇ, τοῦτο δέ οὐ ράδιον, διὰ τοῦτο χρεία μὲν ἡμᾶς αὐτοῦς παρ' ἡμῶν αὐτῶν ἐγρηγορέναι και νήφειν, χρεία δέ τῆς ἑξῶθεν ὑπομνήσεως, ἵνα συνεχῶς ὑπὸ τῆς λήθης συλῶμενον τόν ἡμέτερον νοῦν, και περιελκόμενον εἰς ματαίας μερίμνας ἀναλαμβάνειν δυνώμεθα πάλιν».

16. Ἑρμηνεία ΘΛ, κεφ. ΚΒ', 1979, σ. 118-121. Τή συμμόρφωση σέ συγκεκριμένη στάση (ἀνάλογη τοῦ «παραγγέλματος» και τῆς «ὑποσχέσεως», πού δόθηκε) ἀναμένει και ὁ ι. Χρυσόστομος, όταν ἀναλύει τά ἐπιφωνήματα «ἄνω σχῶμεν ἡμῶν τόν νοῦν και τὰς καρδίας» — «ἔχομεν πρὸς τόν Κύριον» (Λόγος περὶ μετανοίας θ' PG 49, 343-346, βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 211-212).

2. Η ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

“Ας επανέλθουμε τώρα όμως στα πρόσωπα που μνημονεύονται στην ΘΛ. Μέ τη βοήθεια ενός λεπτομερούς *κοινωνιογράμματος* θα ήταν δυνατό ν’ αποτυπώσουμε όλα εκείνα τα πρόσωπα που παίρνουν μέρος σ’ αυτό τό συνεχές *μνημολόγιο*. Όλοι οι μνημονευόμενοι στη ΘΛ επι-κοινωνούν μεταξύ τους, δημιουργώντας ένα δίκτυο επικοινωνίας που νοητά ή πραγματικά θα μπορούσαμε νά ονομάσουμε «λειτουργικό κοινωνιόγραμμα της μνήμης». Η απότυπωση και καταγραφή διαφοροποιείται από τη συχνότητα (ποσότητα) ή από τόν τρόπο (ποιότητα) της μνημονεύσεως, από την κλιμάκωσή τους στις βαθμίδες μιās ιεραρχίας κτλ. Το κοινωνιόγραμμα υλοποιεί κατά κάποιο τρόπο αυτό τό συνεχές μνημολόγιο που περιέχεται στη ΘΛ. Θα λέγαμε ότι αυτού του είδους τό κοινωνιόγραμμα αποτελεί ένα είδος μνημολογίου, τό όποιο όμως μάς γνωρίζει εκείνα τά πρόσωπα μόνο που μνημονεύουμε κατά τη ΘΛ¹.

1. Για την ποικιλία του όρου «μνημολόγιο» βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ 1966, στ. 1125. *Κοινωνιόγραμμα* κατά κυριολεξία είναι όρος της Κοινωνικής Ψυχολογίας, που χρησιμοποιείται από την Κοινωνιομετρία και σημαίνει ένα γραμμικό σχήμα, στο όποιο αποτυπώνεται ή δομή των διατομικών σχέσεων των μελών μιās ομάδας. Τό κοινωνιόγραμμα επιτρέπει νά αποφανθίσουμε ποιά θέση κατέχει κάθε άτομο

Εἶναι νομίζουμε ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι, ἐνῶ ἡ ΘΛ γίνεται κατὰ πρῶτο καί κύριο λόγο «εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου καί Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», παρουσιάζεται τελικά ἡ εὐκαιρία νά παραταχθεῖ σέ ἀναφορά ἐνώπιον τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ὅλη ἡ στρατευομένη καί θριαμβεύουσα Ἐκκλησία, χάριν τῆς ὁποίας καί τελεῖται τό μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί νά παρα-καλέσει τόν Θεό μέ τήν προσφορά τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὥστε Ἐκεῖνος νά θυμηθεῖ ἅπαντας, ζῶντας καί κεκοιμημένους. Στό «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν» ἀντηχεῖ τό «μνήσθητι», τό «μνησθείη». Ἡ ΘΛ γίνεται πεδίο συνεχοῦς ἀλληλο-μνημόνευσης. Ὁ ρόλος, ἡ συμμετοχή, τό μέρος ἢ ἡ μερίδα τοῦ καθενός στή «λεiturγία» τῆς μνήμης κατὰ τή ΘΛ εἶναι βεβαίως διαφορετικός. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ὑπάρχει μία διαφοροποιημένη κλιμάκωση. Ὁ ἐκκλησιασμός ἐπικεντρώνεται βέβαια στήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί δι' αὐτῆς στή θύμηση τοῦ Κυρίου. Ἡ τελετή αὐτή εἶναι ἐκτέλεση ἐντολῆς καί μάλιστα σωτηρίου· «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν» (Λουκᾶ κβ' 19)². Ἡ προσφορά τῆς ἀναιμάκτου θυσίας κατὰ τή ΘΛ ὀφείλεται στό ὅτι ἡ συναχθεῖσα εὐχαριστιακή κοινότητα θυμᾶται τήν σωτήριον ἐντολή· «μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου ταύτης ἐντολῆς...». Ταυτόχρονα θυμᾶται καί «πάντα τὰ ὑπὲρ ἡμῶν γεγενημένα». Ἡ θύμηση αὐτή δέν περιορίζεται μόνο στό τί ἔχει ἐπιτελέσει ὁ Ἰησοῦς Χριστός διὰ τοῦ ἐπιγείου ἔργου του. Ἀναφέρεται πανοραμικά στή δημιουργία, στήν πτώση, στό ἐνδιαφέρον τοῦ Θεοῦ, πού δέν ξέχασε τό δημιουργημά του ἀλλά τό ἐπισκέφτηκε πολυτρόπως διὰ σπλάγχνα ἐλέους του.

Τό ἐκκλησίασμα ἔχοντας πεποιθήση ὅτι ὁ Θεός τελικά δέν εἶναι δυνατό νά ἀποστραφεῖ καί νά ξεχάσει τό πλάσμα του, ἀντι-
 + παραθέτει μέ μιά ἀμφίδρομη κίνηση θύμησης τό «μνήσθητι» τοῦ καλοῦ ληστῆ. Θά μπορούσαμε νά συνοψίσουμε αὐτοῦ τοῦ τύπου

+ μέσα στήν ομάδα καί τή δομή τοῦ συνόλου. Πρίν ἀπ' ὅλα εἶναι μιά «μέθοδος ἐξερευνήσεως» (LENHARDT 1963, σ. 547).

2. Ἡ τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι «λήθης φάρμακον», καθώς λέγει ὁ ἱ. Καβάσιλας (Ἑρμηνεία ΘΛ, κεφ. Θ', παρ. 2, 1979, σ. 64), ἀπαντώντας στό ἐρώτημα «Διὰ τί ὁ Κύριος ἐκέλευσε ποιεῖν τοῦτο εἰς τήν αὐτοῦ ἀνάμνησιν»;

τή διαδικασία θύμησης ως «Σέ θυμᾶμαι γιά νά μέ θυμηθεῖς». Δέν πρόκειται ἀκριβῶς γιά ἀπαίτηση μαγικοῦ τύπου «do ut des» (δίνω γιά νά δώσεις). Ὁ ἄνθρωπος δέν διεκδικεῖ μιά ἀνταπόδοση ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ· ἐξαιτεῖ ὅμως ἐπίμονα νά τόν θυμᾶται ὁ Θεός καί τώρα καί ἐν τῇ Βασιλείᾳ Του, («νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»)³. Ἡ μνήμη (στή φράση «ἡ μνήμη τοῦ Θεοῦ») ἀκροβατεῖ ἀνάμεσα στό δίδυμο μιᾶς γενικῆς ὑποκειμενικῆς καί μιᾶς γενικῆς ἀντικειμενικῆς. Ὁ Θεός σίγουρα θυμᾶται αὐτοὺς πού Τόν θυμοῦνται, χωρίς νά εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἄνθρωποι θυμοῦνται ἕναν Θεό πού τούς θυμᾶται. Γι' αὐτό, καθώς εἴπαμε στήν εἰσαγωγή, μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ΘΛ εἶναι μία σχολή μαθητείας, ἕνα σχολεῖο γιά τή μνήμη τοῦ Θεοῦ, τῆς γενικῆς πτώσεως χαρακτηριζομένης ἐδῶ ως γενικῆς ἀντικειμενικῆς: σχολεῖο στό ὁποῖο μαθαίνουμε νά θυμόμαστε τόν Θεό. Συγχρόνως ὅμως μαθαίνουμε νά θυμόμαστε ὅλους καί ὅλα.

Ἡ εὐχαριστιακή κοινότητα κατ' αὐτή τήν ἐντατικοποίηση τῆς μνήμης της, κατά κάποιον παράδοξο μνημοτεχνικό τρόπον ἀποτυπώνει σ' ἕνα κομμάτι ψωμί, στήν σφραγίδα τοῦ προσφερομένου γιά τή Θεία Εὐχαριστία ἄρτου, ὅλους ἐκείνους πού πρέπει νά θυμᾶται⁴. Συγκεντρώνει στή μνήμη της μέ τή βοήθεια αὐτοῦ τοῦ «παραστατικοῦ τύπου», πού ἀποτελεῖ ἕνα μοναδικό προσκλητήριο οὐσιαστικῶς «ζώντων» ὄντων, ἅπασαν τήν Ἐκκλησίαν, θριαμβεύ-

3. Ἀποκλείουμε ὁπωσδήποτε ἀπό μιά τέτοια διαδικασία τό στοιχεῖο τῆς μαγικῆς ἀνταπόδοσης («do ut des»). Πλήν ὅμως στή ΘΛ συναντᾶμε περιπτώσεις, κατά τίς ὁποῖες διαπιστώνουμε μία μορφή «συν-αλλαγῆς» ἢ «ἀντ-αλλαγῆς» μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου. Ὁ Θεός ἀνταποκρίνεται μᾶλλον θετικά στόν ἀνθρώπινο κόπο καί προσπάθεια. Ἄς δοῦμε γιά παράδειγμα τήν ὀπισθάμβανο εὐχή: Ὁ Ἀπευθυνόμενος ὁ ἱερέας στόν Κύριο, Τοῦ ζητᾷ νά σώσει τόν λαόν του καί νά εὐλογήσῃ τήν κληρονομίαν του, αὐτός πού εὐλογεῖ ἐκείνους πού τόν εὐλογοῦν, καί ἀγιάζει ἐκείνους πού τόν ἐμπιστεύονται καί ἀγαποῦν τήν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου του· ἀκόμα Τοῦ ζητᾷ νά ἀνταποδώσῃ δόξα σ' ἐκείνους πού τόν δοξάζουν (ἀντι-δόξασον).

4. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τόν ὅρο μνημοτεχνικός (μνημοτεχνία: ἀγγίχους ἀπομνημόνευση), γιά νά δείξουμε τήν ἐνεργοποίηση τῆς κριτικῆς μνήμης, στό μέτρο πού ὁ προσφερόμενος ἄρτος βοηθᾷ στήν εὕρεση λογικῶν σχέσεων μεταξύ παραστάσεων καί ἐννοιῶν. Δέν ἀφορᾷ μιά «μηχανική μάθηση» (βλ. ΤΟΜΑΣΙΔΗ 1982, σ. 162-163).

ουσαν καὶ στρατευομένην, ζῶντας καὶ κεκοιμημένους. Δέν ἔχουμε παρά νά ἐνατενίσουμε τοῦτον τόν «θεῖον τύπον», ὁ ὁποῖος συνιστᾷ τό κοινωνιόγραμμα, γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε. Ἐν παρατάξει ἀποτυπῶνται τό πλήρωμα, «σύμπασα ἡ Ἐκκλησία», τῆς ὁποίας τά μέλη εἶναι σφιχτοδεμένα σέ μιάν ἄρρηκτη ἐνότητα. Ἡ πραγματικότητα αὐτή ἀποδίδεται θαυμάσια στή Διάταξη τῆς Προσκομιδῆς, τήν συντεθεῖσα ὑπό τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου: «Ἰδῶμεν δέ, πῶς καὶ διὰ τούτου τοῦ θείου τύπου καὶ τοῦ λόγου τῆς ἱερᾶς προσκομιδῆς τόν Ἰησοῦν αὐτόν καὶ τήν ἐκκλησίαν αὐτοῦ σύμπασαν ὁρῶμεν. Μέσον αὐτόν τόν Χριστόν, τὸ ἀληθινόν φῶς, τήν ζωὴν τήν αἰώνιον κεκτημένην ὑπ' αὐτοῦ καὶ συνεχομένην. Αὐτὸς γὰρ διὰ τοῦ ἄρτου μέσον ἐστί. Ἡ μήτηρ δὲ διὰ τῆς μερίδος ἐκ δεξιῶν, ἄγγελοι δὲ καὶ ἅγιοι ἐξ ἀριστερῶν, ὑποκάτω δὲ ἅπαν τῶν αὐτοῦ πιστευσάντων εὐσεβὲς ἄθροισμα. Καὶ τοῦτο ἐστί τὸ μέγα μυστήριον· Θεὸς ἐν ἀνθρώποις καὶ Θεὸς ἐν μέσῳ θεῶν, θεουμένων ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν ὄντος Θεοῦ σαρκωθέντος ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ τοῦτο ἡ μέλλουσα βασιλεία καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς τὸ πολίτευμα. Θεὸς μεθ' ἡμῶν ὁρώμενός τε καὶ μεταλαμβανόμενος. Καὶ οὐ χώρα ἀπίστοις, οὐδὲ γε μὴν ἑτερόφροσι. Τίς γὰρ κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος; Ἐπεὶ καὶ ἐξαροῦσι, φησί, τοὺς πονηροὺς ἐκ μέσου τῶν δικαίων οἱ ἄγγελοι»⁵. Θά πρέπει ἐπίσης νά σημειώθῃ ὅτι σ' αὐτά τά δῶρα ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀποτύπωση «συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας», ὄχι μόνο «παραγράφουμε (ἐγγράφουμε) τόν θάνατον τοῦ Κυρίου» ἀλλὰ καὶ ἅπασαν τὴν τοῦ Χριστοῦ οἰκονομίαν· «τῆς γὰρ τοῦ Χριστοῦ οἰκονομίας ἀπάσης κατὰ τὴν ἱερὰν τῆς εὐχαριστίας τελετὴν ἐν τῷ ἄρτῳ καθάπερ ἐν πίνακι γραφομένης»⁶.

Στό σημεῖο αὐτό καὶ πρὶν προβοῦμε στή λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῶν μνημονεύσεων (τῶν ἁγίων, τῶν ζώντων καὶ τῶν κεκοιμημένων), πού ἀκολουθεῖ στίς ἐπόμενες παραγράφους, ὀφείλουμε νά κάνουμε τὴν ἀκόλουθη διευκρίνιση ὡς πρὸς μιάν ὑπάρχουσα διαφορὰ. Σ' αὐτὴ λοιπόν τὴν «παγκόσμια σύναξη», πού ἀποτυπώνεται μέ τὴ σφραγίδα τῆς προσφορᾶς ἀλλὰ συντελεῖται σέ ὅλες

5. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 238.

6. Ἰ. Καβάσιλα, *Ἑρμηνεία ΘΑ*, κεφ. Θ', παρ. 2 καὶ κεφ. ΛΗ', παρ. 2, 1979, σ. 64 καὶ 188.

τίς φάσεις της ΘΛ (Προσκομιδή, Μεγάλη Εἵσοδος, Μεγάλη Δέηση) καί γίνεται εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου καί Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὑπάρχει μία διαφοροποιημένη «μνημόνευση» τῶν μελῶν ἀφενός τῆς θριαμβευούσης Ἐκκλησίας καί ἰδιαίτε- ρως τῶν ἁγίων καί ἀφετέρου ἐκείνων τῆς στρατευομένης Ἐκκλη- σίας. Ἡ μνημόνευση τῶν πρώτων γίνεται «ὕπὲρ αὐτῶν», δηλαδή «εἰς τιμὴν καὶ μνήμην» αὐτῶν. Ἡ μνημόνευσή τους σημαίνει πρόσκληση καὶ δέηση· γίνεται, γιὰ νὰ ζητήσουμε τίς «πρεσβεῖες» (ἰδιαίτερα τῆς Θεοτόκου), τίς «ἱκεσίες» (τῶν ἁγίων), γιὰ νὰ δεχτεῖ ὁ Θεός τὴν ἀναίμακτη θυσίαν καὶ νὰ μᾶς ἐπισκεφθεῖ⁷. Ἐχοντας ἐπικαλεσθεῖ λοιπόν τὴ μεσολάβηση τῆς Παναγίας καὶ τῶν Ἀγίων (στήν Προσκομιδή, τὴν Μ. Εἵσοδο, τὴ Μ. Δέηση), στή συνέχεια τολμᾶμε μέ τὴν ἐπικουρία τους νὰ παρακαλέσουμε νὰ θυμηθεῖ ὁ Θεός τοὺς ζῶντας καὶ τοὺς κεκοιμημένους (μνήσθητι, ὑπὲρ μνή- μης, μνημόνευσον, μνησθεῖν). Τότε καὶ μόνον τότε, ἔχοντας προε- τοιμάσει μ' αὐτόν τὸν τρόπο τὴν «παραθέσῃ» μας, μπορούμε «ἐαυτοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ὑμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ παραθώμεθα», συμμορφούμενοι ἔτσι στίς ἐπανειλημμένες ἀνάλογες προτροπές, πού ἀκοῦμε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΘΛ⁸. Ἄς ἐξετάσου- με, ὅμως, ἐγγύτερα τίς διαφορές κατηγορίες μνημονεύσεων.

7. Ὁ ἱ. Καβάσιλας (Ἑρμηνεία ΘΛ, κεφ. ΙΕ', παρ. 2, 1979, σ. 90), ἐρμηνεύ- οντας τί σημαίνει *μνημόνευση τῶν ἁγίων*, ἀπαντᾷ: τοῦτο γὰρ βούλεται τὸ «μνη- μονεῦσαι»: τὸ «καλέσαι», τὸ «δεηθῆναι». Ἄλλωστε ἡ ἐν τῇ λειτουργίᾳ μνήμη τῶν ἁγίων καὶ ἡ προσφορά τῆς θυσίας ὑπὲρ αὐτῶν δέν σημαίνει ἱκεσία τοῦ ἱερέ- ως πρὸς τὸν Θεόν ὑπὲρ αὐτῶν, ἀλλὰ εὐχαριστία. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό βλ. τὰ κεφάλαια ΜΘ', Ν' καὶ ΝΑ' τῆς Ἑρμηνείας του εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν. Στὸ κεφάλαιο Ν', ἀφοῦ ἔχει παραθέσει τὰ ἀνάλογα ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς ἀντιλήψεως τῆς μνήμης τῶν ἁγίων, στήν παράγραφο 7 ἐπιλέγει: «Οὕτω μὲν αὐτῶν ἕνεκα τῶν πραγμάτων ἄτοπον εἶναι φαίνεται εἴ τις νομίζει τὴν ὑπὲρ τῶν ἁγίων παρά τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν Θεόν προσφορὰν ἱκέσιον εἶναι» (σ. 234). Ὁ Ἀρχιμ. Σεραφεῖμ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ (1950, σ. 119), ἐρμηνεύει τὸ «ὕπὲρ» ὡς «εἰς τιμὴν καὶ δόξαν».

8. Βλ. ἐνδιαφέρον σχόλιο στοῦ «Χριστῷ τῷ Θεῷ παραθώμεθα» τοῦ Ἱερομονά- χου ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ 1987, σ. 159-160.

2.1. Μνημόνευση αγίων

Συστηματική και λεπτομερειακή τιμητική μνημόνευση τῶν αγίων γίνεται τόσο κατά τήν προετοιμασία τῆς ΘΛ στήν Προσκομιδή ὅσο καί κατά τήν Μεγάλη Δέηση μετά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων. Καί στίς δύο περιπτώσεις συγκεντρώνονται ἅπαντα τά μέλη τῆς θριαμβεύουσας Ἐκκλησίας, τά ὅποια «ἀπ' αἰῶνος εὐηρέστησαν» στόν Θεό. Στή χορεία αὕτη μετέχουν ἡ Θεοτόκος, οἱ Ταξιάρχες Μιχαήλ καί Γαβριήλ καί οἱ ἄγγελοι, ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μετά τῶν Προφητῶν, οἱ Ἀπόστολοι, οἱ μεγάλοι ἱεράρχες καί οἰκουμενικοί διδάσκαλοι, οἱ Μάρτυρες, οἱ ὅσοι καί θεοφόροι πατέρες, οἱ θαυματουργοί ἅγιοι Ἀνάργυροι, οἱ θεοπάτορες Ἰωακείμ καί Ἄννα, ὁ ἅγιος τῆς ἡμέρας, ὁ ἅγιος τοῦ Ναοῦ καί πάντες οἱ ἅγιοι. Ἰδιαιτέρως μνημονεύονται καί ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἢ ὁ Μ. Βασίλειος, ἐφ' ὅσον κατά τήν ἡμέρα ἐκείνη τελεῖται ἡ Λειτουργία ἐνός ἐκ τῶν δύο. Στή Μεγάλη Δέηση προστίθενται οἱ Προπάτορες, οἱ Πατέρες, οἱ Πατριάρχες, κήρυκες, εὐαγγελιστές, ὁμολογητές, ἐγκρατευτές, διδάσκαλοι καί «πᾶν πνεῦμα ἐν πίστει τετελειωμένον».

2.2. Μνημόνευση ζώντων

Τά μέλη τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας, τά ὅποια μνημονεύονται καί ζητᾶμε νά τά θυμηθεῖ ὁ Θεός, ἐκτείνονται σέ σεβαστό ἀριθμό. Τρεῖς φορές ἐπαναλαμβάνεται ἡ μνημόνευσή τους. Κατά τήν Προσκομιδή, κατά τή Μ. Εἵσοδο καί κατά τήν ἀνάγνωση τῶν διπτύχων στή Μεγάλη Δέηση, ὅπου μνημονεύονται οἱ ζῶντες καί οἱ τεθνεῶτες. Ὅρισμένα μέλη μνημονεύονται καί κατά τήν ἐκτενή ἱκεσία μετά τά ἀναγνώσματα (μεγάλη ἐκτενής).

Μνημονεύονται ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, οἱ πρεσβύτεροι, οἱ διάκονοι καί πᾶν ἱερατικό τάγμα. Ἡ μνεῖα ἐξειδικεύεται στόν συγκεκριμένο ἀρχιεπίσκοπο, τοὺς ἀδελφούς καί συλλειτουργούς πρεσβυτέρους καί διακόνους, καί πάντας τοὺς ἀδελφούς, τήν οἰκουμένη, τήν ἀγία, καθολική καί ἀποστολική Ἐκκλησία· ἐπίσης ἀναφέρεται στόν ἐπίσκοπο πού χειροτόνησε τόν ἱερέα, στοὺς ζῶντες, γιά τοὺς ὁποίους θέλουμε νά προσευχηθοῦμε, στοὺς κατοίκους τῆς πόλεως ἀλλά καί στοὺς παρεπιδημοῦντες, στοὺς ἐνορίτες

πού παρακολουθοῦν τήν ἀναίμακτη θυσία καί σ' αὐτούς πού ἀπουσιάζουν δικαιολογημένα, τούς καρποφοροῦντας καί καλλιεργοῦντας, ἐν ταῖς ἀγίαις ἐκκλησίαις, καθώς καί στόν ἅγιο καί πάνσεπτο συγκεκριμένο ναό· μεταξύ αὐτῶν πρέπει ἀκόμη νά θεωρηθοῦν ὅτι συμπεριλαμβάνονται οἱ παντοιοτρόπως κοπιῶντες καί ψάλλοντες, οἱ ἐπίτροποι, οἱ συνδρομητές, οἱ ἀνακαινιστές καί ἀφιερωτές τοῦ ἱεροῦ ναοῦ. Μνημονεύονται ἐπίσης οἱ πλέοντες, οἱ ὁδοιποροῦντες, οἱ ἀεροποροῦντες-ἰπτάμενοι, οἱ νοσοῦντες, οἱ κάμνοντες (ταλαιπωρημένοι), οἱ θλιμμένοι (οἱ ἐν θλίψεσι), οἱ ἐξόριστοι, οἱ αἰχμάλωτοι, οἱ φυλακισμένοι. Μνημονεύονται ἐπίσης ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι προσεκόμισαν τά δῶρα γιά τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου, ἐκεῖνοι ὑπέρ τῶν ὁποίων καί ἐκεῖνοι διά μέσου τῶν ὁποίων τά προσέφεραν· μνημονεύεται ἐπίσης καί ὁ σκοπός («ἐφ' οἷς»), γιά τόν ὅποιο τά προσέφεραν. Μνημονεύονται ἀκόμη οἱ μεμνημένοι τῶν πενήτων· στήν ΘΛ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου ὁ κατάλογος συνεχίζεται μέ τούς μεμνημένους τῶν χηρῶν καί ὀρφανῶν, ξένων καί ἐπιδεομένων. Μνημονεύονται οἱ ἐν ἀγνῇ καί σεμνῇ πολιτείᾳ διάγοντες, οἱ ὅποιοι στή ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀναφέρονται ὡς ἐν παρθενίᾳ καί εὐλαβείᾳ καί ἀσκήσει καί σεμνῇ πολιτείᾳ διάγοντες, ἐν ἐρημίαις καί ὄρεσι καί σπηλαίοις καί ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς. Ἡ Ἐκκλησία μνημονεύει ἐπίσης τούς βασιλεῖς, τό παλάτιον, τό στρατόπεδον (πᾶσαν ἀρχήν καί ἐξουσίαν). Μνημονεύει ἐπίσης τήν πόλιν, στήν ὁποία κατοικοῦμε, κάθε πόλιν καί χωριό καί αὐτούς πού κατοικοῦν σ' αὐτές. Τούς ἀγαπῶντας καί τούς μισοῦντας ἡμᾶς καί ὅσους μᾶς ἔδωκαν ἐντολή νά προσευχηθοῦμε γι' αὐτούς. Δέν παραλείπουμε ἀκόμα νά ζητήσουμε ἀπό τόν Θεό νά θυμηθεῖ («αὐτὸς μνημόνευσον») καί ὅσους ἡμεῖς οὐκ ἐμνημονεύσαμεν δι' ἄγνοιαν ἢ λήθην ἢ πλῆθος ὀνομάτων.

2.3. Μνημόνευση κεκοιμημένων

Κατά τή ΘΛ μνημονεύονται ἐπίσης πάντες οἱ ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου, κεκοιμημένοι τῇ κοινωνίᾳ τοῦ φιλανθρώπου Κυρίου ὀρθόδοξοι. Ἰδιαιτέρως οἱ κτίτορες τοῦ Ἱ. Ναοῦ ἢ τῆς Μονῆς, ἄλλοι συγκεκριμένοι κατ' ὄνομα προκεκοιμημένοι, καί ὁ χειροτονήσας τόν ἱερέα Ἀρχιερεύς. Ὅταν λειτουργεῖ ἐπί-

σκοπος, μνημονεύει τούς άειμνήστους προκατόχους του. Μνημόνευση γίνεται καί για τούς ύπέρ πίστεως καί πατρίδος αγωνισάμενους καί πεσόντας, γονείς, άναδόχους, διδασκάλους, πατέρας καί αδελφούς. Στόχος τής θερμής μνήμης καί παρακλήσεως είναι όπως ο Θεός τούς άναπαύσει εκεί, όπου έπισκοπεϊ τό φώς του προσώπου Του.

2.4. Κλιμάκωση μεσολαβήσεων

Όλες αὐτές οί μνημονεύσεις κάνουν ιδιαίτερη έντύπωση καί συνιστοῦν μία πολυδιαπροσωπική καί πολυεπίπεδη μνημόνευση. Έπικαλούμεθα τή θύμηση του Θεού, νά μᾶς θυμηθεῖ, αφού ἔχουμε ἤδη ἐπικαλεσθεῖ τίς πρεσβεῖες τής Θεοτόκου καί τίς ἱκεσίες τῶν Ἁγίων, για νά μεσολαβήσουν αὐτοί ὡς οἰκεῖοι του Θεού. Ὁ λειτουργός ἐξ ὀνόματος τής εὐχαριστιακῆς συνάξεως ἀποτείνεται στόν Θεό, για νά μᾶς θυμηθεῖ ὅλους ἐμᾶς, παρόντες καί ἀπόντες ἀλλά καί τόσες ἄλλες κατηγορίες ἀνθρώπων.

Ένδεικτική εἶναι ἡ κατά τή Μεγάλη Εἵσοδο ἐκφώνηση «Πάντων ὑμῶν (ἄλλη γραφή: ἡμῶν)⁹ μνησθεῖ Κύριος ὁ Θεός ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Ὁ διάκονος καί ὁ ἱερεὺς ἀλληλοδιαδόχως εὐχονται μεγαλοφώνως, για νά ἐπιστήσουν τήν προσοχή του ἐκκλησιάσματος στή κορυφαία ἐπίκληση πού πρέπει νά ἐπιδιώκουν, νά τούς (ἢ νά μᾶς) θυμηθεῖ ὁ Θεός ἐν τῇ Βασιλείᾳ Του. Οἱ ἐκκλησιαζόμενοι συναισθανόμενοι τήν ἱερότητα τής στιγμῆς καί τήν ἀναγκαιότητα αὐτῆς τής θύμησης του Θεοῦ «κλίνοντες μετ' εὐλαβείας τάς κεφαλάς καί προσκυνοῦντες λέγουσι καθ' ἑαυτούς τρίς· Ἀμήν. Μνήσθητι ἡμῶν Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου»¹⁰. Ἱερεὺς

9. Τό ὀρθό εἶναι τό β' πληθυντικό πρόσωπο «ὑμῶν» (ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 81· ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΑ 12, 1978, σ. 32· τό κείμενο τής ΘΛ του Χρυσοστόμου τής «Ἀποστολικῆς Διακονίας» 1981, σ. 28· ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ 1987, σ. 226). Ἀντίθετα ἡ γραφή «ἡμῶν» ἀπαντᾷται στό Ἱερατικόν 1971, σ. 88· ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗ 1988, σ. 100· ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ 1982, σ. 122 (καί στή γαλλική ἔκδοση 1966, σ. 122)· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ 1983, σ. 47· «ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑΣ» 1987, σ. 52-53.

10. Ἱερατικόν 1971, σ. 88 καί ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗ 1988, σ. 101 Σ 92.

καί διάκονος δίνουν στόν λαό τήν πιό καλή εὐχή πού μποροῦν νά τοῦ δώσουν: νά σᾶς θυμηθεῖ ὅλους ἐσᾶς ὁ Θεός στή Βασιλεία του. Καί ὁ λαός ἀπαντᾷ (ἀπό μέσα του), σάν νά ἔχει πάρει θάρρος ἀπό τίς εὐχές τοῦ ἱερέα: θυμήσου μας, Κύριε, ὅταν ἔλθεις ἐν τῇ βασιλείᾳ σου.

Ὁ ἱ. Καβάσιλας μάλιστα ἀναφέρει ὅτι οἱ πιστοί κατά τήν εἰσαγωγή τῶν τιμίων δώρων εἰς τό θυσιαστήριον, τόν παρακαλοῦν τόν ἱερέα νά τούς μνημονεύσει κατά τήν παρουσίαση τῶν τιμίων δώρων. Κάτι τέτοιο δέν διακρίνεται στά κείμενα πού χρησιμοποιοῦνται σήμερα. Εἶναι ὅμως ἐνδεικτικό γιά τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς κλιμακούμενης μεσολάβησης. Ὡς παρακολουθήσουμε τό κείμενο: «Καί αὐτοί ἄδουσι καί προσπίπτουσι αὐτῷ σύν αἰδοῖ πάση καί εὐλαβείᾳ, δεόμενοι μνήμης παρ' αὐτῷ τυχεῖν, ἐν τῇ τῶν δώρων προσαγωγῇ»... «Δεῖ δέ καί προσπίπτειν τηνικαῦτα τῷ ἱερεῖ καί δεῖσθαι, ἵνα ἡμῶν ἐν ταῖς εὐχαῖς ἐκείναις μνησθῇ. Ὅτι οὐκ ἔστιν ἄλλος τρόπος ἱκεσίας οὕτω μέγала δυνάμενος καί βεβαίως παρεχόμενος ἡμῖν τάς ἐλπίδας, ὥσπερ ὁ διά τῆς φρικώδους ταύτης θυσίας, ἥ τάς ἀσεβείας καί τάς ἀνομίας τοῦ κόσμου ἐκαθάρισε δωρεάν»¹¹.

Εἶναι πράγματι ἀλήθεια, ὅτι τό «μνήσθητί μου» δέν χρησιμοποιεῖται μόνο στίς σχέσεις μεταξύ ἀνθρώπου καί Θεοῦ ἢ μεταξύ ἀνθρώπων καί τῆς Παναγίας ἢ τῶν Ἀγίων, ἀλλά καί μεταξύ ἀνθρώπων διατυπώνεται αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ παράκληση, «μνήσθητί μου»¹².

Αὐτή ἡ μεσολαβητική μέσφ ἀνθρώπων παρακλητική κίνηση γιά τή σχέση μας μέ τόν Θεό φανερώνεται καί μέσα ἀπό διαλόγους μεταξύ διακόνου καί ἱερέως, οἱ ὁποῖοι διεξάγονται κατ' ἰδίαν. Γιά παράδειγμα μετά τή Μεγάλη Εἵσοδο παρακαλοῦν ἀμοιβαῖα ὁ ἕνας τόν ἄλλον, διάκονος καί ἱερεύς, νά μνημονεύσουν καί

11. *Ἑρμηνεία* ΘΛ, κεφ. ΚΕ', παρ. 1 καί 4, 1979, σ. 130.

12. Ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη χαρακτηριστικό εἶναι τό παράδειγμα τοῦ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος ἀποτεϊνόμενος πρός τόν ἀρχιοινοχόο, ὅταν ἦσαν ἀκόμα καί οἱ δύο στή φυλακή, τοῦ εἶπε: «ἀλλά μνήσθητί μου διά σεαυτοῦ, ὅταν εὖ σοι γένηται, καί ποιήσεις ἐν ἐμοί ἔλεος καί μνησθήσῃ περὶ ἐμοῦ Φαραώ καί ἐξάξεις με ἐκ τοῦ ὀχυρώματος τούτου» (Γένεσις μ' 14). Βλ. MICHEL 1942, σ. 679, στίχοι 29-31.

νά εὐχηθοῦν ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο: *Μνησθείη* Κύριος τῆς ἱερωσύνης σου, μνησθείη Κύριος ὁ Θεός τῆς (ἱερο)διακονίας σου ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε. Καί ἐάν παρίσταται ἀρχιερεὺς, ἀμφότεροι εὐχονται τό ἴδιο γιά ἐκεῖνον. Τά «εὐξαι» ὑπέρ ἐμοῦ ἐναλλάσσονται μέ τά «μνήσθητί» μου, ἀδελφέ καί συλλειτουργγέ ἢ Δέσποτα ἅγιε. Στό «μνήσθητι» ἀποκρίνονται τό «μνησθείη τῆς Ἱερωσύνης σου ἢ σοῦ Κύριος ὁ Θεός ἐν τῇ Βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε, νῦν καί ἀεί καί εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Τέτοιου εἴδους διαλόγους ἔχουμε καί μετά τήν ἀπόλυσιν τῆς προθέσεως (διάκονος-ἱερεὺς) καί κατά τήν μετάληψιν τῶν ἱερέων (ἱερεὺς-διάκονος)¹³.

Ἀπ' ὅλα αὐτά λοιπόν γίνεται φανερόν ὅτι κανεῖς δέν αἰσθάνεται ἀπό μόνος του ἄξιος νά ἐμφανισθεῖ ἀπευθείας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ζητώντας νά τόν θυμηθεῖ ὁ Κύριος ἐν τῇ βασιλείᾳ του. Ἐπιδιώκει τή μεσολάβηση, τή μεσιτεία, τήν πρεσβεία ἄλλων ἀνωτέρων καί κατωτέρων ἱεραρχικά ἀδελφῶν του. Ἀκόμη καί κατά τήν ἀπόλυση τῆς ΘΛ ὁ ἴδιος ὁ ἱερέας ζητάει πάλι μέ τίς εὐχές τῶν ἁγίων πατέρων μας («δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν») νά μᾶς ἐλεήσῃ ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός καί Θεός μας.

13. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 80-86 (πρβλ. σ. 9-10, *Διάταξις τῆς θείας ἱερουργίας, λειτουργίας*) καί *Ἱερατικόν* 1971, σ. 89-90. Ὁ Π. Τρεμπέλας ἀναφέρεται σ' αὐτούς τούς διαλόγους «μεταξύ διακόνου καί ἱερέως κατ' ἰδίαν διεξαγομένους, ἐν οἷς ὁ μὲν διάκονος παρουσιάζεται παρακελεύόμενος ἢ αἰτούμενος, ὁ δέ ἱερεὺς ἀνταποκρινόμενος ἢ καί τανάπαλιν. Τοιοῦτοι διάλογοι ἀπαντῶνται κυρίως ἀπό τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καί μετέπειτα παρά πολλοῖς τῶν κωδίκων τῶν λειτουργικῶν δέλτων καί εἰσῆλθον ἤδη εἰς τήν λειτουργικὴν χρῆσιν ὡς ἀναπόσπαστον μέρος τῆς θείας λειτουργίας» (σ. θ' -ι').

3. ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΠΡΟΓΕΥΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ

3.1. Βασιλεία καί Κρίση

Αυτό πού χαρακτηρίσαμε λίγο πιό πάνω ως πολυδιαπροσωπική καί πολυεπίπεδη ἀλληλομνημόνευση κατά τή ΘΛ, δέν ἔχει ἄλλο κύριο στόχο ἀπό τό νά ἐνεργήσει ἔτσι, ὥστε νά μᾶς θυμηθεῖ ὁ Κύριος, ὅταν ἔλθει, ἐν τῇ Βασιλείᾳ Του. Μποροῦμε μάλιστα νά ὑποστηρίξουμε μέ βεβαιότητα ὅτι αὐτοί πού μετέχουν στή ΘΛ μέ τή συνεχή καί διαδοχική ἐναλλαγή τῶν «μνήσθητι» καί τῶν «μνησθεῖη», εἴτε μυστικά εἴτε εἰς ἐπήκοον πάντων, δέν κάνουν σχεδόν τίποτε ἄλλο ἀπό νά θυμοῦνται «ἐκείνη» τήν ἡμέρα, τήν ὥρα καί τή στιγμή.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπό τήν ἐναρξή τῆς ΘΛ μέ τή δοξολογική ἐκφώνηση τοῦ ἱερέα *«εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἀγίου Πνεύματος»* καί τό «Ἀμήν» τοῦ λαοῦ μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἡ ΘΛ εἶναι προσανατολισμένη στό μυστήριό τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, πού πλησίασε («ἤγγικε» Μάρκου α' 15) καί πού εἶναι μέσα μας καί, κατ' ἄλλους, ἀνάμεσά μας («ἐντός ἡμῶν ἐστι» Λουκᾶ ιζ' 21). Εἶναι δηλαδή προφανές, ὅτι στά πλαίσια τῆς ΘΛ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ κατέχει μία πολύ σημαντική θέση.

Ἐδῶ θά ἤθελα νά ἐπισημάνω τήν ἰδιαιτερότητα τῆς ἐκφράσεως *«ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου»* καί νά συνδέσω τά «μνήσθη-

τι» καί τά «μνησθείη» μέ τήν *Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου* τήν Ἡμέρα τῆς ἐσχάτης Κρίσεως. Γιά τή θύμηση ἐκείνη, δηλαδή γιά τήν ἡμέρα τῆς ἐσχάτης Κρίσεως, γίνεται κυρίως λόγος καί ἀναφορά κατά τή ΘΛ, χωρίς ἀσφαλῶς νά ἀποκλείεται ἡ χρήση τῆς ἐκφράσεως «Βασιλεία Θεοῦ» στή γενική της σημασία. Ἄλλωστε ἡ Κρίση συνεπάγεται γιά πολλούς τήν ἀνάδειξή τους σέ «κληρονόμους τῆς βασιλείας», πράγμα γιά τό ὁποῖο ἐπίσης εὐχόμαστε στή ΘΛ.

Ἄν θέλαμε τώρα νά παραστήσουμε κινητικά αὐτή τή μνήμη, τή θύμηση τῆς Βασιλείας, θά τήν ἀντιλαμβανόμαστε σάν *δύο πορεῖες* πού λαμβάνουν χώρα στήν ΘΛ. Συγκεκριμένα, ἐκείνη τῶν πιστῶν πού πορεύονται πρὸς τήν Βασιλείαν πού ἔρχεται, καί ἐκείνη τοῦ «ἐρχομένου» ἐν δόξῃ Βασιλέως Χριστοῦ. Ὁ πιστός λαός ἐξέρχεται εἰς ὑπάντησιν αὐτῆς τῆς Βασιλείας, καί τό παράδοξο εἶναι ὅτι μαζί μέ τόν Κύριον στίς διαφορές ἐξόδους καί εἰσόδους, μικρές καί μεγάλες, ὁ ἴδιος ὁ λαός εἶναι ἐκεῖνος πού διατρέχει ὅλους τοὺς σταθμούς τῆς ἐπίγειας ζωῆς Του μέχρι καί τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδρας, ἀπό τήν ὁποία ὁ λαός ἀναμένει τήν ἐπάνοδόν Του καί τώρα, δηλαδή κατά τήν τέλεση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, καί στό μέλλον, δηλαδή κατά τήν Δευτέρα Παρουσία.

Δύο κινήσεις-πορεῖες πού εἴτε συν-πορεύονται εἴτε συν-αντῶνται καί ἡ μία ὑποδέχεται τήν ἄλλη. Στό βάθος τῆς καρδιάς του ὁ πιστός λαός διατηρεῖ τήν ἐλπίδα «τῆς ἐκ δεξιῶν παραστάσεως, ὅταν ὁ Κύριος ἐλεύσῃ κρῖναι ζῶντας καί νεκρούς» (ὀπισθάμβωνος εὐχή ΘΛ Μ. Βασιλείου) καί τῆς ἀναδείξεώς τους «εἰς κληρονόμους τῆς βασιλείας» (εὐχή ἐν τῷ συστεῖλαι τὰ ἅγια, Λειτουργία Προηγιασμένων). Αὐτό τό ἀέναιο «μνήσθητί μου ἐν τῇ βασιλείᾳ σου» ἔχει ὡς σκοπό νά μᾶς θυμηθεῖ ὁ Κύριος, «ὅταν ἔλθῃ ἐν τῇ βασιλείᾳ του», ὅταν ἔλθῃ δηλαδή ὡς βασιλεὺς καί κριτής «μετά δόξης κρῖναι ζῶντας καί νεκρούς» (Σύμβολο τῆς πίστεως). Ὅταν δηλαδή, «ἤξει, ἀποδοῦναι ἐκάστω κατά τὰ ἔργα αὐτοῦ» κατά τήν «ἐνδοξον καί φοβεράν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν» (εὐχή πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ, ΘΛ Μ. Βασιλείου) καί «συναχθήσεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη» (Ματθαίου κε' 32), τότε θέλουμε νά μᾶς θυμηθεῖ καί νά μᾶς ἀναγνωρίσει καί νά ὁμολογήσει ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς του τοῦ ἐν οὐρανοῖς (Ματθαίου ι' 33) ὅτι ναί, μᾶς

γνωρίζει! καί νά μή μᾶς πεῖ ὅτι «οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς» (Ματθαίου ζ' 23) ἢ, ὅπως ἀποκρίθηκε στίς μωρές παρθένες, «οὐκ οἶδα ὑμᾶς» (Ματθαίου κε' 13).

Ἐκεῖ καί τότε θέλουμε νά λειτουργήσῃ ἡ «μνήμη» Του, νά μᾶς ἀναγνωρίσῃ γιά δικούς του καί νά μᾶς πεῖ «ἀμήν λέγω σοί, σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ» (Λουκᾶ κγ' 43). Ἐστω καί τότε! Ἐμεῖς δέν θέλουμε νά τύχουμε ἰδιαιτέρας μεταχειρίσεως, ὅπως ὁ εὐγνώμων ληστής καί ἅμα τῇ παρακλήσῃ «μνήσθητι» νά πραγματοποιηθεῖ τό «σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ». Θέλουμε ταπεινά νά μᾶς θυμηθεῖ στήν Κρίση. Καί ὁ ληστής αὐτό ἄλλωστε ἐπιδίωκε, δηλαδή νά τόν θυμόταν ὁ Κύριος ὅταν θά ἤρχετο ἐν τῇ βασιλείᾳ του¹. Ἀλλωστε ἡ ἔκφραση «ἐν τῇ βασιλείᾳ σου» εἶναι σημιτισμός καί σημαίνει ὅταν (ἐπαν)ἔλθῃς «ὡς βασιλεύς» στή Δευτέρα Παρουσία. Τό ὅτι ἡ παράκληση τοῦ ληστή ἀναφέρεται στή Δευτέρα Παρουσία πιστοποιεῖ καί *varia lectio* (παραλλαγή) τοῦ Λουκᾶ κγ' 42, πού βρίσκεται στόν κώδικα τοῦ Βέζα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ληστής ἀπετάθη ὡς ἐξῆς στόν Κύριο: «μνήσθητί μου ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἐλεύσεώς σου». Ἡ ἐκδοχή «εἰς τήν βασιλείαν σου», μαρτυρουμένη μόνον ὑπό τινων κωδίκων, φαίνεται ὅτι προέκυψε, ὅταν πλέον ὁ σημιτισμός δέν ἦταν κατανοητός καί ἡ λέξις «βασιλεία» γινόταν ἀντιληπτή ὡς τοπικόν μέγεθος (βασίλειον). Ἀπό τά μέχρι τώρα στοιχεῖα οἱ εἰδικοί ἐρευνητές δέν μποροῦν νά καταλήξουν μέ ἀσφάλεια ἂν τό «εἰς τήν βασιλείαν» εἶναι κακή διόρθωση ἢ τό «ἐν τῇ βασιλείᾳ» (ἄλλη γραφή) εἶναι ἑξομείωση πρὸς τό λεγόμενον εἰς τό εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου ις' 28 «ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ». Ἡ πρόθεση «ἐν» ἐξάλλου μπορεῖ νά σημάνει «μετά», μέ· ἐδῶ, δηλαδή, μέ ἐξουσία, κυριαρχία. Ἐπομέ-

1. Τήν ἄποψη αὕτη διατυπώνει ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος σέ μιάν ἀποστροφή του, ὅταν ἀναφέρεται στά ἀποτελέσματα τῆς ταπεινοφροσύνης (Κλίμαξ, Λόγος ΚΕ', παρ. νβ'). «Μνήμην μόνην ὁ ληστής ἐκεῖνος ἐν τῇ βασιλείᾳ ἠτήσατο, καί ὅλον τόν παράδεισον ἐκληρονόμησεν» (1978, σ. 277β). Ὁ μεταφραστής τῆς Κλίμακος Ἀρχιμ. ΙΕΡΕΜΙΑΣ (1976, σ. 272β) ἀποδίδει τό «ἐν τῇ βασιλείᾳ» ὡς «εἰς τήν κρίσιν του». «Ὁ ληστής ἐζήτησε παρά τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ νά τοῦ ἐνθυμηθῇ μόνον εἰς τήν κρίσιν του, καί νά τόν κολάσῃ, καί αὐτός ἐχαρίσατο αὐτῷ καί ὅλον τόν Παράδεισον».

νως δέν τίθεται ὑπό ἀμφισβήτηση ὅτι ἡ ἐπίκληση «μνήσθητί» τοῦ ληστοῦ ἀναφέρεται στήν ἔσχατη κρίση².

Ἡ μορφή τοῦ καλοῦ ληστοῦ ἄλλωστε εἶναι ἀξιομνημόνευτη γιά μᾶς, ἀφοῦ μέ τήν παρακλητική φράση «μνήσθητι» πέτυχε τήν ἐπαγγελίαν καί τήν ἐκπλήρωσή της. Μέ τήν ἐλπίδα αὐτή ἐξάλλου οἰκειοποιηθήκαμε τή φράση του καί τήν κάναμε «κεντρικό θέμα» καθ' ὅλη τή ΘΛ καί σ' αὐτή ἀκόμη τήν ἱερή στιγμή πρίν ἀπό τή Θεία Μετάληψη. Ἡ μνήμη τῆς Βασιλείας μᾶς συνέχει καί μᾶς κάνει νά ἀναζητᾶμε τά κλειδιά τῆς Βασιλείας. Πεποίθηση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὅτι ὁ ληστής βρῆκε τό κατάλληλο κλειδί. Καθώς διαβάζουμε στό Ὑπόμνημα τοῦ Τριωδίου μετά τό Μηνολόγιο γιά τήν ἐσπέρα τῆς Ἀγίας καί Μεγάλης Πέμπτης, «Κεκλεισμένας ἤνοιξε τῆς Ἐδέμ πύλας βαλὼν ὁ ληστής κλεῖδα τό μνήσθητί μου». Ἐπίσης εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἀγιογραφία τῶν Ἀγίων Πάντων περιλαμβάνει στό μέσον καί κάτω τῆς εἰκόνας τή μορφή τοῦ Ληστοῦ αἵροντος Σταυρόν. Ὁ Ληστής θεωρεῖται ὁ πρῶτος κατά χρονολογική σειρά ἅγιος, πού προάγει ἡμᾶς εἰς τήν Βασιλείαν. Φαίνεται μάλιστα ὅτι «πῆρε στά σοβαρά» τήν ἐπιγραφή τοῦ Σταυροῦ τοῦ Κυρίου καί τούς ἐμπαιγμούς τῶν στρατιωτῶν, πού προσέδιδαν βασιλική ιδιότητα στόν Ἰησοῦ (βλ. Λουκᾶ κγ' 36-38). Σέ στιγμή μάλιστα σκληρῆς καί ἀπάνθρωπης ἀμφισβήτησης καί ἐμπαιγμοῦ τοῦ Ἰησοῦ, ἐκεῖνος ὁ ἀπόκληρος καί στό ἔλεος τῶν στρατιωτῶν εὗρισκόμενος τολμᾷ μίαν ὁμολογία. Ἀποδέχεται τή βασιλική ιδιότητά Του καί ἀποτείνεται σ' αὐτόν παρακλητικά.

Δέν ξενίζει λοιπόν, τό ὅτι ἡ Ἐκκλησία συνέδεσε τήν ἀναφώνηση τοῦ ληστοῦ μέ τήν ἀπαγγελία τῶν Μακαρισμῶν ὡς γ' ἀντιφώνου κατά τή ΘΛ. Αὐτήν προτάσσει ὡς πρόλογο καί πρόψαλμα, συνάπτοντάς την μέ κάθε στίχο τῶν μακαρισμῶν. «Ἐν τῇ Βασιλείᾳ Σου μνήσθητι ἡμῶν Κύριε ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ Σου. Μακάριοι οἱ πτωχοί τῷ πνεύματι ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν» κ.ο.κ. Ὅπως εἶναι ἄλλωστε γνωστό, οἱ μακαρισμοὶ συνδέονται ἄμεσα μέ τήν κήρυξη ἐκ μέρους τοῦ Ἰησοῦ τοῦ εὐαγ-

2. Βλ. JEREMIAS 1954, σ. 768, στίχοι 25-26 μέ Σ 47, 48 καί 49· OEPKE 1960 (1935), σ. 431, στίχοι 33-35 μέ Σ 52· σ. 534, στίχοι 32-34.

γελίου τῆς Βασιλείας (Ματθαίου δ' 17, 23 καί ε' 3 κ.έ.). Δέν εἶναι, ἄρα, εὐκαιριακή ἢ ἀπλά συνειρμική ἢ σύνδεση τῆς ἀναφω- νήσεως τοῦ ληστοῦ, τῶν μακαρισμῶν καί τῆς Βασιλείας. Ὁ Κύριος προτάσσει στήν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλία Του τούς μακαρι- σμούς καί διαγράφει δι' αὐτῶν τήν δυναμική τῆς Βασιλείας Του. Δέν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο ὅτι ἀκριβῶς πρό τῆς εἰσόδου τοῦ Εὐαγγελίου, πρό τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου δηλαδή, ψάλλονται ὡς τρί- τον ἀντίφωνον οἱ μακαρισμοί. Παλαιότερα οἱ λειτουργοί εἰσήρ- χοντο στό Ἱερό Βῆμα αὐτῇ τῇ στιγμή καί ἡ Ὡραία Πύλη, ἡ Πύλη τῆς Βασιλείας, ἀνοίγε τότε γιά πρώτη φορά³.

Σέ πορεία λοιπόν πρός τήν Βασιλεία τί πιό φυσικό ἀπό νά συνδέσουμε τά πρῶτα μέ τά ἔσχατα! Ἡ Δευτέρα Παρουσία ὡς ἔσχατη Κρίση εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας καί προβάλλει τά κριτήριά της γιά τήν εἴσοδο στή Βασιλεία (βλ. Ματθαίου κε' 31-46)· συνδέεται ἐξάλλου μέ τό ἀρχικό κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Βασιλείας, πού ὀνομάζει μέ συγκεκριμένο τρόπο ὅλους ἐκείνους, στούς ὁποίους ἀνήκει αὐτή ἡ Βασιλεία ἀλλά καί στήν ὁποία ὅλοι αὐτοί ἀνήκουν (Ματθαίου ε' 3-12 ἀλλά καί ὡς στίχο 16). Ὁ ληστής, πού ἡ ἀναφώνησή του ἀντήχησε λίγο πιό πρὶν σέ πρῶτο πληθυντικό πρόσωπο («μνήσθητι ἡμῶν»), εἰσάγοντας τούς στίχους τῶν μακαρισμῶν, εἶναι ἐκεῖνος πού μᾶς θυμίζει τήν Κρίση καί ποιούς καί γιά ποιό λόγο θά τούς θυμηθεῖ ὁ Υἱός τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἔλθῃ ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ, ἐν τῇ βασιλείᾳ του. Ὁ ληστής συνά- πτει τήν ἀρχή καί τό τέλος, τήν ἀρχή μέ τό τέλος. Εἶναι ὅμως δυνατόν ἀπό ἄλλη ὀπτική γωνία νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι οἱ «εὐλογη- μένοι» τοῦ εὐαγγελίου τῆς Κρίσεως πού κληρονομοῦν τήν βασι- λεία, ταυτίζονται καί μέ τούς «μακαρίους» τῶν μακαρισμῶν, οἱ ὁποῖοι κι' αὐτοί στό τέλος κληρονομοῦν τήν βασιλεία;

3. Κατάλοιπο αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου ἔθους ἀνιχνεύεται σήμερα στήν ἀρχιερατι- κή Θεία Λειτουργία. Ἀκριβέστερον εἶναι ὅτι ἡ εἴσοδος στόν ναό καί ὄχι στό ἱερό ἔθεωρεῖτο ὡς ἡ εἴσοδος εἰς τήν Βασιλείαν. Πρβλ. τήν ἱχνογραφία ἢ εἰκονο- γραφία τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἥτοι τῆς Ἐκκλησίας, μέ περιγραφή ἢ ἐξηγήσή του, στό *Πηδάλιον* 1970, σ. 764-765.

3.2. Μακάριοι οἱ «μεμνημένοι»

Δέν χρειάζεται μέ περίπλοκους συλλογισμούς νά φτάσουμε σέ ἐπιτηδευμένες ἐξισώσεις καί ἀμφισβητούμενες ἢ «ἐπικίνδυνες» ἐνδεχομένως ταυτίσεις. Μπορούμε ἀπλά, νά δείξουμε ἐπικεντρώνοντας τήν προσοχή μας στό εὐαγγέλιο τῆς Κρίσεως (Ματθαίου κε' 31-46), ποιούς θά θυμηθεῖ στήν Κρίση ὁ Κύριος, θά τούς ὀνομάσει εὐλογημένους τοῦ πατρός καί θά τούς προσκαλέσει νά κληρονομήσουν τήν Βασιλεία Του: θά θυμηθεῖ ἐκείνους πού τόν εἶδαν πεινῶντα, διψῶντα, ξένο, γυμνό, ἐν φυλακῇ καί ἀσθενῇ καί ἀνταποκρίθηκαν σ' αὐτές Του τίς ἀνάγκες.

Κατά περίεργο ὅμως τρόπο ἐνῶ στό εὐαγγέλιο τῆς Κρίσεως φαίνεται ὁ Ἰδιος νά θυμᾶται πολύ καλά ποιοί «αὐτῷ ἐποίησαν» ἢ δέν ἐποίησαν κάτι, ἐκεῖνοι ἐκπλήσσονται μέ τή διαβεβαίωσή Του ὅτι κάτι ἔκαναν ἢ ὅτι κάτι δέν ἔκαναν γι' Αὐτόν. Ἡ ταύτιση τοῦ Χριστοῦ μέ τούς ἐλάχιστους ἀδελφούς Του δέν λειτουργεῖ ἐκ πρώτης ὄψεως βοηθητικά γιά τούς κρινομένους, ὥστε νά τούς διευκολύνει νά θυμηθοῦν τί ἔπραξαν ἢ τί παρέλειψαν νά κάνουν σ' Αὐτόν. Οἱ ἔξι αὐτές παραδειγματικές ἐκδηλώσεις, πού ἀπαιτεῖ ὁ Κριτής ἀπό τούς κρινομένους συνοψίζουν μία σειρά ἀπό «καλά ἔργα» πού ἡ ἐκτέλεσή τους ἢ ἡ παραμέλησή τους στήν ἐδῶ ζωή ὁδηγεῖ ἀντίστοιχα στήν πρόσκληση τῶν κρινομένων («δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου») ἢ στήν ἀπόρριψή τους («πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ»)⁴.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ «μακάριοι» τῶν μακαρισμῶν (οἱ πτωχοί τῷ πνεύματι, οἱ πενθοῦντες, οἱ πραεῖς, οἱ πεινῶντες καί διψῶντες τήν δικαιοσύνη, οἱ ἐλεήμονες, οἱ καθαροί τῇ καρδίᾳ, οἱ εἰρηνοποιοί, οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης) εἶναι αὐτοί πού ἔχουν βγεῖ στόν δρόμο, γιά νά προῦπαντήσουν τή Βασιλεία. Τί πιό φυσικό, αὐτοί πού ἀνήκουν σ' αὐτήν — καί τούς ἀνήκει — νά τρέχουν νά τήν ὑποδεχθοῦν, ἀφοῦ «ἤγγικεν»! Αὐτοί, σύμφωνα μέ

4. Γιά τήν ἀκριβῆ ἔννοια τῶν «καλῶν ἔργων» παραπέμπω στόν GRUNDMANN 1957 (1938), σ. 547-550· πρβλ. καί σ. 550-553. Διεξοδική διερεύνηση τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Κρίσεως βάσει τοῦ ἔργου τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ἐπιχειρεῖ ὁ Rudolf BRÄNDLE στήν πολύ ἀξιόλογη ὑφηγεσία του (1979).

τή διαβεβαίωση τοῦ Κυρίου, εἶναι τό ἀλάτι τῆς γῆς καί τό φῶς +
 τους πρέπει νά λάμπει μπροστά στούς ἀνθρώπους, γιά νά δοῦν
 ἐκεῖνοι τά καλά τους ἔργα καί νά δοξάσουν τόν οὐράνιο πατέρα.
 Τά καλά ἔργα εἶναι ἡ ἀνταύγεια τῶν μακαρίων καί εἶναι εἶδος
 ὁμολογίας ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ ὡς συνέπεια ἔχουν τήν
 δοξολογίαν τοῦ πατέρα τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἐκ μέρους αὐτῶν πού
 τά βλέπουν. Συνέπεια αὐτῆς τῆς ὁμολογίας ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώ-
 πων θά εἶναι ἡ ὁμολογία τοῦ Κυρίου ἔμπροσθεν τοῦ πατέρα Του
 στήν ἔσχατη κρίση, ὅτι ναί τοὺς γνωρίζει. Ὡς καλά ἔργα ἐν-
 νοοῦνται ἐδῶ ἐκεῖνα ἀκριβῶς, γιά τά ὅποια κάνει λόγο ὁ Κύριος
 στό εὐαγγέλιο τῆς κρίσεως. Πρόκειται μᾶλλον γιά ἐκδηλώσεις
 πού δέν ἔχουν τό νόημα νά ἀποκλείσουν ἢ νά περιορίσουν εὐρύ-
 τερες ἐνδεχομένως πρωτοβουλίες. Ἄς θεωρηθεῖ ὅτι πρόκειται γιά
 ἓνα «ἐνδεικτικό» *πρόγραμμα φιλαλληλίας*. Μιά τέτοια συμπεριφο-
 ρά ἐμπνέεται ἀπό τό ὄραμα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Στήν πορεία
 τους πρὸς τή Βασιλεία οἱ «μακάριοι» δέν ξεχνοῦν τί σημαίνει ζωή
 σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τῆς Βασιλείας (βασιλότροπος) καί τόν
 ἀκολουθοῦν. Ἀλλά μεταξύ τῶν «μακαρίων» ἰδιαίτερη θέση κατέ-
 χουν «οἱ ἐλεήμονες» (Ματθαίου ε' 7), πού εἶναι δυνατό νά θεωρη-
 θοῦν ὡς περιεκτική κατηγορία «τῶν ἐκ δεξιῶν» τοῦ Κριτοῦ κατά
 τήν Δευτέραν Παρουσίαν εὐρισκομένων. Αὐτοί, γιά νά δανεισθοῦ-
 με μίαν ἐκφραση ἀπό τήν παραβολή τοῦ Καλοῦ Σαμαρείτη «ἐποί-
 ησαν τὸ ἔλεος» (Λουκᾶ ι' 37) σ' ἐκείνους πού εἶχαν ἀνάγκη.
 Ἔτσι σιγά σιγά, ἐνῶ εἶχαμε τήν πρόθεση νά τίς ἀποφύγουμε ὡς
 «ἐπικίνδυνες», ἐρχόμαστε ἀκόμη καί σέ *ταυτίσεις μεταξύ «μακα-
 ρίων»* (τῶν Μακαρισμῶν) καί «*εὐλογημένων*» (τοῦ Εὐαγγελίου τῆς
 Κρίσεως). Μποροῦμε μάλιστα νά διατυπώσουμε ἓνα γενικό κανό-
 να, ἰσχυριζόμενοι ὅτι, «ποιοῦντες τὸ ἔλεος», ἐξασφαλίζουμε τήν
 Βασιλεία· καί, ζητώντας τόν ἔλεον παρά τοῦ Θεοῦ, δέν ζητᾶμε
 τίποτε λιγότερο καί τίποτε περισσότερο ἀπό τήν Βασιλεία Του.
 Σ' αὐτή τή διατύπωση ἔχουμε ἰσχυρό βοηθό τόν ἱ. Καβάσιλα.

Αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, ἀριστουργηματική ἐρμηνεία κάνει στό
 ΙΔ' κεφάλαιο τῆς Ἑρμηνείας του εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν ὁ ἱ.
 Καβάσιλας, ὅταν ἐπιχειρεῖ νά ἀπαντήσῃ, στό ἐρώτημα «τί βούλε-
 ται ἡ τοῦ ἐλέου αἵτησις πανταχοῦ», μέ τήν εὐκαιρία τῶν Εἰρηνι-
 κῶν καί τοῦ «Κύριε ἐλέησον». Ὑποστηρίζει λοιπόν κατηγορημα-
 τικά ὅτι «*τόν ἔλεον παρά τοῦ Θεοῦ αἰτεῖν, τήν αὐτοῦ βασιλείαν*

ἐστὶν αἰτεῖν» (παρ. 2)⁵.

Μέ τήν «ἐπίσκεψη» τῶν ὀνομάτων πού κάνουμε, διαπιστώνεται ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τῶν μακαρίων, τῶν ἐλεημόνων, τῶν ἐκ δεξιῶν εὐλογημένων, σέ συνάφεια βέβαια μέ τήν ἔσχατη κρίση καί τήν εἴσοδο στή βασιλεία τῶν οὐρανῶν καί μέ ἀφορμή τήν οἰκειοποίηση ἐκ μέρους τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος τῆς ἀναφωνήσεως τοῦ εὐγνώμονος ληστοῦ «μνήσθητι ἡμῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ σου». Ἐάν λοιπόν τώρα θελήσουμε νά δοῦμε γιά ποιούς στή συνάφεια αὐτή παρακαλοῦμε, ὥστε νά τοὺς θυμηθεῖ ὁ Κύριος, τότε ἀβίαστα μᾶς ἔρχεται στό νοῦ ἡ εὐγενὴς ἐκείνη κατηγορία ἀνθρώπων πού ἀναφέρουμε στή Μεγάλῃ Δέησι, στά δίπτυχα τῶν ζώντων, δίπλα στοὺς καρποφοροῦντας καί καλλιεργοῦντας ἐν ταῖς ἀγίαις ἐκκλησίαις καί πού εἶναι «οἱ μεμνημένοι τῶν πενήτων». Θυμήσου, Κύριε αὐτοὺς πού θυμοῦνται, αὐτοὺς δηλαδή πού ἐνδιαφέρονται καί φροντίζουν τοὺς πτωχοὺς⁶. Ἐδῶ ἡ λέξη «πένης» εἶναι δυνα-

5. Θέτοντας καί στή συνέχεια (παρ. 3) τὸ ἐρώτημα «καί πόθεν ἔστι τοῦτο μαθεῖν, ὡς ὁ ἔλεος τοῦ Θεοῦ τὴν αὐτοῦ βασιλείαν σημαίνει;», ἀναφέρεται στά ὅσα λέει ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς γιά τὸ βραβεῖο τῶν ἐλεημόνων καί τὴν ἀμοιβή πού θά πάρουν: «νῦν μὲν ἐλεηθήσεσθαι αὐτοὺς λέγει, νῦν δὲ βασιλείας τεύξεσθαι, ὡς ταυτὸν ὄν, τὸ τε τοῦ παρ' αὐτοῦ ἐλέου τυχεῖν καί βασιλείαν λαβεῖν. Μακάριοι γάρ, φησὶν, οἱ ἐλεήμονες ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται» Καί ἐξηγεῖ στήν παράγραφο 4: «Εἶτα ἀλλαχοῦ, καθάπερ ἐξηγούμενος ἑαυτόν, καί τί ἐστὶ τὸ ἐλεηθῆναι σημαίνων, ἐρεῖ, φησὶν, ὁ βασιλεὺς τοῖς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τοὺς ἐλεήμονας λέγων, δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρὸς μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν». Εἶναι μάλιστα ἀξιοπρόσεκτα αὐτά πού λέει, ὅταν, θεωρώντας τὸ ἔργο τοῦ θεοῦ ἐλέους ὑπὸ τὸ πρίσμα ὅλων ὅσα πράττουν οἱ ἐλεήμονες, ταυτίζει αὐτὸ τὸ ἔργο μέ τὴν ἴδια τὴν βασιλεία τῶν οὐρανῶν (παρ. 5), γιά νά καταλήξει ὡς ἐξῆς (παρ. 8): «Οὕτω τὸν ἔλεον παρὰ τοῦ Θεοῦ αἰτεῖν, τὸ τυχεῖν τῆς παρ' αὐτῷ βασιλείας ἐστὶν αἰτεῖν» (Ἑρμηνεία ΘΛ, 1979, σ. 84-89).

6. Γιά τὴν ἐρμηνεία τοῦ «μεμνημένοι» βλ. Σταματάκου 1949, σ. 611α, 628β. Οἱ κυκλοφοροῦσες μεταφράσεις «στή ζωντανή γλῶσσα τοῦ λαοῦ μας» (ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ 1983), στή «νεοελληνικὴ ἀπόδοση» («ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑΣ 1987), τοῦ Μητροπολίτου Μόρφου Χρυσάνθου ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗ (1988) δὲν προσδιορίζουν ἐννοιολογικά τὴ σημασία τοῦ «μνήσθητι» ἢ τοῦ «μεμνημένοι». Ἡ μετάφραση τοῦ Ἀρχιμ. Σεραφεῖμ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ (1950, σ. 127, 211) προσδιορίζει τίς ἔννοιες, ἐρμηνεύοντας ἀκριβέστερα: «Σέ παρακαλοῦμε ὅπως ἐνθυμηθῇς σπλαγχνικῶς... τοὺς λαμβάνοντας ἐλεήμονα φροντίδα ὑπὲρ τῶν πτωχῶν». Στά δίπτυχα τῆς ΘΛ

τόν νά εἶναι περιεκτική γιά ὅλους τοὺς ἀναξιοπαθοῦντας πού θίγει τό εὐαγγέλιο τῆς Κρίσεως (πεινῶντας, διψῶντας, ξένους, γυμνοὺς, ἐν φυλακῇ ὄντας καί ἀσθενεῖς)⁷. Στήν περιεκτική αὐτή κατηγορία τῶν «πενήτων» ἀντιπαραβάλλεται ἡ παρατίθεται ἡ ἄλλη περιεκτική κατηγορία τῶν «ἐλεημόνων», πού προσδιορίζεται ἐδῶ ὡς οἱ «μεμνημένοι» (τῶν πενήτων). Δι' ἐπαλλήλων ταυτίσεων εἶναι δυνατόν μέσα ἀπό τήν πράξη καί ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας νά συμπεράνουμε: «*Μακάριοι... οἱ μεμνημένοι!*», ὅτι αὐτοί ἐλεηθήσονται, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Μακαρίζουμε λοιπόν αὐτοὺς πού δέν ξέχασαν τοὺς πένητες ἀλλὰ τοὺς θυμήθηκαν· αὐτοὺς δέν θά τοὺς ξεχάσει ὁ Θεός καί θά τοὺς θυμηθεῖ, ὅταν ἔλθει ὁ κατάλληλος καιρός, τήν ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Ὅσοι ἔχουν μνήμη τῶν πενήτων (γενική ἀντικειμενική) θά χωρέσουν μέσα στή μνήμη τοῦ Θεοῦ (γενική ὑποκειμενική). Στό ἀνθρώπινο «*θυμᾶμαι, γιά νά μέ θυμηθεῖς*» ἀντιβάλλεται τό θεϊκό «*θυμᾶμαι ἐπειδὴ θυμήθηκες*». Αὐτοί ἔπραξαν αὐτό πού ἔπρεπε, ἡ συμπεριφορά τους ἦταν προσφορά, θυμήθηκαν τοὺς πένητες...

Αὐτή ἡ θύμηση πού ἔχει τίς ρίζες της στό εὐαγγέλιο τῆς Κρίσεως καί μέ προοπτική τή βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἐλήφθη πολύ σοβαρά ὑπόψη ἀπό τήν ἀποστολική Ἐκκλησία καί συμφωνήθηκε μάλιστα μεταξύ τῶν τριῶν κορυφαίων Ἀποστόλων Ἰακώβου, Κηφᾶ, Ἰωάννου καί τῶν Παύλου, Βαρνάβα, πάνω καί πέρα ἀπό κάθε καταμερισμό, ἁρμοδιότητα καί δικαιοδοσία στήν ἱεραποστολική ἐργασία («ἵνα ἡμεῖς εἰς τά ἔθνη, αὐτοί δέ εἰς τήν περιτομήν»), νά ὑπάρχει ὁπωσδήποτε ὡς κοινός παρονομαστής: «μόνον τῶν πτωχῶν ἵνα μνημονεύωμεν». Ἡ συμφωνία, ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε, τηρήθηκε. Βεβαίως καί ὁ Ἀπόστολος Παῦλος φρόντισε νά

τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας διαβάζουμε «Μνήσθητι, Κύριε, καί εὐλόγησον... τοὺς μεμνημένους τῶν πενήτων ἐλεημόνων» (ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 18, 1979, σ. 48). Ὁ προσδιορισμός τῶν ἐννοιῶν προετοιμάζει καί γιά τήν ἀνάλογη πρακτική.

7. Στή Θεία Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, καί πιο συγκεκριμένα στήν Καθολική Συναπτή, στήν (μέ τήν πρόθεση «ὑπέρ» εἰσαγομένη) σχετική αἴτηση «ὑπέρ... καί μεμνημένων τῶν πενήτων», μετά τό «πενήτων» προστίθενται καί ἄλλες κατηγορίες ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους οἱ «μεμνημένοι» θυμήθηκαν καί φρόντισαν, ὅπως εἶναι οἱ «χῆρες καί τά ὀρφανά, οἱ ξένοι καί οἱ ἐπιδεόμενοι» (ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 47).

τήν ἐφαρμόσει «ὅ καὶ ἐσπούδασα αὐτό τοῦτο ποιῆσαι» (Γαλάτας β' 9-10)⁸.

3.3. «Μνήμη πενήτων»

Ἡ «λογία», πού καθιέρωσε ὁ Ἀπ. Παῦλος, ἦταν ἀσφαλῶς μία ἀπό τίς πολλές καί ποικίλες μορφές, μέ τίς ὁποῖες ἐξασκεῖτο ἡ «μνήμη τῶν πτωχῶν» στήν πρώτη Ἑκκλησία. Ἡ ἄσκηση τῆς φιλανθρωπίας καί τῆς φιλαλληλίας ξεπερνοῦσε τά στενά ὅρια μιᾶς «ιδιωτικῆς» καί μεταξύ μεμονωμένων προσώπων ἐλεημοσύνης, πού ἔπρεπε νά γίνεται ὅπωςδῆποτε μέ διάκριση (Ματθαίου ζ' 1-4· Ἰακώβου α' 27· β' 15-16). Ἡ ἴδια ἡ Ἑκκλησία φρόντισε ἀπό τήν ἀρχή νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀνάγκες τῶν μελῶν της διά μιᾶς, ἐπί προαιρετικῆς βάσεως, κοινοκτημοσύνης τῶν ἀγαθῶν (Πράξεις δ' 32-ε' 11) καί διά κοινῶν ἐστιάσεων (ζ' 1-6).

Οἱ ἐκδηλώσεις τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καί ἰδιαίτερα ἡ μνήμη τῶν πενήτων συνδέθηκαν ἀπό ἐνωρίς μέ τή λατρευτική πράξη τῆς Ἑκκλησίας.

Ὡς ἡμέρα λατρείας τῆς Ἑκκλησίας καθορίζεται ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδας, ἡ μία σαββάτων, ἡ Κυριακή. Σ' αὐτήν μεταφέρονται οἱ πράξεις πού οἱ Ἰουδαῖοι εἶχαν συνδέσει μέ τό Σάββατο· καί ἡ ἐλεημοσύνη. Αὕτη ἡ ἀρχαία πράξη ἀποτυπώνεται στή σύσταση, πού κάνει ὁ Ἀπ. Παῦλος πρὸς τοὺς Κορινθίους, γιά τήν συγκέντρωση χρημάτων μέ προορισμό τήν Ἑκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων. «Κατά μίαν Σαββάτων, ἕκαστος ὑμῶν παρ' ἑαυτῷ τιθέτω θησαυρίζων, ὅ,τι ἂν εὐδοῶται, ἵνα μή, ὅταν ἔλθω, λογίαι γίνωνται» (Α' Κορινθίους ις' 1-2)⁹. Δέν εἴμαστε

8. Πρβλ. Α' Κορινθίους ις' 1 κ.ε.· Β' Κορινθίους κεφ. η' - θ'.

9. Βλ. SPICQ — GRELOT 1980, στ. 886. Στόν Ἰουδαϊσμό «συχνά σέ συνάρτηση μέ ἑκτακτες λειτουργικές τελετές ἡ γενναιοδωρία πρὸς τοὺς φτωχοὺς ἀποτελεῖ μέρος τῆς κανονικῆς διεξαγωγῆς τῶν ἐορτῶν» (WIENER 1980, στ. 349). Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἔχουμε στό βιβλίο τοῦ Τωβίτ (β' 1 κ.ε.). Στήν ἐορτή τῆς Πεντηκοστῆς βλέποντας ὁ Τωβίτ τήν καλή τράπεζα πού εἶχε ἐτοιμαστεῖ, θυμήθηκε τόν φτωχό καί στέλνει τόν Τωβία παραγγέλοντάς του: «Βάδισον καί ἄγαγε ὃν ἐάν εὕρῃς τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν ἐνδεῆ, ὅς μέμνηται τοῦ κυρίου» (στίχος 2). Ἡ μία μνήμη συναντᾷ τήν ἄλλη. Νά θυμόμαστε ἐνδεεῖς πού «μέμνηνται τοῦ

βέβαιοι ότι αυτό που έθεταν κατά μέρος με προορισμό τή λογία τό έφερναν κιόλας στη σύναξη εκείνης τής Κυριακής ή τό κρατούσαν στην οίκία τους, για νά συγκεντρωθεί, όταν θά έφθανε ο ίδιος ο 'Απόστολος ή άπεσταλμένοι του. Βέβαιο πάντως είναι ότι ή προσφορά ή οι προσφορές τών Χριστιανών δέν περιορίστηκαν μόνο στη λογία.

Έχοντας τό παράδειγμα τής γενναιοδωρίας του Κυρίου 'Ιησοῦ Χριστοῦ, ο όποιος για χάρη τους, αν καί ήταν πλούσιος, έγινε φτωχός, για νά πλουτίσουν με τή φτώχεια τή δική του εκείνοι (Β' Κορινθίους η' 9), οι Χριστιανοί ενεργοῦσαν με τρόπο τέτοιο, πού στο τέλος κι' «αὐτός πού μάζευε πολύ δέν εἶχε περίσσευμα, κι' αὐτός πού μάζευε λίγο δέν εἶχε ὑστέρημα», καθώς θύμιζε ο 'Απ. Παῦλος στους Κορινθίους στην Β' 'Επιστολή του (κεφ. θ' 15, από 'Εξοδο ις' 18).

Ἡ προσέλευση στη ΘΛ είναι μία «δωροφορία». Ὁ καθένας φέρνει καί δίνει ὅ,τι τοῦ λείει ή καρδιά του, χωρίς νά στενοχωριέται ή νά αναγκάζεται, γιατί ο Θεός αγαπάει τόν χαρούμενο δωρητή (Β' Κορινθίους θ' 7).

Ἀσφαλῶς δέν είναι τής παρούσης έρεῦνης στόχος νά αναπαραστήσει τόν τρόπο με τόν ὁποῖο γινόταν ή προσέλευση τών Χριστιανών στίς συνάξεις τους, τί έφερναν μαζί τους, σε ποιά χρονική στιγμή τά προσέφεραν, ποιός τά παρελάμβανε, πῶς τά ξεχώριζαν, πού τά κατηύθυναν, πῶς τά διένειμαν στη συνέχεια. Παρατηροῦνται διαφορές, καί από περιοχή σε περιοχή καί από χρονική περίοδο σε περίοδο, για τίς ὁποῖες οἱ πηγές μᾶς δίνουν σχετικές πληροφορίες. Μάλιστα ο αὐθορμητισμός ή τό άφελές τής προσφοράς έπρεπε σε κάποια στιγμή νά περιορισθεῖ. Γι' αυτό καί σύνοδοι καί ἐπίσκοποι θέσπισαν κανόνες εὐταξίας καί ἐκκλησιαστικῆς συμπεριφορᾶς.

Στήν ἀρχή ὅμως, ὅπως ἄλλωστε καί στη συνέχεια ὅλα ξεκινούσαν από διάθεση νά ἐξυπηρετηθοῦν ποικίλες ἀνάγκες.

Κυρίου! 'Εδῶ ἐννοεῖ τόν πιστό. Βλ. ἐπίσης ΜΩΡΑΙΤΟΥ 1965, στ. 1142-1143. Πρβλ. τήν ὑποσημείωση 1 τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στόν ΚΘ' Κανόνα τής ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς συνόδου περί τής Κυριακῆς ὡς ἐορτῆς καταπαυσίμου καί ὡς ἡμέρας ἀγαθοεργίας («καί ἄλλας ἀγαθοεργίας νά κάμνουν οἱ Χριστιανοί», Πηδάλιον 1970, σ. 432α).

Οἱ προσφορές τῶν πιστῶν κάλυπταν τίς ἀνάγκες αὐτῆς τῆς ἰδίας τῆς συνάξεως. Γιά νά τελεστεῖ ἡ Θεία Εὐχαριστία ἔπρεπε νά ὑπάρχουν τά στοιχειώδη: ψωμί, κρασί, νερό γιά τήν κράση τοῦ οἴνου, πού σέ λίγο θά μεταβάλλονταν σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ· χωρίς αὐτά δέν ἦταν δυνατό νά ἐκτελεστεῖ ἡ σωτήρια ἐντολή Του «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμήν ἀνάμνησιν». Χρειαζόταν ἀκόμα καί λάδι γιά τόν φωτισμό καί θυμίαμα γιά τόν καιρό τῆς ἁγίας προσφορᾶς («τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς»). Καί ὅπως ἐκείνη τήν ὥρα προσφέρουμε συνεχῶς στόν Θεό μέσῳ τοῦ Ἰησοῦ σάν θυσία τόν ὕμνο μας (πού εἶναι καρπός τῶν χειλέων μας, πού ὁμολογοῦν τό μεγαλεῖο του), δέν ξεχνᾶμε (ἢ δέν ξεχάσαμε — μάλλον φαίνεται καί νά θυμηθήκαμε), νά κάνουμε τό καλό καί νά μοιραζόμαστε ὅ,τι ἔχουμε μέ τοὺς ἄλλους, γιατί γνωρίζουμε ὅτι μέ τέτοιες θυσί-ες εὐχαριστεῖται ὁ Θεός (Ἑβραίουσ 13-16). Μᾶς ἔχει πεῖ ἄλλωστε ἐπανειλημμένως ὅτι «ἔλεον θέλω καί οὐ θυσίαν» (Ματθαίου θ' 13, 1β' 7, Ὡσηές ς' 6).

Στόν «καρπό τῶν χειλέων» παρατάσσουμε μίαν ἄλλη «καρποφορία»-δωροφορία, προσφορά. Προσφέρουμε ὅ,τι ἔχουμε (καί δέν ἔχουμε) ἀπό περίσσευμα ἢ καί ἀπό ὑστέρημα. Ὅλα θέλουμε νά τά φέρουμε στή σύναξη τῆς Ἐκκλησίας καί, εἰ δυνατόν, νά τά ἀποθέσουμε πάνω στό θυσιαστήριο, νά τά ἀναμείξουμε ἀκόμα καί μέ τά Τίμια Δῶρα, γιά νά ἀφιερωθοῦν στό Θεό ἔτσι, ὥστε, γιά ὅσους τά λαμβάνουν, εἶναι σάν νά κατεβαίνουν ἀπό τό οὐράνιο θυσιαστήριο καί σάν νά τά παίρνουν ἀπό τό χέρι τοῦ Θεοῦ. «Ὅτι πᾶσα δόσις ἀγαθή καί πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων» (Ἰακώβου α' 17· βλ. καί ὁπισθάμβωνο εὐχή, ΘΛ τοῦ Χρυσοστόμου).

Ὅπωςδήποτε ὑπῆρξαν περιορισμοί γιά τό τί μπορούσε κανεὶς νά ἀποθέσει πάνω στήν Ἁγία Τράπεζα. Δέν εἶχαν ὅλα τή θέση τους ἐκεῖ¹⁰. Οἱ πιστοί, ἀφοῦ τά προσκόμιζαν, τά παρέδιδαν στοὺς διακόνους ἢ καί τά ἀπέθεταν μόνοι τους. Τά «δῶρα» αὐτά ἀπετίθεντο στό παστοφόριο ἢ καί πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου σέ, ἔξω τοῦ Ἁγίου Βήματος, κυκλική τράπεζα¹¹.

Συνήθως οἱ «προσφορές» περιελάμβαναν ἄρτο, οἶνο (κάποτε καί

10. Σαφῆ εἰκόνα ὡς πρὸς αὐτό τό θέμα ἀποκομίζουμε ἀπὸ τή «συμφωνία» πού ἐπιχειρεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος στόν Γ' Ἀποστολικό Κανόνα (Πηδάλιον 1970, σ. 5-6).

11. Βλ. ΜΑΚΡΗ 1967α, στ. 606.

ὑδωρ), ἔλαιον, θυμίαμα, κηρία. Ἐφερναν ἐπίσης καὶ εὐλογοῦσαν μέ ξεχωριστὴ εὐχή τὰ νέα στάχυα καὶ τὰ νέα σταφύλια ὡς ἀπαρχές «τῷ καιρῷ τῷ δέοντι» (Γ' ἀποστολικός). Ἄλλες ὁμως ἀπαρχές (πρωτοφανήσιμα) ὀπωρικά καὶ ἄλλα, ὅπως καὶ οἱ δέκατες διαφόρων καρπῶν (σίτου, οἴνου, ἐλαίου καὶ ἄλλων γεννημάτων) ἀποστέλλονταν στοὺς οἴκους τοῦ Ἐπισκόπου καὶ τῶν Πρεσβυτέρων καὶ αὐτοὶ τὰ μοιράζονταν μέ τοὺς ἄλλους κληρικούς (Δ' ἀποστολικός). Φυσικά προϊόντα καθὼς καὶ χρήματα ἔφερναν, φαίνεται, οἱ πιστοὶ καὶ κατὰ τὴν ὥρα τῆς λατρείας, τὰ ὁποῖα προορίζονταν γιὰ τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην γενικά καὶ εἰδικά¹². Ἡ «καρποφορία» ἢ «ἐκκλησιαστικαὶ καρποφορίαι», προσκόμιση καὶ προσφορά καρπῶν δηλαδή, δέν ἔπρεπε νά λαμβάνωνται ἢ νά δίνωνται «ἔξω τῆς ἐκκλησίας παρά γνώμην» ἢ «παρεκτός τοῦ ἐπισκόπου» ἢ «τοῦ ἐγκεχειρισμένου τὰ τοιαῦτα», πού ἦτο «ἐπιτεταγμένος εἰς οἰκονομίαν εὐποιίας» (Κανόνες Ζ' καὶ Η' τῆς ἐν Γάγγρᾳ Συνόδου). Τό ἔξω τῆς Ἐκκλησίας ἢ τό ἐντός δέν σημαίνει ὅπωςδήποτε τὴν ἐκκλησία ὡς ναό ἢ σέ ὥρα λατρείας. Περισσότερο ἐννοεῖ τὰς «καρποφορίας λαμβάνειν ἢ δίδοναι διὰ τῆς Ἐκκλησίας», ὅπως αὐτό φαίνεται σαφῶς καὶ ἀπό τόν ΚΑ' Κανόνα τῆς αὐτῆς Συνόδου. Ἐκεῖ οἱ συνελθόντες ἐπίσκοποι βεβαιώνουν ὅτι «καὶ πλοῦτον μετὰ δικαιοσύνης καὶ εὐποιίας οὐκ ἐξουθενούμεν... καὶ τὰς καθ' ὑπερβολὴν εὐποιίας τῶν ἀδελφῶν τὰς κατὰ τὰς παραδόσεις διὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς πτωχοὺς γινομένας μακαρίζομεν». Παράδοση ὁμως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, καθὼς φαίνεται, ἡ «καρποφορία» γιὰ τὴν εὐποιᾶ νά γίνεται τὴν Κυριακὴ στὴν λατρεία.

«Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροῦς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, ... Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὁ βούλεται δίδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ διὰ ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξένοις, καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖᾳ οὖσι κηδεμῶν γίνεται».

Ἔτσι ἢ ἄλλιῶς, δηλαδή κατὰ τὴ λατρεία ἢ πρὸς τόν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς κληρικούς ἀποστελλόμενες, οἱ «ἐκκλησιαστικὲς καρποφορίες» προ-

12. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1985, σ. 31. Πρβλ. HARNACK 1906, τ. 1, σ. 135 (γιὰ τὴν ἐλεημοσύνη γενικῶς καὶ τὴ σύνδεσή της μέ τὴ λατρεία, σ. 133-136· τό κεφ. 4 τοῦ δευτέρου βιβλίου ἐπιγράφεται: Τό Εὐαγγέλιο τῆς ἀγάπης καὶ τῆς παροχῆς βοηθείας, σ. 127-172, ὅπου καὶ γίνεται ἐκτενὴς λόγος γιὰ τίς ἐκδηλώσεις ἀγάπης στὴν πρώτη Ἐκκλησία. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1985, σ. 29-43).

ορίζονταν για τή συντήρηση τοῦ κλήρου καί τοῦ Ναοῦ καί για τά ἔργα εὐποιᾶς τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας (στόν Ι΄ ἀλλά ιδιαίτερα στόν ΙΑ΄ Κανόνα του) τό ὁρίζει σαφῶς: «Αἱ χῆραι καί οἱ πένητες καί οἱ παρεπιδημοῦντες ξένοι πάσης ἀναπαύσεως ἀπολαυέτωσαν, καί μὴ τις τὰ Ἐκκλησίας ἰδιοποιεῖσθω». Ὁ Ἅγιος Νικόδημος στήν Ἑρμηνεία του τονίζει ὅτι οἱ ὡς ἄνω κατηγορίες ἀδελφῶν «πρέπει νά ἀπολαμβάνουν κάθε ἀνάπαυσιν ἀπό τά σιτηρέσια τῆς Ἐκκλησίας καί κανέναν Ἐπίσκοπος ἢ Οἰκονόμος νά μὴ οἰκειοποιηθῇ αὐτά καί νά τά τρώγῃ μόνον αὐτός»¹⁴.

Ἡ ἀγία ἡμῶν Ἐκκλησία εὐγνωμόνως καί ἐπίμονα ζητᾷ κατὰ τή ΘΛ (στήν ἐκτενῆ ἵκεσία καί κυρίως στή μεγάλη δέηση) γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς «καρποφορίες» ἀπό τό Θεό νά θυμηθεῖ («μνήσθητι») καί τοὺς «καρποφοροῦντας» καί τοὺς «μεμνημένους τῶν πενήτων». Ἡ Ἐκκλησία, ὅμως, δέν ἀφήνει κανέναν ἀπό ἐκείνους πού κατὰ τόν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο συνεισφέρουν στίς διακονίες της, πού νά μὴν τόν ἀποθέτει κατὰ τίς δεήσεις της στή μνήμη τοῦ Θεοῦ. Συγκεντρωμένα καί ὑποδειγματικά μνημονεύονται ὅλοι αὐτοί στά δίπτυχα τῶν ζώντων στήν μεγάλη δέηση, ιδιαίτερα τῆς ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου. *«Μνήσθητι, Κύριε, τῶν τὰ δῶρα σοι ταῦτα προσκομισάντων, καί ὑπὲρ ὧν, καί δι' ὧν, καί ἐφ' οἷς αὐτά προσεκόμισαν. Μνήσθητι, Κύριε τῶν καρποφορούντων καί καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἀγίαις σου Ἐκκλησίαις, καί μεμνημένων τῶν πενήτων»*.

Πρῶτα πρῶτα λοιπόν μνημονεύονται οἱ προσκομίσαντες τά δῶρα γιά τήν Θ. Εὐχαριστία, αὐτοί δηλαδή πού προσέφεραν τόν ἄρτον καί τόν οἶνον. Αὐτά ἄλλωστε ἦσαν καί εἶναι ἡ κύρια προσφορά καί θυσία τῶν πιστῶν¹⁵. Νά θυμίσουμε ὅτι ὁ Τερτυλλιανός

13. Ἰουστίνου, Α΄ Ἀπολογία, κεφ. 67 PG 6, 420 ἐξ. παρὰ ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 141-142 (καί 1985, σ. 31). Ὁ ἴδιος (1975, σ. 144) ἐπισημαίνει «ὅτι ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἰουστίνου (τῆς κατὰ τάς Κυριακάς τελουμένης Θ. Λειτουργίας) ἀποδεικνύεται ἡ ἐν τῇ πράξει σύνδεσις τῆς λειτουργικῆς ζωῆς μετὰ τοῦ διακονικοῦ, φιλανθρωπικοῦ καί κοινωνικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦθ' ὅπερ συνεχίζεται κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους καί ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν σύγχρονον δεοντολογίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διακονίας».

14. Πηδάλιον 1970, σ. 684.

15. Βλ. ΜΑΚΡΗ 1967β, στ. 654.

(† μετά τό 220) ἀναφέρει «τήν ὑπό τοῦ λαοῦ προσφοράν τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου». Ὁ Κυπριανός († 258) ἐπίσης ἀναφερόμενος εἰς τά πρὸς καθαγιασμόν δῶρα (ἄρτον καί οἶνον) τονίζει ὅτι προσκομίζονται ὑπό τοῦ λαοῦ. Μάλιστα «ψέγει τὰς πλουσίας γυναῖκας, αἵτινες ἔρχονται εἰς τὴν θυσίαν τοῦ Κυρίου (Dominicum) ἄνευ προσφορᾶς καί κοινωνοῦν ἐκ τῆς θυσίας τῆς προσφερομένης ὑπὸ τῶν πτωχῶν». Ἡ ὑποχρέωση αὕτη ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἱππολύτου Ρώμης († 235 στό ἔργο του «Ἀποστολική Παράδοσις») περιγραφομένης τάξεως τῆς ἡμέρας τοῦ βαπτίσματος, καθ' ἣν τάξιν «οἱ βαπτιζόμενοι οὐδέν πρέπει νά φέρουν μεθ' ἑαυτῶν πλὴν ἐκείνου ὅπερ ἕκαστος φέρει μεθ' ἑαυτοῦ διὰ τὴν Εὐχαριστίαν». Τό ἴδιο πιστοποιεῖ καί ἡ «Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» (β' ἡμισυ Ε' αἰῶνος), ὅταν λέγει ὅτι «οἱ ὑποψήφιοι διὰ τό βάπτισμα οὐδέν ἕτερον φέρουν μεθ' ἑαυτῶν πλὴν ἐνός ἄρτου προωρισμένου διὰ τὴν Εὐχαριστίαν». Ἡ «κληρονομία τοῦ βασιλείου ἱερατεύματος», κατὰ τὴν ὥραία ἔκφραση τῆς «Διαθήκης» στήν εὐχή ἐπὶ χειροτονία διακόνου, προσφέρει τά δῶρα γιά τὴν Εὐχαριστία. Καί ὁ ἱ. Αὐγουστίνος (†430) ἀναφέρεται στό θέμα τῶν προσφορῶν τῶν πιστῶν, βεβαιώνοντας ὅτι ἡ μητέρα τοῦ Μόνικα προσκόμιζε καθημερινά τὴν προσφορά τῆς στό θυσιαστήριον¹⁶. Ἐκτοτε ἡ παράδοση παρέμεινε ἰσχυρά καί ἡ Ἐκκλησία συνιστᾷ «οἱ μὲν Χριστιανοί, ὅλοι, ἄνδρες τε καί γυναῖκες νά προσφέρουσιν εἰς ὅλας τὰς Κυριακάς ἡμέρας προσφοράν ἀπὸ ἄρτον καί οἶνον, ... καί νά ἐπιμελοῦνται, ὅχι μόνον νά προσφέρουν ταύτας, ἀλλὰ καί νά τὰς κατασκευάζουσι μέ ὅλην τὴν ἐπιμέλειαν ἀπὸ τὰς πλέον ἐκλεκτάς ὅπου ἡμποροῦν... Οἱ δέ ἱερεῖς νά διαλέγουσι πέντε, τὰς πλέον καλητέρας»¹⁷.

16. Τά λειτουργικά στοιχεῖα τὰ ἀναφερόμενα στίς πηγές ἐλήφθησαν ἀπὸ ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975. Γιά τίς ἀναφορές στὸν Τερτυλλιανό, σ. 151· στὸν Κυπριανό, σ. 170· στὸν Ἱππόλυτο Ρώμης, σ. 160· στήν *Διαθήκη*, σ. 225-226, 230· στὸν Αὐγουστίνον, σ. 261-262.

17. Σέ ὑποσημείωση τοῦ ἀγίου Νικοδήμου στὸν *Η' Κανόνα* τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας (*Πηδάλιον* 1970, σ. 682 Σ 3). Πρβλ. πρόταση τοῦ π. Ἀλεξάνδρου ΣΕΜΕΝ (1987, σ. 129). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι σέ παραστάσεις τῶν κολαζομένων γυναικῶν, πού ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῆς Δευτέρας Παρουσίας, βρίσκουμε καί τὴ γυναῖκα ἐκείνη πού δέν προσφέρει πρόσφορα στήν

Ὁφείλουμε ὅμως νά παρατηρήσουμε ὅτι δέν εἶναι δεκτές ὅλων οἱ προσφορές. Ὑπάρχουν «δεκταί» καί «ἀδεκτοί» προσφοραί. Τά πρόσωπα πρέπει νά εἶναι ἀδιάβλητα. Ὡς διαβλητά πρόσωπα π.χ. κρίνονται ἄνθρωποι πού ἁμαρτάνουν φανερά καί δέν ἀπέχουν ἀπό τήν ἁμαρτία: ἐκεῖνοι πού ἀπειθοῦν καί δέν θέλουν νά δεχθοῦν τόν Κανόνα τῆς ἁμαρτίας τους· γυναῖκες πόρνες· Χριστιανοί πού ἔχουν γυναῖκα παλλακή· αὐτοί πού τοκίζουν χρήματα (οἱ λαμβάνοντες «διάφορα»)· ὀρθόδοξα πρόσωπα πού ἔχουν συζευχθεῖ ἐτεροδόξους ἢ αἵρετικούς· γονεῖς (πατέρες), τῶν ὁποίων τά παιδιά πορνεύουν ἐν γνώσει τους. Αὐτῶν τῶν προσώπων ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον δέν γίνονται δεκτά «καρποφορίες», κηρός, ἔλαιον, θυμίαμα, οὔτε τέλεση λειτουργιῶν¹⁸. Γιά ὀρισμένα πρόσωπα δέν εἶναι δυνατή οὔτε καί ἡ ἀποδοχή προσφορᾶς ἢ μερίδος ἐκ μέρους ἄλλων ὑπέρ αὐτῶν¹⁹. Γνωρίζουμε ὅτι τά «ὑπέρ ὧν» ταῦτα τά δῶρα προσεκόμισαν εἶναι ἡ *δεύτερη κατηγορία* προσώπων στά ὁποῖα τό «μνήσθητι Κύριε» ἀναφέρεται. Μπορεῖ νά εἶναι εἴτε ζῶντα εἴτε κεκοιμημένα καί ἀναγράφονται σέ ἀνάλογη στήλη τῶν διπτύχων (ὑπέρ υγείας, ὑπέρ ἀναπαύσεως)²⁰.

Τρίτη κατηγορία προσώπων εἶναι τά «δι' ὧν» τά δῶρα ταῦτα

Ἑκκλησία. Στήν Παναγία στή Σκλαβοπούλα Σελίνου Κρήτης (β' ἡμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος), ἡ ἁμαρτωλή αὐτή κολάζεται, ζυμώνοντας σέ λεκάνη, στήν ὁποία μπαίνει ὁ διάβολος καί λερώνει («μαγαρίζει») τή ζύμη. Πρόκειται γιά παραμέληση θρησκευτικοῦ καθήκοντος (ΒΑΣΙΛΑΚΗ 1986, σ. 41, 42).

18. *Πηδάλιον* 1970, σ. 683 Σ 3. Βλ. ἐπίσης γιά τόν ΙΖ' Ἀποστολικό, σ. 19 Σ 2 (ἀπό σ. 18). Τή συμφωνία τοῦ ΜΔ' Ἀποστολικοῦ, σ. 50. Γιά τόν ΙΔ' Κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, σ. 197 Σ 1. Στήν ἐρμηνεία τοῦ ΚΕ' Κανόνος τῆς τοπικῆς συνόδου τῆς Ἀγκύρας σ. 384 Σ 2.

19. Ὅπως γιά παράδειγμα ἐκεῖνοι πού ἔχουν ἐτεροδόξους ἢ αἵρετικούς συζύγους (βλ. ὑποσημείωση στόν ΙΔ' Κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (*Πηδάλιον* 1970, σ. 197 Σ 1)).

20. Ὁ ἅγιος Νικηφόρος ὁ Ὁμολογητής μέ τόν ΙΑ' Κανόνα του ἀπαντᾷ στό ἐρώτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσώπων «ὑπέρ ὧν» μπορεῖ νά προσκομίζεται μία προσφορά (*Πηδάλιον* 1970, σ. 727 μέ Σ 4). Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις περί μνημονεύσεως ὀνομάτων ἐπὶ τῇ βάσει προσφορῶν καί λειτουργιῶν κάνει ὁ ἅγιος Νικόδημος σέ ὑποσημείωση τοῦ ΠΗ' Κανόνος τοῦ Μ. Βασιλείου, στίς σ. 638-639 Σ 1.

προσεκόμισαν. Καί αὐτά μνημονεύονται εἴτε εἶναι ὑπηρέτες εἴτε φίλοι εἴτε λειτουργοί Ἱερεῖς εἴτε οἱ διάκονοι. Οἱ διάκονοι εἶναι κυρίως ἐκεῖνοι πού τίς περισσότερες φορές παραλαμβάνουν καί προσκομίζουν τίς προσφορές τῶν πιστῶν στήν Ἀγίαν Τράπεζα (θυσιαστήριο) καί στόν προεστῶτα. Τοῦτο φαίνεται καί ἀπό τήν μόλις ἀναφερθεῖσα εὐχή καί ἀπό ἄλλα σημεῖα τῆς «Διαθήκης», καί στόν Ἰππόλυτο, στή «Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων» (Γ' αἰών), καί ἄλλοῦ²¹. Γι' αὐτό τό ζήτημα ὅμως θά ἐπανέλθουμε λίγο πιο κάτω.

Δέν πρέπει νά παραλείψουμε νά μνημονεύσουμε καί τά «ἐφ' οἷς» («ἐφ' αἷς χρεῖαις καί ὑποθέσεσι», πού σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος)⁺ δηλαδή τούς εἰδικούς λόγους καί στόχους, γιά τούς ὁποίους προσεκόμισαν τίς προσφορές οἱ προσκομίσαντες: εἰδικά ζητήματα, προβλήματα πού τούς ἀπασχολοῦν καί γιά τά ὁποῖα θέλουν νά ἐπικαλεσθοῦν μ' αὐτό τόν συγκεκριμένο τρόπο τῇ Χάρει τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ἐδῶ διαπιστώνουμε ὅτι γιά τήν Ἐκκλησία τά πρόσωπα δέν ὑπάρχουν ἐρήμην τῶν ἀναγκῶν τους καί τῶν ὑποθέσεων...

Ἡ Ἐκκλησία μνημονεύει ἐπίσης καί τούς «καρποφοροῦντας» καί τούς «καλλιεργοῦντας» ἐν ταῖς ἀγίαις τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαις, αὐτούς δηλαδή πού ἐργάζονται καλῶς καί κοπιᾶζουν γιά τήν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου Του καί γιά τά διακονήματα τῆς Ἐκκλησίας. Μνημονεύει ἰδιαίτερα τούς «κοπιῶντας καί πεφορτισμένους», ἐκείνους πού ἔφεραν τά ὑλικά καί τούς ἄλλους πού ἔβαλαν τόν κόπο.

Τελευταίους, ὅχι ὅμως ἀξιολογικά, ἡ Ἐκκλησία θυμᾶται καί ἀποθέτει στή μνήμη τοῦ Θεοῦ τούς «μεμνημένους τῶν πενήτων». Γιά πρώτη φορά μνημονεύονται αὐτοί στή ΘΛ μέ ἰδιαίτερη μνεῖα. Εἶναι σάν νά θέλει ἡ Ἐκκλησία νά κάνει συνειδητό στή σύναξη ὅτι ὅλα αὐτά πού μαζεύτηκαν λίγο πρίν, τήν ὥρα τῆς συλλογῆς καί τῆς προσφορᾶς, θά κινηθοῦν καί πρὸς τούς πένητας. Ἡ προσφορά τῆς ἀγάπης «τῶν μεμνημένων τῶν πενήτων» συνεπάγεται τήν ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας μνημόνευση τῶν προσώπων αὐτῶν κατὰ τήν Εὐχαριστία Ἐκεῖνου πού γνωρίζει νά θυμᾶται τήν κατάλληλη ὥρα.

21. Καί ἐδῶ τά λειτουργικά στοιχεῖα ἐλήφθησαν ἀπό ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975 (σ. 228, 160 μέ Σ 3, 172). ⁺

Ζητᾶμε λοιπόν κατά τή ΘΛ γιά ὅλες τίς προαναφερθεῖσες κατηγορίες προσώπων, τό «μνήσθητι» τοῦ Θεοῦ, μέ συγκεκριμένο ὅμως περιεχόμενο. «Ἄμειψαι αὐτούς τοῖς πλουσίοις σου καί ἐπουρανίοις χαρίσμασι· χάρισαι αὐτοῖς ἀντί τῶν ἐπιγείων τά ἐπουράνια, ἀντί τῶν προσκαίρων τά αἰώνια, ἀντί τῶν φθαρτῶν τά ἄφθαρτα». Στήν ΘΛ τοῦ Χρυσοστόμου ἡ δέηση αὐτή παραλείπεται, γιά νά συμπεριλάβει ὡς καταληκτική εὐχή, ὅλους ἐκείνους ὅσοι μετέχουν στή σύναξη αὐτή, οἱ ὅποιοι ὅμως στήν ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀναφέρονται πολύ πιό κάτω. «Καί ἐπὶ πάντας ἡμᾶς τά ἐλέη σου ἐξαπόστειλον» (ΘΛ τοῦ Χρυσοστόμου). «Καί παντός τοῦ λαοῦ σου μνήσθητι, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, καί ἐπὶ πάντας ἔκχεον τό πλούσιόν σου ἔλεος» (ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου).

Ὅλοι, λοιπόν «ἀπεκδεχόμεθα τό θεῖον Του ἔλεος», πού ὡς περιεχόμενο ταυτίζεται μέ τή βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Πολύ ὥραϊα διατυπώνει αὐτή τήν ἄποψη, «ἐξισώνοντας» θεῖον ἔλεος καί Βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὁ ἱ. Καβάσιλας, ὅταν λέει: «Ἄν κανεῖς θελήσῃ νά θεωρήσῃ τό ἔργο τοῦ θεοῦ ἐλέους ἀπό τό πρίσμα αὐτῶν πού πράττουν οἱ ἐλεήμονες, δέν θά εὔρη ὅτι εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἴδια ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν»²².

Τελικά, ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ γῆς ἓνας εἶναι «ὁ ἐλεῶν καί τρέφων τά σύμπαντα». Αὐτός φροντίζει ἀκόμα καί γιά τά ἐπίγεια, τά πρόσκαιρα καί τά φθαρτά, ὅπως καί γιά τά ἐπουράνια, τά αἰώνια καί τά ἄφθαρτα. Ἐμεῖς «πτωχοί καί πένητες ὄντες» φέραμε καί προσφέραμε ἓνα ἐλάχιστο δεῖγμα τῆς εὐγνωμοσύνης μας στόν Κύριο· καί τῆς ἀγάπης μας πρὸς τούς ἀδελφούς μας.

Ἡ «προσκομιδή» ἢ «δωροφορία» ἢ «προσαγωγή» ἢ «πρόθεση» τῶν Δώρων καί ἄλλων προσφορῶν, παρ' ὅλες τίς ὑφιστάμενες διάφορες παραλλαγές στήν ἀρχή καί τίς μετέπειτα ἱστορικές μεταβολές, ἐλάμβανε στήν ἀρχαία κυρίως Ἐκκλησία μία πανηγυρική μορφή καί γινόταν σέ συγκεκριμένη στιγμή τῆς ΘΛ, πού τήν ὑπαγόρευαν συγκεκριμένοι θεολογικοὶ λόγοι, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως πιό κάτω. Κατά γενικό κανόνα πάντως ἡ προσφορά τῶν δώρων γινόταν μετὰ τόν ἀσπασμό τῆς εἰρήνης,

22. Ἑρμηνεία ΘΛ, κεφ. ΙΔ', παρ. 5, 1979, σ. 87 (σέ μετάφραση τοῦ καθηγητοῦ Π.Κ. Χρήστου).

δηλαδή, μετά τις εὐχές ὑπὲρ τῶν πιστῶν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναφορά²³.

Στὸ διάγραμμα ΘΛ, τῆς ὁποίας προηγεῖτο ἡ τελετὴ τοῦ βαπτίσματος ὁ Ἰουστίνος λέγει: «Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος». Σὲ ἴδιου τύπου ΘΛ ἡ «Ἀποστολικὴ Παράδοση» τοῦ Ἰππολύτου τοποθετεῖ τὸ «φίλημα τῆς εἰρήνης» πρὸ τῆς προσφοράς τῶν δώρων καὶ τῆς ἁγίας ἀναφοράς. Καὶ στή λειτουργία τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» ἡ μεταφορά τῶν δώρων τοποθετεῖται μετὰ τὸν ἀσπασμὸ τῆς εἰρήνης²⁴. Στὴν ΘΛ τοῦ Ἀγίου Μάρκου ἡ προσφορά παλαιότερα γινόταν μετὰ τὸν ἀσπασμὸ, στή θέσῃ τῆς διακονικῆς προτροπῆς «Προσφέρειν κατὰ τόπους στάθητε» καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν εὐχὴ τῆς προθέσεως, πού εισάγεται μέ τὴ φράση τοῦ διακόνου «Προσεύξασθε ὑπὲρ τῶν προσφερόντων»²⁵. Ὁ ἱ. Αὐγουστίνος στή δική του περιγραφή τῆς ΘΛ μᾶς λέγει ὅτι μετὰ τὸ κήρυγμα γινόταν ἡ ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων, ἀκολουθοῦσε ἡ ἐκτενὴς δέηση (Oratio) καὶ στή συνέχεια «ψάλλοντες οἱ πιστοὶ ἔφερον τὰς προσφοράς των εἰς τὸ θυσιαστήριον»²⁶.

Ἀσφαλῶς θά εἶναι συγκινητικὴ ἡ θεὰ ἀνθρώπων πού, μέ ὅ,τι εἶχε προσκομίσει ὁ καθένας τους, προχωροῦσαν στὸν καθορισμένο τόπο καὶ ἐτοιμάζονταν νά ἀποθέσουν ἢ νά παραδώσουν στοὺς διακόνους τίς προσφορές τους. Ὅλα αὐτὰ προδίδουν μιὰ λίγο πολὺ ἀρχέγονη ἀτμόσφαιρα οἰκογενειακῆς οἰκειότητος κατὰ τὴν προσφορά τῶν Δώρων²⁷. Ἡ μετέπειτα λειτουργικὴ ἐξέλιξη ἐπέφερε βεβαίως πολλές ἀλλαγές στὸν ἐξωτερικὸ τύπο τῆς μεταφοράς μέχρι τὴ παγίωσή του σὲ μιὰ λιτανευτικοῦ χαρακτῆρος πομπή καὶ περιφορά τῶν Δώρων σὲ ὅλη τὴν Ἐκκλησία (Μ. Εἵσοδος). Ὅμως ἡ ἀρχέγονη δωροφορία σήμερα «ἔλαβε πλέον τὴν μορφή ἀνεπισήμου προσφοράς τῶν δώρων πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ΘΛ. Μόνον ἡ προσφορά χρημάτων παρέμεινεν, ὑπὸ τὴν μορφήν περιφορᾶς δίσκου, ἀλλ' οὐχί καθ' ὠρισμένην πλέον στιγμὴν τῆς λειτουργίας»²⁸. Σήμερα

23. Βλ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ 1967, στ. 651, 652. Δέν ἀποκλείεται καὶ διαφορετικὴ σειρά ἀσπασμοῦ-προσφοράς. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 89 Σ 22. Στὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ ἰδιαίτερα στοὺς θεολογικοὺς λόγους, πού ὑπαγορεύουν τὴ σειρά αὐτὴ, θά ἐπανέλθουμε στὸ κεφ. 4.

24. Γιά τὸν Ἰουστίνου καὶ τὸν Ἰππόλυτο, βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 140 καὶ σ. 166, 160 μέ Σ 3. Γιά τίς Ἀποστολικές Διαταγές βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 169 Σ 47.

25. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΑ 3, 1970, σ. 16-17, 37-39.

26. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 261.

27. Πρβλ. ΣΜΕΜΑΝ 1987, σ. 114.

28. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ 1967, σ. 652.

ἐπίσης στό πρόσφορο πού φέρνουν στήν Ἐκκλησία πολλοί προσθέτουν ἐνίοτε καί χρήματα «γιά τόν κόπο» πού θά κάνει ὁ ἱερέας κατά τή μνημόνευση τῶν ὀνομάτων. Ἄλλοι ἐξαντλοῦν τήν «προσφορά» τους σέ μία χρηματική εἰσφορά ἢ δωρεά κατά τήν περιφορά τοῦ «δίσκου» ἢ στό «παγκάρι», στό εἰδικό «κυτίον ὑπέρ τῶν πτωχῶν ἢ πενήτων».

Ἀφοῦ, λοιπόν, οἱ πιστοί προσέφεραν ἤδη μέ αὐτόν ἢ ἐκεῖνον τόν τρόπο τά δῶρα τους ὡς δείγμα εὐγνωμοσύνης πρὸς ἓνα Θεό «ἐπιφανέντα ἐν πλουσίοις οἰκτιρμοῖς» καί ὡς δείγμα ἀγάπης πρὸς τοὺς ἀδελφούς τους, εἶναι πλέον φυσικό ἢ Ἐκκλησία λίγο μετά νά καλεῖ τήν σύναξη νά προσευχηθεῖ ἐκ μέρους ὅλων, ὥστε νά θυμηθεῖ ὁ Κύριος αὐτοὺς πού θυμήθηκαν καί προσέφεραν: Μνήσθητι, Κύριε, τῶν τά δῶρα σοι ταῦτα προσκομισάντων..., τῶν καρποφορούντων... καί μεμνημένων τῶν πενήτων».

4. ΜΝΗΜΗ, ΛΗΘΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΛΑΓΗ

4.1. Ἀπό τή μνησι-κακία στή συμφιλίωση

Ἡ μία μνήμη βεβαίως φέρνει τήν ἄλλη. Τά δῶρα πού προσφέρουμε, λειτουργοῦν ὡς «ἀντικείμενα», πάνω στά ὅποια ἀποθέτουμε ἢ προβάλλουμε πολλές μνῆμες: κατ' ἀρχήν τοῦ μυστηρίου τῆς ἀναμνήσεως τοῦ Κυρίου, πού θά τελεστεῖ μετά ἀπό λίγο, καί κατά συνέπειαν τοῦ ἴδιου τοῦ Κυρίου· ὅλων ἐκείνων πού θέλουμε νά μνημονευθοῦν μέ τό πρόσφορο πού φέραμε — καί ἡμῶν τῶν ἰδίων· τῶν πενήτων καί ἄλλων ἀναξιοπαθῶν, γιά τούς ὁποίους δίνουμε κάτι.

Ταυτόχρονα, τά δῶρα πού κρατᾶμε εἶναι δῶρα πού καίνε τά χέρια καί μᾶς θυμίζουν βασικές προϋποθέσεις πού πρέπει νά τηρηθοῦν κατά τήν προσφορά τους. Ἡ συγχώρηση, ἡ ἄφεση, ἡ συμφιλίωση, ἡ εἰρήνη, ἡ ἀγάπη εἶναι προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς προσφορᾶς. Ὁ Κύριος τό ὑπέδειξε ξεκάθαρα: «*Ἐάν οὖν προσφέρῃς τό δῶρον σου ἐπὶ τό θυσιαστήριον κἀκεῖ μνησθῇς* ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατά σοῦ, ἄφες ἐκεῖ τό δῶρον σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καί ὕπαγε πρῶτον *διαλλάγηθι* τῷ ἀδελφῷ σου, καί τότε ἐλθὼν πρόσφερε τό δῶρόν σου» (Ματθαίου ε' 23-24). Ἡ Ἐκκλησία μέ τή λειτουργική τάξη καί πρακτική πού καθιέρωσε, κατέδειξε ὅτι ἡ προσφορά τοῦ δώρου ἢ τῶν δώρων πρέπει νά

γίνεται ἐν ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ. Ἡ θέσις τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς εἰρήνης στή Θεία Λειτουργία πρό τῆς προσκομίσεως τῶν δώρων, ὅπως εἶδαμε, ἀποτελεῖ ἀνταπόκριση πρὸς τὴ θεία ἐπιταγή¹. Εἶναι τόσο σημαντικό τό ζήτημα, ὥστε ἡ διευθέτησή του δέν ἀφήνεται μόνο στήν ἰδιωτική πρωτοβουλία.

Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἤθελε ἐπί-σημη διαβεβαίωση γιά τὴν εἰρηνική μεταξὺ τῶν πιστῶν ἀναστροφή καὶ τὴν ἔλλειψη ἐχθρότητος. Τά λόγια δέν ἀρκοῦσαν, τὸν λόγο εἶχε τό σῶμα, γιά νά γίνει πλέον ἐξωτερικευμένο «σῆμα» τῆς ἐσωτερικῆς στάσεως καὶ διαθέσεως. Ὁ ἀσπασμός τῆς εἰρήνης, ὁ ἀσπασμός τῆς ἀγάπης, τό *φίλημα τῆς εἰρήνης* ἦταν ἡ ἐπιβεβαίωση, τό σημάδι τῆς συμφιλίωσης. «Σημεῖον ἐστὶ τό φίλημα τοῦ ἀνακραθῆναι τὰς ψυχάς, καὶ πᾶσαν ἐξορίζειν μνησικακίαν» (Κύριλλος Ἱεροσολύμων †386). «Διὰ δέ τοῦ θείου ἀσπασμοῦ, ἡ Θεία Χάρις ἐνεργεῖ, τὴν πάντων πρὸς πάντας καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἐκάστου πρότερον καὶ τὸν Θεόν, ὁμονοίας καὶ ὁμογνωμοσύνης καὶ ἀγάπης ταυτότητα» (Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς †662)².

Θά ἦταν δυνατό νά παραθέσουμε πολλές μαρτυρίες γιά τὴν «ἀρχαιοτάτη συνήθεια τοῦ ἀσπασμοῦ ἐν τῇ λειτουργίᾳ»³. Πιό πάνω ἀναφερθήκαμε ἤδη στὸν Ἰουστῖνο, στὸν Ἰππόλυτο, στὶς «Ἀποστολικές Διαταγές», στήν ΘΛ Μάρκου γιά τὴ θέσις τοῦ

1. «Ἡ τοποθέτησις αὕτη τοῦ ἀσπασμοῦ προῆλθε προφανῶς κατὰ πλήρη συμμόρφωσιν πρὸς τοὺς ἐν Ματθ. ε' 23 λόγους τοῦ Κυρίου, καθ' οὓς δέν πρέπει νά προσφέρεται τὸ δῶρον ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, ἐὰν δέν προηγηθῇ ἡ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ συνδιαλλαγή» (ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 89 Σ 22· βλ. καὶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 16).

2. Πρόκειται γιά ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Ε' Μυσταγωγικὴ Κατήχησις* τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. «Τὸ φίλημα εἶναι σημάδι, πῶς αἱ ψυχαὶ τῶν φιλοῦντων εἶναι ἐνωμέναι, καὶ πῶς ἐξώρισαν ἀπὸ λόγου των κάθε μνησικακίαν» (τό κείμενο καὶ ἡ μετάφραση προέρχονται ἀπὸ τό *Πηδάλιον* 1970, σ. 428 Σ 2, ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὸν ΙΘ' Κανόνα τῆς συνόδου τῆς Λαοδικείας). Τό κείμενο τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ εἶναι ἀπὸ τὴ *Μυσταγωγία* κεφ. κδ' (ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 270 Σ 2). Σέ μετάφραση (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ 1987, σ. 248) ἔχει ὡς ἐξῆς: «Μέ τό θεῖο ἀσπασμό δηλώνεται ἡ ταυτότητα ὅλων μέ ὅλους καὶ πρῶτα τοῦ καθενός μέ τὸν ἑαυτό του καὶ τό Θεό, ταυτότητα βασισμένη πάνω στήν ὁμολογία, τὴν ὁμοφροσύνη καὶ τὴν ἀγάπη».

3. Ἔτσι τὴν χαρακτηρίζει ὁ ἅγιος Νικόδημος (*Πηδάλιον* 1970, σ. 428 Σ 2).

ἀσπασμοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν προσφορά τῶν δώρων. Στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία ἡ διακονικὴ προτροπὴ «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» ἦταν τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ συν-φιλίωση πάντων καὶ πασῶν⁴. Σήμερα ἡ σωματικὴ ἔκφραση καὶ συμμόρφωση τῶν πιστῶν σ' αὐτὴ τὴν προτροπὴ, ἐπιβιώνει μόνον μέσα στὸ Ἱερό Βῆμα μεταξύ τῶν συλλειτουργούντων ἱερέων καὶ διακόνων. Ἄλλοτε ὅμως ὁ διάκονος στὴν καθορισμένη στιγμὴ ἐκφωνοῦσε — ὅπως σήμερα σέ ὁρισμένες λειτουργίες (Μάρκου, Ἰακώβου, Ἀρμενίων) — τὴν προτροπὴ: «Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ» ἢ «Ἀσπασώμεθα ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ»⁵. Ὁ ἸΘ' Κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς συνόδου (360 μ.Χ.), ὑποδεικνύει «νά δίδεται ἡ εἰρήνη, ἥτοι
 + νά γίνεται ὁ ἀσπασμός..., ὅς τις ἀσπασμός ὀνομάζεται εἰρήνη, διὰ
 τί εἶναι σημεῖον ἀγάπης καὶ εἰρήνης», ὅπως ἐρμηνεύει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, κατὰ συγκεκριμένο τρόπο. Λέγει, λοιπόν, ὁ Κανὼν: «Εἴθ' (μετὰ τίς εὐχές τῶν πιστῶν) οὕτω τὴν εἰρήνην δίδοσθαι. Καὶ μετὰ τὸ τοὺς Πρεσβυτέρους, δοῦναι τῷ Ἐπισκόπῳ τὴν εἰρήνην, τότε τοὺς λαϊκοὺς τὴν εἰρήνην διδόναι, καὶ οὕτω τὴν ἁγίαν προσφορὰν ἐπιτελεῖσθαι...»⁶.

4. Πρβλ. ΣΜΕΜΑΝ 1987, σ. 142.

5. ΘΛ Μάρκου καὶ Ἀρμενίων (ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 37 καὶ ΚΛ 18, 1979, σ. 36)· ΘΛ Ἰακώβου (ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 44).

6. Πηδάλιον 1970, σ. 428. Τὴν «εἰρήνην δίδοσθαι», μετὰ τὸ «δοῦναι τὴν εἰρήνην»: συνήθεις ἐκφράσεις γιὰ τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης. Ταυτόσημο «τό δοθῆναι τὴν ἀγάπην» ὡς τυπικὴ διάταξις: «μετὰ τὸ δοθῆναι τὴν ἀγάπην» (ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 44). Ἀντὶ λοιπόν γιὰ «φίλημα εἰρήνης» ἔχουμε τὸν συντεταγμένο τύπο «εἰρήνη», ὅπως καὶ στὴν Δύση ἀντὶ «*osculum pacis*» ἔχουμε καὶ «*pacis*». Δέν ἀποκλείεται αἰτία αὐτοῦ νά εἶναι ἡ στενὴ συνάφεια τοῦ φίληματος κατὰ τὴν λειτουργία (liturgischer Kuss) μὲ τὸν ἀσπασμὸ τῆς εἰρήνης (Friedensgruss) εἰρήνη σοι, *pacis tibi*. Ἀπαντᾶται καὶ ἡ ἔκφραση «ἀσπασμός» (ὁ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης: «ὁ θεϊότατος ἀσπασμός ἱερουργεῖται· ὁ ἱ. Χρυσόστομος: «φρικωδέστατος ἀσπασμός») καὶ ἀντὶ «φίλημα» ὁ Ἀθηναγόρας στὴν Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη «προσκύνημα» (πρὸς ἀποφυγὴν πάσης παρεξηγήσεως) ἢ τὴν ἔκφραση «τό ἐν Κυρίῳ φίλημα», πού χρησιμοποιοῦν οἱ Ἀποστολικές Διαταγές, ἢ, ὅπως εἶδαμε στίς διακονικὲς ἐκφωνήσεις «φίλημα ἅγιον», πού ἔχει τὴν προέλευσή του ἀπὸ τὴν Κ.Δ. (Ρωμαίους ις' 16, Α' Κορινθίους ις' 20, Β' Κορινθίους ιγ' 12, Α' Θεσσαλονικεῖς ε' 26, καὶ Α' Πέτρου ε' 14 πού χρησιμοποιεῖ «φίλημα ἀγάπης» ἐνῶ ἡ Vulgata μετέφρασε «in osculo sancto»). Βλ. STÄHLIN 1973 καὶ ἰδιαίτερα τὴ σ. 138, στίχοι 3-17 καὶ σ. 140-143 πού ἀναφέρονται στὴν Ἀρχαία Ἐκκλησία. Πρβλ. WINDISCH 1957 καὶ ΣΙΩΤΗ 1963.

Στίς «Ἀποστολικές Διαταγές» (περί τό 380 μ.Χ.) ὁ παρεστώς τῷ Ἀρχιερεῖ Διάκονος, πέρα ἀπό τήν πρόσκληση γιά ἀσπασμό, θέτει κατά τήν ἐκφώνηση καί τίς προϋποθέσεις τοῦ φιλήματος: «Λεγέτω δέ ὁ παρεστώς τῷ ἀρχιερεῖ διάκονος τῷ λαῷ· Μή τις κατά τινος, μή τις ἐν ὑποκρίσει. Εἶτα καί ἀσπαζέσθωσαν ἀλλήλους οἱ ἄνδρες καί ἀλλήλας αἱ γυναῖκες τό ἐν κυρίῳ φίλημα, ἀλλά μή τις δολίως, ὡς ὁ Ἰούδας τόν Κύριον φιλήματι παρέδωκεν»⁷.

Ἡ στιγμή πού προηγεῖται τῆς προσφορᾶς τῶν δώρων, εἶναι πολύ σημαντική καί πρέπει νά βασιλεύει ἡ εἰρήνη καί ἡ ἀγάπη. Γι' αὐτό καί οἱ πιστοί προτρέπονται ἐπίσημα μέ τίς ἐκφωνήσεις «Εἰρήνη πᾶσι», «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους», «Ἀλλήλους ἀπολάβετε» κ.ἄ. νά ἀσπασθοῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλον, νά φιληθοῦν ὅλοι μέ ὅλους⁸. Οἱ ἀδελφοί πού παίρνουν μέρος στή σύναξη πρέπει νά εἶναι συμφιλιωμένοι μέ τόν ἑαυτό τους, μέ τοὺς ἄλλους, μέ τόν Θεό. Αὐτό βεβαίως πιστοποιεῖ καί ὁ ἀσπασμός.

Ἀλλωστε δέν πρέπει νά λησμονοῦμε καί τό γεγονός ὅτι σύμφωνα μέ τήν «Διδαχή» (μεταξύ 80-100 μ.Χ.), ἐκεῖνοι πού βρίσκονταν σέ ἐχθρικές σχέσεις μεταξύ τους, ἔπρεπε πρῶτα νά συμφιλιωθοῦν καί νά συγχωρήσουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο καί μετά νά συμμετάσχουν στή Θεία Λειτουργία. Ἀλλιῶς ἡ προσφορά τῆς θυσίας ἐκ μέρους τῆς συνάξεως κινδύνευε νά θεωρηθεῖ ὡς μή καθαρή. Καί ὁ Θεός ἀρέσκεται σέ προσφορά θυσίας καθαρᾶς. Γι' αὐτό καί σύμφωνα μέ τό κείμενο τῆς «Διδαχῆς»: «Κατά ἡμέραν δέ Κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καί εὐχαριστήσατε... Πᾶς δέ ἔχων τήν

7. Διαταγαί Ἀποστόλων Β', LVII, 16-17, ΒΕΠΕΣ 2, σ. 53, στίχοι 37-41 (πρβλ. Η', XI, 9, ΒΕΠΕΣ 2, 1955, σ. 150, στίχοι 19-21: «καί ὁ διάκονος εἰπάτω πᾶσιν· ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ» καί ἀσπαζέσθωσαν οἱ τοῦ κλήρου τόν ἐπίσκοπον, οἱ λαϊκοὶ ἄνδρες τοὺς λαϊκοὺς, αἱ γυναῖκες τὰς γυναῖκας».

8. Γιά τόν τρόπο τοῦ ἀσπασμοῦ καί ποιός ἀσπαζόταν ποιόν βλ. γενικά ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 89-90 Σ 22. Φαίνεται ὅτι τό ἀργότερο ἀπό τόν Γ' αἰῶνα ἐπῆλθε κατά τόν ἀσπασμό ὁ χωρισμός τῶν φύλων. Ὑπῆρχε ἀνησυχία γιά τοὺς ἠθικούς κινδύνους πού μποροῦσαν νά προκύψουν, ὅταν μάλιστα ὁ ἀσπασμός ἐδίδετο στό στόμα. Ἀκολούθησε ὁ χωριστός ἀσπασμός κληρικῶν καί λαϊκῶν. Βλ. STÄHLIN 1973, σ. 141 στίχος 32 ἕως σ. 142 στίχο 13 μέ τίς ἀντίστοιχες ὑποσημειώσεις. Πρβλ. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ 1977, σ. 523-525 Σ 44.

ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μή συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μή κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. Αὕτη γάρ ἐστιν ἡ ρηθεῖσα ὑπὸ Κυρίου· «Ἐν παντί τόπῳ καὶ χρόνῳ προσφέρειν μοι θυσίαν καθαρὰν· ὅτι βασιλεύς μέγας εἰμί, λέγει Κύριος, καὶ τὸ ὄνομά μου θαυμαστόν ἐν τοῖς ἔθνεσιν» (Μαλαχίου α' 11)».

Ἡ ἐπιμονή τῆς Ἐκκλησίας γιὰ διαλλαγή καὶ συμφιλίωση εἶναι συνεχῆς καὶ κλιμακούμενη. Τοῦτο εἶναι ἐμφανές καὶ στήν Ἀκολουθία τῆς Θείας Μεταλήψεως, στό τμήμα της ἐκεῖνο πού διαβάζεται τό πρωί, πρὶν ξεκινήσουμε γιὰ τὴν Ἐκκλησία. Πρὸ τῶν ἱκετηρίων Εὐχῶν τοποθετοῦνται διδακτικοὶ στίχοι «περὶ τοῦ πῶς δεῖ προσέρχεσθαι τοῖς ἀχράντοις μυστηρίοις». Ἐκεῖ λέγεται: «Μέλλον φαγεῖν, ἄνθρωπε, Σῶμα Δεσπότου, φόβῳ πρόσελθε μή φλεγῆς· πῦρ τυγχάνει· Θεῖον δέ πίνων Αἷμα πρὸς μετουσίαν, πρῶτον καταλλάγηθι τοῖς σέ λυποῦσιν, ἔπειτα θαρρῶν μυστικὴν βρῶσιν φάγε»¹⁰.

Λαϊκοὶ ἀλλὰ καὶ κληρικοὶ ἔχουν αὐτὴ τὴν ὑποχρέωση. Στὴ Διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας γράφεται σχετικῶς: «Μέλλον ὁ ἱερεὺς τὴν θεῖαν ἐπιτελεῖν μυσταγωγίαν ὀφείλει προηγουμένως μὲν κατηλλαγμένος εἶναι μετὰ πάντων καὶ μή ἔχειν κατὰ τινος...»¹¹.

Αὐτὴ ἡ διαρκὴς φροντίδα τῆς συμφιλίωσης θὰ ἐπιβάλλει σέ

9. Ἡ παράθεση τοῦ κεφ. ιδ' (XIV) τῆς Διδαχῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, ἀπὸ ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 139 (πρβλ. ΒΕΠΕΣ 2, 1955, σ. 220, στίχοι 3-9). Ἡ συμφιλίωση εἶναι καὶ αὐτὴ μία θυσία. Τό διατυπώνει πολὺ ὠραῖα ὁ ἱ. Χρυσόστομος: «καὶ τοῦτο θυσία ἡ πρὸς τὸν ἀδελφὸν καταλλαγή» (παρὰ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ 1987, σ. 43).

10. Μέχρι πρὶν μερικὰ χρόνια ἴσχυε ὡς κανόνας γιὰ τὰ μικρὰ παιδιά, προτοῦ ξεκινήσουν γιὰ τὴν Ἐκκλησία τὴν Κυριακὴ πού θὰ κοινωνοῦσαν, νά ἀσπάζονται τό δεξιὸ χέρι τοῦ πατέρα, ζητώντας συγχώρεση, ἂν εἶχαν φταίξει σέ κάτι.

11. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 1. Καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου στήν ἀρχὴ της ὀρίζει τὴν ἴδια διαδικασία: «Μέλλον ὁ ἱερεὺς τὴν θεῖαν σὺν τῷ διακόνῳ ἐπιτελέσαι μυσταγωγίαν ὀφείλει προηγουμένως μὲν τούτους καὶ κατηλλαγμένους μετὰ πάντων καὶ μή ἔχειν κατὰ τινος...» (στό ἴδιο, σ. 226). Ἐδῶ, εἶναι πολὺ χρήσιμο νά θυμηθοῦμε τό περιστατικὸ πού ἀναφέρεται στό Λειμωνάριον μεταξύ τοῦ Ἐπισκόπου Ἀμαθοῦντος Κύπρου Ἰωάννου καὶ τοῦ διακόνου του (βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ 1987, σ. 43-44).

ιερείς καὶ διακόνους πρὶν ἀπὸ τῆ Μεγάλῃ Εἵσοδο νὰ ἐμφανίζονται στό "Ἅγιο Βῆμα καί, ἀτενίζοντες τόν λαό, νὰ κλίνουν τόν αὐχένα καί νὰ ζητοῦν συγγνώμη: «'Ἀδελφοί, συγχωρήσατέ μοι τῷ ἁμαρτωλῷ». Στὴ συνέχεια ἀπευθύνονται πρὸς τόν Θεό καί, προτάσσοντες πρὶν ἀπὸ τοὺς ἀγαπῶντας τοὺς μισοῦντας, ζητοῦν τὴ συγχώρηση αὐτῶν τῶν προσώπων (ἀπὸ τόν Θεό). «Τοῖς μισοῦσι καὶ ἀγαπῶσιν ἡμᾶς, ὁ Θεός, συγχώρησον». Καί σ' αὐτό τό σημεῖο λειτουργεῖ ἡ μνήμη μίσους-ἀγάπης, μισούντων-ἀγαπώντων μέ τὴν πρόθεση τῆς λήθης διὰ τῆς συγχωρήσεως.

Λίγο μετὰ, στὴ Μεγάλῃ Δέησι, στά δίπτυχα τῶν ζώντων (ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου), ὁ ἱερεὺς ἀποθέτει πάλι στὴ μνήμη τοῦ Θεοῦ μέ ἄλλη τώρα σειρά, τίς δύο κατηγορίες προσώπων: «Μνημόνευσον, ὁ Θεός, τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς καὶ τῶν μισούντων». Ἔτσι, μέ τίς διαδοχικὲς αὐτὲς συγχωρήσεις φθάνουμε στό ἀποκορύφωμα τῆς καταλλαγῆς καὶ συμφιλίωσεως ὅλων μέ ὅλους καί μέ τόν Θεόν, ὅταν ἀπαγγέλλουμε τοὺς στίχους τῆς Κυριακῆς προσευχῆς: «καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν» (Ματθαίου ς' 12, 14-15· Λουκᾶ ια' 4, Μάρκου ια' 25-26). Ἡ Δυτικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση — ἥδη ἀπὸ τόν Ε' αἰῶνα στίς Ἐκκλησίες τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀφρικῆς — τοποθετεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν Κυριακὴ Προσευχὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ Θεία Κοινωνία τόν ἀσπασμό (osculum) τῆς εἰρήνης μέ τὴν ἐκφώνηση Pax vobiscum καὶ τὴν ἀντιφώνηση Et cum spiritu tuo¹².

Βρισκόμαστε πιά στὴν τελικὴ εὐθεία τῆς συμφιλίωσεως καὶ οἱ πιστοὶ ἐτοιμάζονται νὰ μεταλάβουν Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ. Στρέφονται πρὸς τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ Ναοῦ καί μέ κλίση τῆς κεφαλῆς ζητοῦν σιωπηλὰ συγχώρηση ἀπὸ τοὺς παρισταμένους παντοῦ ἀδελφούς. Οἱ μοναχοὶ μέ κλίσεις τῶν γονάτων καὶ προσπτώσεις ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (μεγάλες μετάνοιες, ἐκτός Σαββάτου καὶ Κυριακῆς), στρέφονται καὶ αὐτοὶ πρὸς τὰ τέσσερα σημεῖα καὶ ἐκφράζουν ἔτσι τὴ μετάνοιά τους καὶ τὴ διαλλαγὴ μέ ὅλους τοὺς ἀδελφούς. Ὁ ἱ. Χρυσόστομος σὲ ἀποστροφὴ ὁμιλίας του τό διατυπώνει μέ τόσο ἀριστουργηματικὸ καὶ ταυτόχρονα τόσο κατηγορηματικὸ τρόπο: «Ἴδού προλέγω καὶ διαμαρτύρομαι, καὶ λαμπρᾶ

12. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 89 Σ 22· ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 262-263.

βοῶ τῇ φωνῇ, μηδεὶς τῶν ἐχόντων ἐχθρόν προσίτω τῇ ἱερᾷ τραπέ-
 ζῃ καὶ δεχέσθω τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου· μηδεὶς προσιών ἐχθρόν ἐχέ-
 τω· Ἐχθρόν ἔχεις; μὴ προσέλθῃς· βούλει προσελθεῖν; καταλλάγη-
 θι, καὶ τότε προσελθὼν ἄψαι τοῦ ἱεροῦ»¹³.

Ἕνας κύκλος ἔκλεισε, Δόξα τῷ Θεῷ. Γι' ἄλλη μιά φορά ἡ
 Θεία Λειτουργία βοήθησε νά θυμηθοῦμε ὅσα πρέπει καὶ νά ξεχά-
 σουμε συγχωρώντας κάθε τι πού μᾶς κρατοῦσε μακριά καὶ μέ-
 μισος τόν ἕνα ἀπὸ τόν ἄλλο· μᾶς συμφιλίωσε καὶ μᾶς ἔνωσε μέ-
 νέους δεσμούς. Αὐτό δέν ἦταν μιά ἀπροϋπόθετη πράξη, πρὸς τὸ
 θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις. Ἐπρεπε ν' ἀγγίξει τὸ βάθος τοῦ εἶναι
 μας, νά συγκλονίσει τὰ θεμέλιά μας, ἐκεῖ πού φωλιάζει τὸ μῖσος
 μέ τὴν ἀγάπη.

Τὰ παραγγέλματα πού δίδονται διὰ τῶν ἐκφωνήσεων στὴ
 σημερινή λειτουργικὴ πρακτικὴ, ἔτσι ὅπως ὀρισμένα εἶναι ἀποδε-
 σμευμένα ἀπὸ τὴν πράξη, δέν ἐπιτρέπουν νά διαφανεῖ τὸ βαθύτατο
 νόημά τους, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε λίγο πιό πάνω. Καὶ βέβαια
 τίθεται ἕνα *μεῖζον ποιμαντικὸ πρόβλημα*, ὅταν στήν ἐκκλησιαστι-
 κή μας πράξη οὔτε ὁ «λόγος εἶναι ἔμπρακτος» οὔτε ἡ «πράξη
 εἶναι πλέον ἐλλόγιμος». Ὅταν στό λόγο λείπει ἡ πράξη κι ἡ πρά-
 ξη φαίνεται νά γίνεται ἄνευ λόγου καὶ τὸ νόημα εἶναι κάπου χαμέ-
 νο, κάτι πρέπει νά κάνει ἡ *Ποιμαντικὴ* γιὰ νά τὸ βρεῖ καὶ νά τὸ
 ἐπαναφέρει¹⁴.

Μετά, λοιπόν, ἀπ' αὐτή τὴν περιδιάβαση στοὺς δρόμους τῆς
 συμφιλίωσης, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος τῆς ΘΛ, εἶναι χρήσι-
 μη ἡ ἐπιστροφή στὴν ἀφετηρία τῶν σκέψεων, δηλαδή στὴ στιγμὴ
 τῆς παρακέλευσης (τῆς πρόσκλησης) γιὰ τὴν συμφιλίωση, πού
 ἐπισφραγίζεται μέ τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης καὶ τὴν προσφορά τῶν

13. Ὁμιλία, *ὅτι οὐκ ἄρκει ἡ νηστεία τῆς Τεσσαρακοστῆς* πρὸς τὸ δύνασθαι
 κοινωνεῖν, ἀλλὰ καὶ δεῖ τῆς κατὰ ψυχὴν ἀρετῆς πρώτης καὶ πῶς δυνατόν μὴ
 μνησικακεῖν... ε' PG 49, 204. Πρβλ. ΧΩΡΑ·ΤΗ 1966, στ. 1043.

14. Δυστυχῶς τὰ στοιχεῖα αὐτά, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλάμε, εἶναι σάν τίς πινακίδες
 κυκλοφορίας στοὺς δρόμους: οὔτε ἀφαιροῦνται οὔτε φθείρονται μέ τὸ ἀζημίωτο.
 Ἡ ἀφαίρεσή τους καὶ ἡ πρόκληση ζημιῶν σ' αὐτές συνεπάγονται βεβαίως ποι-
 νές γιὰ τοὺς ἐνόχους ἀλλὰ «τιμωροῦν» καὶ ἀθώους, γιατί χωρίς πινακίδες δέν
 ξέρουμε οὔτε «ἀπὸ ποῦ ἐρχόμαστε οὔτε καὶ ποῦ πηγαίνουμε» (πρβλ. Γένεσις ις'
 8).

δώρων. Ἄς ἐπανεέλθουμε λοιπόν στό κείμενο τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»¹⁵.

4.2. Οἱ προϋποθέσεις τῆς συμφιλίωσης

Ἐκεῖ, στήν πρόσκληση-πρόκληση, ὅπως εἶδαμε, περιέχονται ὁρισμένες προϋποθέσεις. Τό κείμενο τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» ἐντέλλεται (μέ τήν προστακτική «ἀσπαζέσθωσαν») οἱ ἄνδρες νά φιλήσουν τούς ἄνδρες, οἱ γυναῖκες τίς γυναῖκες, οἱ κληρικοί τόν Ἐπίσκοπο, «τῷ ἐν Κυρίῳ φιλήματι» (σέ ἄλλα κείμενα εἶναι συνηθέστερη ἡ ἔκφραση «ἐν φιλήματι ἀγίῳ»). Ἡ ἐκφώνηση τοῦ Διακόνου θέτει προφανῶς τρεῖς ὅρους, ὑπό τούς ὁποίους πρέπει νά λάβει χώρα ὁ ἀσπασμός. Ποιοί εἶναι αὐτοί; «Μή τις κατά τινος» (ἔχειν τι). «Μή τις ἐν ὑποκρίσει» καί «Μή τις δολίως» (ἀσπαζέσθω τόν ἕτερον, «ὡς Ἰούδας τόν Κύριον φιλήματι παρέδωκε»).

Οἱ εἰσαγόμενοι διά τῶν «μή» τρεῖς ὅροι ἐπεξηγοῦν κατά κάποιον τρόπο «ἀρνητικά» τό «θετικό» περιεχόμενο τοῦ «ἐν Κυρίῳ φιλήματος» πρὸς ἄρση πάσης ἀμφιβολίας καί παρεξηγήσεως. Ἐπεξηγοῦν, δηλαδή, τό ποιόν (τήν ποιότητα) τοῦ ἀσπασμοῦ, ὥστε τό φίλημα αὐτό νά ἐκφράζει, νά ἐξωτερικεύει τή συμφιλίωση τοῦ ἀδελφοῦ πρὸς τόν ἀδελφόν, πού ἔχει συντελεσθεῖ ἐσωτερικά καί τώρα φανερώνεται. Ὅχι λοιπόν φιλήματα ὑποκριτικά, οὔτε μέ πρόθεση νά ἐξαπατήσουν ἐαυτούς καί ἀλλήλους γιά μιὰ δῆθεν ἐπιτευχθεῖσα συμφιλίωση καί εἰρήνη. Ἡ προειδοποίηση «μή τις ἐν ὑποκρίσει», «μή τις δολίως», θά ἐπιστήσει τήν προσοχή τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν στό ὅτι τά σημαίνοντα πρέπει κατά τό δυνατόν νά σημαίνουν τά σημαινόμενα, δηλαδή ὅτι τά φιλήματα ὡς σημαίνοντα δέν ἀνακηρύσσονται ὡς δηλωτικά τῶν σημαινομένων, ἤτοι τῆς συμφιλίωσης καί τῆς ἀγάπης, κατά τρόπο αὐτόνομο καί ἐρήμην αὐτῶν.

15. Βλ. πύ πάνω. Τό κείμενο τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν βρίσκεται καί σέ ὑποσημείωση στήν ἐρμηνεία τοῦ ΙΘ' Κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς συνόδου (Πηδάλιον 1970, σ. 428 Σ 2).

Πάντως από παιδαγωγική άποψη, όταν θέτεις κάποιον πιστό πρό τῶν εὐθυνῶν του, ἀσφαλῶς τόν προτρέπεις στή συνειδητοποίηση καί ὑπέρβαση τοῦ προβλήματός του, πού στήν περίπτωσή μας εἶναι ἡ *μνησικακία*, ἡ *ὑποκρισία* καί ἡ *δολιότητα*. Ἀφήνοντας τον λοιπόν νά διερωτᾶται, προχωρώντας νά ἀσπασθεῖ τούς ἄλλους, ἂν ἔχει κάτι ἐναντίον ἀδελφοῦ καί, ἐνῶ ἔχει κάτι τέτοιο, πῶς ἐπιτρέπει στόν ἑαυτό του νά δειχτεῖ διαφορετικός ἀπ' αὐτό πού εἶναι, τηρώντας τά προσχήματα καί ἀφήνοντας τά φαινόμενα-σημαίνοντα νά ἐξαπατοῦν, τότε τοῦ ἐξασφαλίζεις ἕνα πνευματικό ἔργο.

Πολλές φορές μιά θετική διατύπωση τῆς ἐντολῆς, μᾶς στερεῖ ἀπό μιά βαθύτερη καί εὐρύτερη ἐνασχόληση μέ τό ὑπό διερεύνηση ἀντικείμενο. Ἡ ἀρνητική-ἀποφατική διατύπωση συχνά ξαφνιάζει, καί διεγείρει δυναμικότερα τήν προσοχή μας. Θά ἀντιδρούσαμε τελείως διαφορετικά, ἂν μᾶς πρότεινε ὁ διάκονος «συχωρέστε», «ἐκδηλωθεῖτε μέ εἰλικρίνεια» καί «ἀληθινά». Τό ἐρέθισμα ὑπό ἀρνητική διατύπωση στή συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ἰσχυρότερο καί προκαλεῖ δημιουργικότερη ἀντίδραση, δεδομένου ὅτι μέσφ ενός «ἀρνητικοῦ» π.χ. φίλμ προσπαθῶ νά ἀναζητήσω πῶς θά τυπωνόταν στό θετικό του τό ἴδιο φίλμ.

Ὅλα αὐτά εἶναι ἀσφαλῶς ζητήματα πού μποροῦν νά προσεγγισθοῦν καί νά ἐκτιμηθοῦν διαφορετικά. Ἡ ἐπισήμανση τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων ἀναιρεῖ τήν προβολή τῶν θετικῶν. Καί τά δύο ἄλλωστε μποροῦν νά ἐναλλάσσονται, ὅπως παρατηροῦμε καί στίς διάφορες εὐχές τοῦ ἀσπασμοῦ. Μέ βαθύτατο θεολογικό τρόπο στίς λειτουργίες ἐκεῖνες, πού, ὅπως ἀναφέραμε, διατηροῦν τό φίλημα τῆς εἰρήνης στό τελετουργικό τους (ΘΛ Ἰακώβου, Μάρκου καί Ἀρμενίων), καλύπτουν καί στηρίζουν τίς προϋποθέσεις τοῦ ἀσπασμοῦ. Ἄς προχωρήσουμε λοιπόν στήν κατανόηση αὐτῶν τῶν τριῶν ὁρῶν ἢ προϋποθέσεων.

4.2.1. «Μή τις κατά τινος»

Τό παράγγελμα αὐτό, «κανένας νά μήν ἔχει κάτι ἐναντίον ὁποιοδῆποτε», εἶναι ἕνα γενικό πρόσταγμα, μιά πρόσκληση γιά νά διερωτηθοῦμε: «μά, ἔχω κάτι ἐναντίον κάποιου;» Τό ρῆμα

«ἔχω» μέ τήν ἔννοια ὅτι κάτι κακό πού μοῦ ἔχει κάνει ἕνας ἄλλος ἐγώ δέν μπορῶ νά τό λησμονήσω, ἀλλά τό διατηρῶ στή μνήμη μου, μέ τή διάθεση μάλιστα νά τοῦ τό ἀνταποδώσω μέ πρώτη εὐκαιρία. («Τοῦ τό κράταγε» ἢ «τοῦ τόχε φυλαγμένο», ὅπως λέει ὁ λαός μας, καί τήν κατάλληλη στιγμή τόν ἔπληξε καίρια, τόν ἐκδικήθηκε, «τοῦ τήν ἔφερε»). Τοῦ κρατάω λοιπόν κάτι πού μοῦ ἔχει κάνει, τό σκέπτομαι, σκέπτομαι μάλιστα νά τοῦ κάνω καί κακό, ἀντίθετα πρὸς τήν ἐπιταγή τῆς ἀγάπης πού συνιστᾷ ὁ Ἀποστολος Παῦλος («ἡ ἀγάπη οὐ λογίζεται τό κακόν», Α΄ Κορινθίους ιγ΄ 5) ἀλλά καί ὁ Κύριός μας, πού εἶπε: «Ἀφίετε εἴ τι ἔχετε κατά τινος» (Μάρκου ια΄ 25, νά συχωρᾶτε ἂν ἔχετε κάτι ἐναντίον ὁποιοδήποτε) καί μάλιστα «ὅταν στήκητε προσευχόμενοι».

Στό «ἔχειν» ἀντιπαράκειται τό «ἀφιέναι», στό «μνησικακεῖν» τό «συγχωρεῖν». Δέν ὑπάρχουν περιθώρια ὥστε ἄλλοτε νά συγχωροῦμε καί ἄλλοτε νά μνησικακοῦμε. Ἡ συγγνώμη μας πρέπει νά εἶναι ἀπεριόριστη. Ἡ σχετική ἀπάντηση τοῦ Κυρίου πρὸς τόν Πέτρο εἶναι ἐνδεικτική: «Κύριε, ποσάκις ἁμαρτήσῃ εἰς ἐμέ ὁ ἀδελφός μου καί ἀφήσω αὐτῷ; ἕως ἐπτάκις; λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· οὐ λέγω σοι ἕως ἐπτάκις, ἀλλ' ἕως ἑβδομηκοντάκις ἐπτά» (Ματθαίου ιη΄ 21-22). Ἐπομένως: Μή τις κατά τινος!

Ὅταν, ὅμως, θυμηθῶ ποιός μοῦ ἔχει κάνει κακό, γιά νά τόν συγχωρήσω, πιθανότατα μέ βάση τόν γενικό κανόνα ὅτι «ἡ μία μνήμη φέρνει τήν ἄλλη», θά θυμηθῶ καί κάτι ἄλλο, ὅτι δηλαδή κι ἐγώ εἶναι φορές πού ἔχω φταίξει στόν ἀδελφό μου. Πρέπει λοιπόν κάτι νά κάνω, γιά νά συμφιλιωθῶ μαζί του. Ἀκόμα κι ὅταν τό θυμηθῶ σέ στιγμή δύσκολη γιά μένα, ὅπως ὅταν βρίσκομαι μπροστά στό θυσιαστήριο κι ἔχω τείνει τά χέρια μου κρατώντας τό δῶρο κι ὁ ἱερέας ἢ ὁ ὑπηρέτης εἶναι ἕτοιμος νά τό παραλάβει, ἀκόμα καί τότε, ἂν «κἀκεῖ μνησθῶ ὅτι ὁ ἀδελφός μου ἔχει τι κατ' ἐμοῦ», πρέπει νά παρατήσω τό δῶρο μου μπροστά στό θυσιαστήριο, νά τρέξω πρῶτα νά συμφιλιωθῶ μαζί του καί, ἀφοῦ γίνει αὐτό, νά ἐπανέλθω νά προσφέρω τό δῶρο μου (Ματθαίου ε΄ 23-24). «Ἄφες ἐκεῖ τό δῶρον σου..., καί ὕπαγε πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου». Μοῦ ὑποδεικνύεται μιά αὐθόρμητη, σχεδόν ἀνακλαστική καί σύγχρονη-ταυτόχρονη μέ τή θύμησή μου, κίνηση πρὸς τόν ἀντίπαλο-ἀδελφό («ὅτι ὁ ἀδελφός σου»).

Συμφιλίωση βεβαίως πρέπει νά γίνει καί μέ ἐκείνους πού

νομίζουν ότι ἐγὼ ἔχω φερθεῖ ἄδικα ἀπέναντί τους, ὅτι τοὺς ἔχω κάνει κακό. Κυρίως ὅμως θὰ πρέπει νὰ διαλλαγῶ μέ ἀνθρώπους πού δικαίως ἔχουν κάτι ἐναντίον μου¹⁶. Σ' ἐκείνους πρέπει νὰ πάω· καί αὐτοί, σύμφωνα μέ τίς ἴδιες ἐπιταγές πού ἔλαβα ἐγώ, ὀφείλουν νὰ μέ συγχωρήσουν καί νὰ συμφιλιωθοῦν μαζί μου. Διαπιστώνουμε ὅτι «ἡ διαλλαγή αὐτή εἶναι μία ἀμφίπλευρη διαδικασία, κατά τήν ὁποία ἡ ἔχθρα ξεπερνιέται καί ἀπό τίς δύο πλευρές»¹⁷. Εἶναι μία ἀλλαγή ἀπό ἔχθρα σέ φιλία μία «συνθήκη εἰρήνης» καί ὄχι ἀπλῶς ἓνας «μή πόλεμος»¹⁸. Ἡ δι-αλλαγή αὐτή θά λειτουργήσῃ ἀμοιβαῖα, γιά νὰ μπορεῖ νὰ ἐξελιχθεῖ σέ συν-χώρηση, ὥστε νὰ προ-χωρήσουν ἀπό κοινοῦ οἱ συνδιαλλαγέντες καί νὰ προσφέρουν τά δῶρα τους, ὅταν ἀντηχήσῃ ἡ προτροπή τοῦ διακόνου: «προσφέρειν κατά τόπους στάθητε»¹⁹.

Ἡ ἐνεργοποίηση πάντως τῆς μνήμης καί τῆς λήθης, μέ ὅλη τή δυναμική πού περικλείει τό νὰ θυμᾶμαι ὅ,τι κακό ἔχω κάνει ἢ μοῦ ἔχουν κάνει, εἴτε τό νὰ ξεχνῶ τά καλά πού μοῦ ἔχουν κάνει καί τά κακά πού ἔχω κάνει, παίζει παράξενα παιχνίδια. Μέ τό νὰ θυμηθῶ αὐτά πού ἔχω ξεχασμένα ἢ μέ τό νὰ ξεχάσω αὐτά πού μοῦ ἔρχονται στό νοῦ δέν λύνεται κάποιο πρόβλημα, ἄν αὐτό συμβεῖ μόνο σέ ἐπίπεδο θεωρητικό. Καί τίποτα δέν ἐγγυᾶται ὅτι θά ὑπάρξει πράγματι ἀμοιβαιότητα κινήσεων στό πρακτικό ἐπίπεδο, ὅτι δηλαδή αὐτός πού μοῦ ἔχει κάνει κακό θά ἔλθῃ νὰ συμφιλιωθῶμε, κι ὅτι μόνο μέ τήν πρόσκληση «Μή τις κατά τινος» ἐγώ, ὁ «τις», θά συμφιλιωθῶ μέ τόν «τινά». Εἶναι πῶς εὐκολο ἴσως «ἀφιέναι» τό δῶρο μου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου ἀπό τό «ἀφιέναι» τά παραπτώματα τοῦ ἀδελφοῦ μου ἢ ἀπό τό νὰ ζητήσω νὰ ἀφεθοῦν τά δικά μου.

Ἐπομένως δέν θά πρέπει νὰ παραβλέψουμε τό γεγονός τῶν λεπτοτάτων ψυχολογικῶν διεργασιῶν πού ἀπαιτοῦνται καί τῆς ψυχολογικῆς δυσκολίας πού ὑπάρχει ὅταν μοῦ ζητεῖται νὰ συγχω-

16. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1953, σ. 30, ἐρμηνεῖα στό Ματθαίου ε' 23.

17. BÜCHSEL 1957 (1933), σ. 254, στίχοι 2-3.

18. «Δι-αλλάσσω»: συνδιαλλάσσω, συμφιλιώνω τινά μέ ἄλλον (τ.ἔ. ἀνταλλάσσω τήν ἔχθραν μέ φιλίαν). ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ 1949, σ. 262α.

19. ΘΛ Μάρκου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 38.

ρῶ καί, πολύ περισσότερο, ὅταν ζητάω νά μέ συχωρέσουν. Γιά πολλούς κάτι τέτοιο θά σήμαινε ἀδυναμία κι ἐξευτελισμό, γεγονός πού ὁ ποιητής τό διατυπώνει μέ τρόπο πολύ ἐκφραστικό: «τή συγγνώμη δέν ἔδωσα, τήν ἰκεσία δέν ἔστερξα» (Ὁ. Ἑλύτης) ἢ «τά μάτια μας δέν θέλουν νά βρέξουν τήν ἄφεση γιά τούς ἄλλους, πού ναι ἡ ἄφεση γιά τόν ἑαυτό μας» (Μελισσανῆς)²⁰. Γι' αὐτό πρέπει νά ἀναζητηθοῦν (ὑπάρχοντες ἤδη ἢ ἄλλοι πρακτικοί) τρόποι, ὥστε νά διευκολυνθοῦν οἱ διαδικασίες αἰτήσεως συγγνώμης καί ἀφέσεως ὥστε νά ξεπεραστοῦν οἱ μόλις πρίν λίγο ἐπισημανθεῖσες ψυχολογικές δυσκολίες ὡς πρός αὐτό τό σημεῖο.

Ἡ θεολογική θεμελίωση θά πρέπει νά συμβαδίζει μέ συγκεκριμένη πρόταση σχήματος, πού νά διευκολύνει αὐτή τήν συμπίλωση. Ἐχῶ τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐξυπηρέτησε πολύ καί διευκόλυνε τήν ὑπέρβαση τέτοιων ψυχολογικῶν καί ἄλλων τυχόν δυσκολιῶν μέ τήν καθιέρωση τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης.

Αὐτό πού ἡ ποίηση διατύπωσε τόσο εὔστοχα, ἐκφράζει τήν οὐσιαστική θεολογική ἄποψη γιά τήν ἀξία τῆς ἀμφίδρομης καί ἀμοιβαίας συγχωρήσεως μεταξύ ἀδελφῶν. Αὐτό πού διαμείβεται ἀνάμεσά τους, δέν λαμβάνει χώραν κεκλεισμένων τῶν θυρῶν. Τά δρώμενα μεταξύ τους ἔχουν ὡς κύριον θεατή τόν πατέρα ἡμῶν τόν ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Καί οἱ δύο ἀδελφοί παίζουν καί τούς δύο ρόλους. Βρίσκονται καί στή θέση τοῦ «ἔχοντος τι κατά τινος» πού πρέπει νά συγχωρεῖ, καί στή θέση τοῦ ἄλλου, πού ὁ ἀδελφός του «ἔχει τι κατ' αὐτοῦ», καί πρέπει νά συγχωρεθεῖ. Ὁ ρόλος εἶναι διπλός καί κανένας σωσίας δέν μπορεῖ νά παίξει στή θέση τους. Ἡ διαλλακτική εἶναι στήν οὐσία ἐναλλακτική λύση καί σημασία ἔχει νά μήν ἀρνηθοῦν οἱ πιστοί τόν ρόλο τῆς στιγμῆς. Καί οἱ δύο ἀδελφοί συχωροῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλον καί συν-χωροῦν (τό ρῆμα ἀμεταβάτως). Ἀλλωστε, ἂν δέν συχωρέσουν, δέν θά συχωρεθοῦν. Ἀκόμα καί ἂν ἔχουν συχωρεθεῖ, μπορεῖ ἡ συγγνώμη κατά σχῆμα πρωθύστερο ν' ἀνακληθεῖ (βλ. Ματθαίου ιη' 23-35). Ὁ Κύριος

20. Ο. ΕΛΥΤΗΣ, *Τό ἄξιον ἐστι*, Τά Πάθη ΙΕ', 1961, σ. 62· ΜΕΛΙΣΣΑΝΘΗΣ, ἀπό τό ποίημά της πού φέρει τόν τίτλο «Ὅλοι φέρναν σημάδια στό πρόσωπο», βλ. στόν ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ 1954, σ. 440.

είναι σαφής καί κατηγορηματικός: «Καί ὅταν στήκητε προσευχόμενοι, ἀφίετε εἴ τι ἔχετε κατά τινος, ἵνα καί ὁ πατήρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἀφῇ ὑμῖν τὰ παραπτώματα. Εἰ δέ ὑμεῖς οὐκ ἀφίετε, οὐδέ ὁ πατήρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἀφήσει τὰ παραπτώματα ὑμῶν» (Μάρκου ια' 25-26· Ματθαίου ς' 14-15). Μόνο μ' αὐτή τήν προϋπόθεση τολμᾶμε νά ποῦμε: Πατέρα μας «ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὥς καί ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν» (Ματθαίου ς' 12· Λουκᾶ ια' 4).

Στό σημεῖο αὐτό θά μπορούσαμε νά συνοψίσουμε αὐτοῦ τοῦ τύπου τή διαδικασία συγχώρησης — ὅπως κάναμε πιό πάνω καί γιά τή θύμηση — ὥς «*συχώρα με, γιατί συχωρῶ*» ἐπ' οὐδενί ὅμως λόγῳ μπορεῖ νά ἰσχύσει τό ἀντίστροφο «*συχώρα με γιά νά συχωρῶ*». Οὐτε πρόκειται ἐδῶ γιά παζάρεμα τύπου «*do ut des*». Ἡ ἄφεση δέν εἶναι «πραμάτεια», γιά νά εἶναι διαπραγματεύσιμη. Ἀπλῶς τοποθετεῖται μία «φυσική» τάξη πραγμάτων ὅπου ἰσχύουν ὁρισμένες προτεραιότητες.

Τό μήνυμα αὐτό διατρέχει διαχρονικά καί ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τήν ἱερά ἱστορία καί ἀποτυπώνεται στήν Ἀγία Γραφή. Δέν ἔχουμε παρά νά ἀνατρέξουμε στίς διατάξεις τοῦ Λευιτικοῦ, πού ἀπαγορεύουν μεταξύ ἄλλων καί τή μνησικακία πρὸς τόν ἀδελφό («καί οὐ μνηιεῖς τοῖς υἱοῖς τοῦ λαοῦ σου», ιθ' 18)²¹. Ἐπίσης ἡ Σοφία Σειράχ σέ ἓνα μνημειῶδες κείμενο (κζ' 30-κη' 7) περί μνησικακίας ἐπισημαίνει «τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή συγγνώμη πού παραχωρεῖ ὁ ἄνθρωπος στόν ὅμοιό του καί στή ἄφεση πού ζητάει ἀπό τόν Θεό»²². Μεταφέρουμε ὥς δεῖγμα τούς στίχους 2 ἕως 4: «Ἄφες ἀδίκημα τῷ πλησίον σου καί τότε δεηθέντος σου αἱ ἁμαρτίαι σου λυθήσονται. Ἄνθρωπος ἀνθρώπῳ συντηρεῖ ὀργήν καί παρά Κυρίου ζητεῖ ἴασιν; Ἐπ' ἄνθρωπον ὅμοιον

21. Οἱ στίχοι 17-18 τοῦ κεφ. ιθ' τοῦ Λευιτικοῦ ἔχουν ὥς ἐξῆς: «οὐ μισησεις τὸν ἀδελφόν σου ἐν τῇ διανοίᾳ σου, ἐλεγμῷ ἐλέγξεις τὸν πλησίον σου καὶ οὐ λήμψη δι' αὐτὸν ἁμαρτίαν. καὶ οὐκ ἐκδικᾶται σου ἡ χεὶρ, καὶ οὐ μνηιεῖς τοῖς υἱοῖς τοῦ λαοῦ σου καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὥς σεαυτόν· ἐγὼ εἰμι κύριος».

22. GIBLET — LACAN 1980, στ. 160.

αὐτῷ οὐκ ἔχει ἔλεος, καί περί τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ δεῖται (προσεύχεται);»

Ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει τίς δυσκολίες πού ὑπάρχουν, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐπίτευξη τῆς διαλλαγῆς καί τῆς ἀφέσεως. Τά λειτουργικά κείμενα πού ἐξετάζουμε, μᾶς δίνουν ἐλπίδες γιά τήν ὑπέρβαση αὐτῶν τῶν δυσκολιῶν. Στήν προσπάθειά του ὁ ἄνθρωπος νά τηρήσει μιᾶ τέτοια στάση συμφιλιώσεως καί διαλλαγῆς μέ τόν ἀδελφό του καί κατά συνέπεια νά ἐπιτύχει τήν συμφιλίωση καί καταλλαγή του μέ τό Θεό, ἔχει ἀνάγκη ἀπό τή θεία βοήθεια, τήν ὁποία καί ἐπιδιώκει («δῶρησαι ἡμῖν τήν σήν βοήθειαν»)²³. Ὁ Θεός δίνει ὁ ἴδιος τό παράδειγμα ὄντας «ἐλεήμων καί οἰκτίρμων καί ἀμνησίκακος ἐπί κακίας ἀνθρώπων»²⁴ καί «συγχωρῶν ἡμῖν πᾶν εἶδος ἁμαρτιῶν»²⁵ καί «ὑπερβάς καί ἐξαλείψας τό καθ' ἡμῶν χειρόγραφον»²⁶. Ἀπό αὐτόν τόν Θεό ζητᾶμε νά μή θυμηθεῖ τίς ἀνομίες μας («μή μνησθῆς τῶν ἀνομιῶν ἡμῶν»)²⁷, νά μᾶς χαρίσει «τήν ἀμνηστίαν τῶν κακῶν» (τή λησμοσύνη, τήν λήθη καί κατά συνέπεια τήν συγχώρηση καί ἀμνήστευσή τους)²⁸ καί νά ἐκβάλλει ἀπό ἐμᾶς «πᾶσαν μνησικακίαν»²⁹. Μετά ἀπό ὅλα αὐτά τί ἄλλο ἀπομένει νά τοῦ ζητήσουμε; «Συγγνώμων γενοῦ, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν»³⁰.

Ἄρα μόνον ὁ Θεός τῆς συγγνώμης μπορεῖ νά μᾶς κάνει ὅλο καί πιό σταθερούς στή διάθεσή μας καί τήν ἀπόφασή μας γιά

23. Εὐχή τοῦ ἀσπασμοῦ, ΘΛ Μάρκου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 38.

24. Εὐχή μεγάλης συναπτῆς, ΘΛ Μάρκου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 34.

25. Εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας, ΘΛ Μάρκου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 34.

26. Εὐχή πρό τοῦ καθαγιασμοῦ, ΘΛ Ἰακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 60.

27. Ἀμέσως μετά τόν ἀσπασμό σέ μεγάλες γιορτές, ΘΛ Ἀρμενίων, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 18, 1979, σ. 37. Τό ἴδιο ζητᾷ καί ὁ διάκονος σέ τροπάριο τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Καιροῦ (Ἱερατικόν 1971, σ. 60).

28. Εὐχή προσκομιδῆς, ΘΛ Ἰακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 51. Γιά τή σημασία τῆς λέξεως «ἀ-μνηστία», βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ 1949, σ. 76β.

29. Εὐχή πρό τοῦ «Πάτερ ἡμῶν», ΘΛ Ἰακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 73.

30. Εὐχή κατά τήν μετάληψη τοῦ ἱερέως, ΘΛ Μάρκου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 51.

συγγνώμη, ἄφεση καὶ συγχώρηση· νά μᾶς δωρήσει τήν εἰρήνην του, νά ἀπομακρύνει τήν ἔχθρα, νά διασπείρει τήν ἀγάπη του σέ ὅλους καί νά μᾶς ὀδηγήσει στή θεία καί ἀπέραντη στοργή³¹. Ὅλα αὐτά βέβαια εἶναι ἀδύνατα γιά τούς ἀνθρώπους, ἀλλά γιά τόν Θεό εἶναι δυνατά (Λουκᾶ ιη' 27), γιατί Αὐτός εἶναι «Θεός εἰρήνης, ἐλέους, ἀγάπης, οἰκτιρῶν καί φιλανθρωπίας»³². Μόνον ἡ παρουσία Του ἀπεργάζεται ἡμᾶς τούς ἀναξίους, ὥστε νά γίνουμε ἄξιοι τῆς ὥρας ταύτης καί νά ἐνωθῶμεν ἀλλήλοις τῷ τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀγάπης συνδέσμῳ, μέ τό ἅγιο φίλημα, δηλαδή, πού ἐδόθη ὡς σύνδεσμος τελειότητος. «Ὁ Χριστός ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν ἐπεφάνη», βρίσκεται αὐτή τήν ὥρα ἀνάμεσά μας· «ὁ ὢν Θεός ἐκαθέσθη ἐνταῦθα». Ἡ σύναξη τό ψάλλει τήν ὥρα τοῦ ἀσπασμοῦ³³ ἐνῶ στή ΘΛ τοῦ Χρυσοστόμου ἡ προσφώνηση αὐτή λαμβάνει διαλογική μορφή κατὰ τόν ἀσπασμό τῶν ἱερέων. Ὁ Ἀρχιερεὺς ἢ ὁ πρῶτος τῶν ἱερέων λέγει: «Ὁ Χριστός ἐν (τῷ) μέσῳ ἡμῶν». Καί ἐκεῖνοι ἀπαντοῦν: «(Καί ἦν) Καί ἔστι καί ἔσται»³⁴. Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ κάνει τά πάντα δυνατά ἀκόμα καί «τά ἀδύνατα παρά ἀνθρώποις». Ὅποτε καί οἱ ἀμφιβολίες καί οἱ δισταγμοί καί τά μίση καί οἱ ἔχθρες καί ὅλα, ὅσα χαρακτηρίσαμε ὡς *ψυχολογικές δυσκολίες*, μπορεῖ νά ξεπεραστοῦν, ὅχι βέβαια ἀπό δική μας ἱκανότητα,

31. Γιά τή σύνθεση τῆς φράσεως πού προηγήθηκε, σταχυολογήσαμε ἐκφράσεις τῶν πρὶν ἢ κατὰ τόν ἀσπασμό εὐχῶν ἀπό τίς τρεῖς ΘΛ Ἰακώβου, Μάρκου καί Ἀρμενίων.

32. Ἐκφώνηση εὐχῆς τοῦ ἀσπασμοῦ, ΘΛ Ἰακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 44.

33. ΘΛ Ἀρμενίων, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 18, 1979, σ. 36.

34. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 91. Μᾶλλον πρόκειται περί διαπιστώσεως. «Ὁ Χριστός εἶναι ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν». Ναί, «καί εἶναι καί θά εἶναι» ἀπαντοῦν οἱ Λειτουργοί, στηρίζοντας τή βεβαιότητά τους στόν λόγο πού τούς ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Κύριος τήν ἡμέρα τῆς Ἀναλήψεως: «καί ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθαίου κη' 20). Ὁ Μητροπολίτης Μόρφου Χρύσανθος ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ (1988, σ. 116 Σ 116) στήν ἀπάντηση προτάσσει ἓνα «καί ἦν» καί ἀποδίδει τό «Ὁ Χριστός ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν» ἔτσι: Ὁ Χριστός ἄς εἶναι ἀνάμεσά μας. Ἀλλά τό «ἄς εἶναι» ἐκφράζει περισσότερο εὐχή. Ἐδῶ ὅμως ἡ προσφώνηση δηλώνει περισσότερο βεβαιότητα, γιατί ἡ ἀπάντηση «καί ἔστι καί ἔσται» πιστοποιεῖ γεγονός, κάτι πού συμβαίνει ἐδῶ καί τώρα καί θά συμβαίνει στό μέλλον.

ἀλλά γιατί «ὁ Χριστός παρών» καί ἡ παρουσία Του εἶναι ἡ μόνη ἐγγύηση.

Πόσο ταιριάζει στήν περίπτωσή μας ἐδῶ αὐτό πού ἔγραφε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πρὸς τοὺς Ἐφεσίους (β' 13-14), ἔστω κι ἂν ἐκεῖ ἡ συγκεκριμένη ἀναφορά γινόταν γιὰ τοὺς ἐξ ἐθνῶν καί τοὺς ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανούς! Ὡστόσο ἡ «εἰρηνευτική λειτουργία» τοῦ Χριστοῦ, «τοῦ Ἀρχοντος τῆς εἰρήνης» (Ἑσαΐου θ' 5) ἐνεργοποιεῖται πάντοτε καί παντοῦ, ὅπου ὑπάρχει ἀνάλογη ἀνάγκη: «Νυνὶ δέ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ὑμεῖς οἱ ποτέ ὄντες μακρὰν ἐγγὺς ἐγενήθητε ἐν τῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ. Αὐτός γάρ ἐστιν ἡ εἰρήνη ἡμῶν, ὁ ποιήσας τὰ ἀμφοτέρωθεν ἐν καὶ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ λύσας, τὴν ἔχθραν».

Γιὰ νὰ νιώσουμε ὅμως στήν πληρότητά του αὐτό τὸ πανηγύρι τῆς συμφιλίωσης, θὰ παραθέσουμε ὁλόκληρο τὸν ὕμνο πού ψάλλεται ἀπὸ τὸν λαὸ στήν Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀσπασμοῦ, ὁ ὁποῖος μεταδίδεται εἰς ὅλους τοὺς ἐκκλησιαζομένους κατὰ τὸ ἀρχαῖο ἔθος³⁵:

Διάκονος: Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ.

Λαός: Ὁ Χριστός ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν ἐπεφάνη·

ὁ ὢν Θεὸς ἐκαθέσθη ἐνταῦθα·

φωνὴ τῆς εἰρήνης ἠκούσθη,

ἐντελλομένη τὸν ἅγιον ἀσπασμόν·

ἡ Ἐκκλησία ἐγένετο ἐν σῶμα·

ὁ ἀσπασμός ἐδόθη ὡς σύνδεσμος τελειότητος·

ἡ ἔχθρα ἀπεμακρύνθη·

ἡ ἀγάπη διεσπάρη τοῖς πᾶσι.

Διό, ὑμεῖς οἱ διακονοῦντες, ὑψοῦντες τὴν φωνὴν ὑμῶν,

αἰνέσατε ἐν ἐνὶ στόματι τὴν μίαν Θεότητα,

τὴν ὑπὸ τῶν σεραφείμ ἁγιαζομένην.

4.2.2. «Μὴ τις ἐν ὑποκρίσει» — «Μὴ τις δολίως»

(Μεταξὺ συμφιλίωσης καὶ ἀσπασμοῦ)

Σ' ἓνα τέτοιο πανηγύρι συμφιλίωσης, καταλλαγῆς καὶ εἰρή-

35. ΘΛ Ἀρμενίων, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΑ 18, 1979, σ. 36 καὶ 16.

νης, πῶς νά συγκρατήσεις αὐτή τήν αὐθόρμητη ἐνσάρκωση τῆς ἀγάπης ἐν φιλήματι ἀγίῳ ἢ ἐν τῷ ἐν Κυρίῳ φιλήματι; Ἡ ἀγάπη, ἡ εἰρήνη, δέν πρέπει μόνο νά εἶναι, νά ὑπάρχουν, πρέπει καί νά φαίνονται. Νά φανερώωνται ὅταν ὑπάρχουν εἶναι πρᾶγμα θεάρεστο, ἐν Κυρίῳ, ἀλλιώτικα δέν θά προτρέπονταν οἱ πιστοί νά ἐκδηλώσουν αὐτό πού συμβαίνει μέσα τους (τό «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους», συνεπάγεται τό «ἀσπασώμεθα ἀλλήλους»). Ἀλλά ἐκεῖνο γιά τό ὁποῖο προειδοποιοῦνται οἱ Χριστιανοί εἶναι, αὐτή ἡ «ἐνσάρκωση» νά μή γίνεται οὔτε «ἐν ὑποκρίσει» οὔτε «δολίως». Καί ὑπό τήν ἐπιφύλαξη ὅμως αὐτή, πάλι ὡς κύριος στόχος παραμένει ν' «ἀγαπήσουν» (τό ρῆμα ἀμεταβάτως) μεταξύ τους καί νά φιληθοῦν καί μάλιστα αὐτό νά ἐκδηλωθεῖ μέ τρόπο εἰλικρινῆ καί ἀληθινό. Δηλαδή ὄχι μόνο νά ἐκδηλωθεῖ ἀλλά καί νά ὑπ-άρχει ἡ ἀγάπη. Ἀλλωστε πρὸς μία τέτοια διαφάνεια κατευθύνουν τοὺς πιστοὺς οἱ ὑποδείξεις τῶν «Ἀποστολικῶν διαταγῶν», «μή τις ἐν ὑποκρίσει» «μή τις δολίως», ὡς ὁ δόλιος Ἰούδας τόν Κύριον φιλήματι παρέδωκε.

Αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ παραινέσεις εἶναι κοινός τόπος σ' ὅλες σχεδόν τίς ἀρχαῖες λειτουργίες, στίς εὐχές τοῦ ἀσπασμοῦ. «Καθαρεύοντες παντός δόλου καί πάσης ὑποκρίσεως», θά σημειώσει ἡ ΘΛ τοῦ Ἰακώβου· «μή ἐν δόλῳ, μή ἐν ὑποκρίσει», θά ὑποδείξει ἡ ΘΛ τοῦ Μάρκου, προσθέτοντας καί «μή τήν τοῦ ἀλλοτρίου κεκτημένοι προαίρεσιν», στήν ὁποία ἐμεῖς πρέπει νά ἀντιτάξουμε μιάν ἄλλη «προαίρεσιν ἁμῶμον καί ἄσπιλον». Στήν ΘΛ τοῦ Μάρκου εἶναι ἀλήθεια, ὅτι διαπιστώνουμε, μιὰ πληρέστερη διευκρίνιση ἀπό ἐκείνη τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» καί τῆς ΘΛ τοῦ Ἰακώβου. Καί στίς τρεῖς πάντως κοινός στόχος εἶναι τό «φίλημα ἅγιον», «φίλημα ἐν Κυρίῳ». Γι' αὐτό ἀπαιτεῖται νά εἴμαστε καθαροί («καθαρεύοντες») ἀπό κάθε δόλο καί ὑπόκριση (ΘΛ τοῦ Ἰακώβου)³⁶. Οἱ «Ἀποστολικές Διαταγές», ἐπαναλαμβάνοντας τό «μή» στήν ὑπόκριση καί τόν δόλο, προκειμένου γιά τήν προετοιμασία τοῦ ἀσπασμοῦ μᾶς θέτουν ἐνώπιον ἐνός ἀντι-προτύπου, ἐνός παραδείγματος πρὸς ἀποφυγή, τοῦ Ἰούδα («μή δολίως ὡς Ἰούδας τόν

36. Στήν εὐχή πρό τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» παρακαλεῖ πάλι: «ἐκβαλε ἀφ' ἡμῶν... πάντα δόλον» (ΘΛ Ἰακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 73).

Κύριον φιλήματι παρέδωκε»). Αυτό τό φίλημα ἀσφαλῶς δέν ἦταν φίλημα «ἐν Κυρίῳ» καί ἡ προαίρεσή του ἦταν «τοῦ ἀλλοτρίου» (δόλια καί ὑποκριτική). Ἀντίθετα ἡ προαίρεση τῶν συμμετεχόντων στήν ΘΛ πρέπει νά εἶναι «ἁμωμος» καί «ἄσπιλος». Καί ἐδῶ, ἡ χρήση ἐπιθέτων, πού τά δεύτερα συνθετικά τους περιέχουν ἀρνητικές ἔννοιες (μῶμος, σπίλος), ἀποσκοπεῖ σέ μία ἐγρήγορηση τῆς μνήμης γιά τό τί πρέπει πράγματι νά ἀποφεύγουμε ἤ καί νά ξεχάσουμε. Παραλλήλως, τά ἐπίθετα αὐτά ἔχοντας ὡς πρῶτο συνθετικό τους τό στερητικό-ἀρνητικό ἄλφα (α-), συνιστοῦν τελικά μέ τίς δύο ἀρνήσεις μία καταφατική-θετική προαίρεση. Θά ἔλεγε μάλιστα κανεῖς ὅτι στήν εὐχή τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς ΘΛ τοῦ Μάρκου διαπιστώνεται μία *κλιμάκωση ὑποδείξεων* γιά τό τί πρέπει νά κάνει καί τί νά ἀποφεύγει ὁ πιστός προετοιμαζόμενος γιά τόν ἀσπασμό. Ἰδοῦ λοιπόν οἱ κύριες προϋποθέσεις γιά τόν ἀσπασμό, γιά νά γίνουμε δηλαδή ἄξιοι ἀπό ἀνάξιοι πού εἴμαστε γιά τήν ὥρα αὐτή³⁷.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στή ΘΛ τῶν Ἀρμενίων δέν προσβάλλονται συγκεκριμένες προϋποθέσεις (ὅπως στίς ἄλλες τρεῖς περιπτώσεις: «Ἀποστολικές Διαταγές», ΘΛ τοῦ Ἰακώβου, ΘΛ τοῦ Μάρκου), ἐκτός ἀπό ἐκείνη πού περιέχεται στήν παρακέλευση τοῦ διακόνου, ὅτι δηλαδή οἱ Χριστιανοί ὀφείλουν νά ἀσπασθοῦν ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ («φωνή τῆς εἰρήνης ἠκούσθη, ἐντέλλουσα τόν ἅγιον ἀσπασμόν»). Ἡ συνέχεια ὁμως τῆς παρακελεύσεως ὀρίζει τό ἑξῆς: «οἱ μή δυνάμενοι κοινωνῆσαι τῶν θείων μυστηρίων ἐξέλθετε τῶν θυρῶν καί προσεύξασθε». Δεδομένου ὅτι ὁ ἀσπασμός ἀρχίζει κατά τή διάρκεια τοῦ ὕμνου, πού ψάλλεται εὐθύς μετά τήν παρακέλευση, «οἱ μή δυνάμενοι κοινωνῆσαι» ἀπέρχονται, χωρίς νά δώσουν τόν «ἅγιο ἀσπασμό»³⁸.

Σ' αὐτό τό σημεῖο πρέπει νά γίνει μία γενική παρατήρηση πού ἐξάγεται ἀπό τά κείμενα (τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν καί ἰδιαί-

37. Ἔτσι ἀρχίζει ἡ εὐχή τοῦ ἀσπασμοῦ στή ΘΛ Ἰακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 5, 1977, σ. 43: «Ὁ πάντων θεός καί δεσπότης, *ἀξίους* ἡμᾶς ἀπέργασαι τῆς ὥρας ταύτης *τοὺς ἀναξίους*, φιλάνθρωπε, ἵνα, ...».

38. ΘΛ Ἀρμενίων, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 18, 1979, σ. 36.

τερα τῆς ΘΛ τοῦ Μάρκου) ὅσον ἀφορᾷ μάλιστα τίς προϋποθέσεις τοῦ ἀσπασμοῦ. Προφανῶς ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία τῆς συμφιλώσεως καί τῆς ὑλοποιήσεώς της διά τοῦ ἀσπασμοῦ παίζεται σέ δύο ἐπίπεδα, σέ δύο κλίμακες, θά ἔλεγα, μίαν μείζονα καί μίαν ἐλάσσονα. Ἡ μείζων εἶναι αὐτή πού ἀφορᾷ τήν ἐνέργεια τοῦ ἁγίου Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δωρεῖται τήν εἰρήνην καί τήν ἀγάπη καί βοηθάει, καταπέμποντας τό Ἅγιο Πνεῦμα, ὥστε νά μπορέσουμε μέ καθαρή καρδιά καί ἀγαθή συνείδηση νά ἀσπασθοῦμε ὁ ἕνας τόν ἄλλο. Ἡ ἐλάσσων κλίμακα εἶναι αὐτή πού ἀφορᾷ τή δική μας ἐνέργεια, τή δική μας προσπάθεια νά ἐλευθερωθοῦμε ἀπό τόν δόλο καί τήν ὑποκρισία, πού ἀνήκουν στήν προαίρεση «τοῦ ἀλλοτρίου», καί νά τηροῦμε τήν πραιρέσή μας ἄσπιλη καί ἄμωμη, ἀποκρούοντας μέ τήν Χάρη τοῦ Θεοῦ «πᾶσαν κίνησιν σαρκός τε καί πνεύματος ἀπηλλοτριωμένην τοῦ θελήματος τῆς ἀγιότητος» τοῦ Θεοῦ καί δεσπότου μας³⁹. Διαπιστώνουμε ὅτι, γιά νά φθάσουμε στόν ἀσπασμό τῆς ἀγάπης, ἀπαιτεῖται ἡ συνεργασία ἀνθρώπων καί Θεοῦ. Καί εἶναι ἀλήθεια ὅτι σ' αὐτή τή συνεργασία, ὅπως λέει καί ὁ ἱ. Χρυσόστομος, «τό πλέον τοῦ Θεοῦ ἐστι σχεδόν δέ καί τό πᾶν, ὅμως ἀφῆκε τι καί ἡμῖν μικρόν»⁴⁰.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τά παραγγέλματα, πού μόλις ἄκουσε, ὁ πιστός ὀφείλει κατά τόν ἀσπασμό νά ἐπιδείξει μίαν «ἀγάπην ἀνυπόκριτον» (Ρωμαίους ιβ' 9), γιατί τό ἀντίθετο θά ἦταν μιά «παραχάραξη τῆς ἀγάπης»⁴¹. Ὁ ἐξωτερικός ἀσπασμός δέν θά ἐξέφραζε αὐτό πού θά εἶχε μέσα στήν καρδιά του⁴². Θά ἦταν μιά προσποίηση, μιά ἐπιτήδευση, ἕνα ψέμμα, μιά «ἀντίφαση μεταξύ ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως καί ἐσωτερικῆς πραγματικότητος», μιά δόλια ἀντίθεση πρὸς τήν ἀλήθεια, ἀντίθετη πρὸς τή δικαιοσύνη καί χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἀνομίας, μιά ἀνόσια καί ἀσεβῆς πράξη (πρβλ. Ματθαίου κγ' 28)⁴³. Ἄς μή λησμονοῦμε ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος

39. Βλ. τήν θεολογικωτάτη εὐχή πρὶν ἀπό τό «Πάτερ ἡμῶν» τῆς ΘΛ Ἱακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΑ 5, 1977, σ. 72-73.

40. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Εἰς Ψαλμόν ριε' 2*, PG 55, 322.

41. Βλ. WILCKENS 1969, σ. 570, στίχοι 11-15.

42. Πρβλ. FRAINE — VANHOVE 1980, στ. 543.

43. Βλ. WILCKENS 1969, σ. 567 Σ 46 καί σ. 565, στίχοι 1-2. Ὅπως δὲποτε μιά τέτοια χρήση τῶν λέξεων ὑποκρίνομαι/ὑπόκρισις διαφέρει ἀπό τήν κλασσι-

+ Μεδιολάνων (340-397 μ.Χ.) χαρακτηρίζει τό φίλημα ὡς «*pietatis et caritatis... signum*»⁴⁴. Κάνει ιδιαίτερη ἐντύπωση ἓνα κομμάτι τῆς Α' Κλήμεντος, πού εἶχε σταλεῖ πρὸς τὴν Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου ἀμέσως μετὰ τὴν κατάπαυση τοῦ ἐπὶ Δομιτιανοῦ διωγμοῦ (95-96 μ.Χ.), γιὰ νὰ συστήσει κατάπαυση τῆς ἔριδος πού εἶχε προκύψει. Ὁ Κλήμης (ἐπίσκοπος Ρώμης 92-101 μ.Χ.), λοιπόν, συνιστᾷ στοὺς Κορινθίους κάτι πού θά μπορούσε νὰ ἀπηχεῖ μιά διακονικὴ παρακέλευση λίγο πρὶν ἀπὸ τό «φίλημα τῆς εἰρήνης», ἂν βέβαια δὲν ἀποτελοῦσε τμῆμα ἀναπόσπαστο τῆς Κλημέντειας Λειτουργίας: «*Τοίνυν κολληθῶμεν τοῖς μετ' εὐσεβείας εἰρηνεύουσιν, καὶ μὴ τοῖς μεθ' ὑποκρίσεως βουλομένοις εἰρήνην*»⁴⁵.

+ Γνώστης ἄριστος τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὁ Κλήμης, τεκμηριώνει πλήρως αὐτό τό «μεθ' ὑποκρίσεως», προσκομίζοντας κατάλληλα χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐδῶ βέβαια τό στόμα καὶ τὰ χεῖλη ἀναφέρονται ὡς ὄργανα προφορᾶς ἐνός λόγου, πού δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν διάθεση τῆς καρδιάς. Τὰ ἴδια ὅμως ὄργανα (χεῖλη καὶ στόμα) εἶναι πού προσφέρουν καὶ τὸν ἀσπασμό καὶ μποροῦν καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «χειλὶ δόλια»: «Οὗτος ὁ λαὸς τοῖς χεῖλεσίν με τιμᾷ ἢ δέ καρδιά αὐτῶν πόρρω ἄπεστιν ἀπ' ἐμοῦ»· «τῷ στόματι αὐτῶν εὐλογοῦσαν, τῇ δέ καρδίᾳ αὐτῶν κατηρῶντο»· «ἠγάπησαν αὐτόν τῷ στόματι αὐτῶν καὶ τῇ γλώσσῃ αὐτῶν ἐψεύσαντο αὐτόν, ἢ δέ καρδιά αὐτῶν οὐκ

+ κή καὶ ἑλληνιστικὴ. Σέ ὅλη τὴ γραμματεία τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς διασπορᾶς χρησιμοποιεῖται *in sensu malo*. «Ἡ ὑπόκριση ἔχει τὴν ἴδια σημασία μέ τὸν δόλο καὶ τό ψεῦδος καὶ βρίσκεται σέ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀλήθεια». Χαρακτηριστικός εἶναι ὁ λόγος τοῦ Κυρίου στό Ματθαίου κγ' 28.

44. *Exameron* VI 9, 68, παρὰ STÄHLIN 1973, σ. 140, στίχος 24.

45. Α' Κλήμεντος XV 1 (ΜΟΥΣΤΑΚΗ 1953, σ. 86 καὶ ΒΕΠΕΣ I, 1955, σ. 18, στίχοι 33-34). Πρβλ. WILCKENS 1969, σ. 569, στίχοι 14-15. Ἡ Κλημέντειος Λειτουργία περιέχεται στό Βιβλίον Η' τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, ἀνήκει στὸν ἀντιοχειανό λειτουργικὸ τύπο καὶ «ἀποβαίνει μάρτυς τῆς λειτουργίας τοῦ τετάρτου αἰῶνος» (ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1966, στ. 206). Ἦταν ἄραγε καὶ ὁ νεαρός Κλήμης (ὄχι ὁ συνεργάτης τοῦ Παύλου πού ἀναφέρεται στὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολή, δ' 3) ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀκροατὲς τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς, ὅταν διαβαζόταν στὴν κοινότητα τῆς Ρώμης καὶ νὰ τοῦ εἶχε ἐντυπωθεῖ ἡ φράση τοῦ Ἀποστόλου (ιβ' 9) «ἡ ἀγάπη ἀνυπόκριτος, ἀποστυγούντες τό πονηρόν, κολλώμενοι τῷ ἀγαθῷ»;

εὐθεΐα μετ' αὐτοῦ, οὐδέ ἐπιστώθησαν ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ» κ.τ.τ.⁴⁶. Ἐδῶ ἴσως εἶναι χρήσιμο νά συσχετίσουμε τά λόγια τοῦ Ψαλμωδοῦ, μέ τά ὅποια παρακαλεῖ τόν Θεό νά τόν ἀκούσει καί νά τόν προσέξει, γιατί προσεύχεται «οὐκ ἐν χεῖλεσι δολίοις» (Ψαλμός ις' 1)· παρακαλεῖ ἀκόμα τόν Θεό νά μή τόν συγγέει μέ ὅσους «λαλοῦσιν εἰρήνην μετά τῶν πλησίον αὐτῶν, κακά δέ ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν» (Ψαλμός κζ' 3).

Τήν πρώτη Ἐκκλησία πάντως ἀπασχολοῦσε ἐντονα τό ζήτημα τῆς ὑποκρίσεως, τῆς ὑποκρισίας, τῶν ὑποκριτῶν. Τά «οὐαί» τοῦ Κυρίου ἐναντίον τῶν ὑποκριτῶν Γραμματέων καί Φαρισαίων ἀντηχοῦν ἀκόμα στίχοι αὐτῶν τῶν πρώτων Χριστιανῶν (Ματθαίου κγ' 13 κ.ε.). Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος εἶχε ἀντιμετωπίσει μέ πολλή αὐστηρότητα τήν περίπτωση τοῦ Ἀνανία καί τῆς Σαπφείρας, πού θέλησαν νά φανερώσουν ἄλλα, ἀπ' αὐτά πού εἶχαν στήν καρδιά τους (Πράξεις ε' 1-11). Βέβαια ὁ συνηθισμένος ἄνθρωπος «ὄψεται εἰς πρόσωπον», ὅμως ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ ὅπως καί ὁ Θεός «ὄψεται εἰς καρδίαν» (Α' Βασιλειῶν ις' 7). Γι' αὐτό ὁ Ἀπόστολος Πέτρος ὁμιλεῖ γιά «φιλαδελφίαν ἀνυπόκριτον», πού κατορθώνεται «διά Πνεύματος» καί ἀσκεῖται «ἐκ καθαρᾶς καρδίας» (Α' Πέτρου α' 22)⁴⁷. Ἡ «καθαρή καρδιά», ὅπως εἶδαμε καί στήν ΘΛ τοῦ Μάρκου εἶναι

46. Α' Κλήμεντος XV 2-4 (ΜΟΥΣΤΑΚΗ 1953, σ. 86 καί ΒΕΠΕΣ 1, 1955, σ. 18, στίχοι 34-38 καί σ. 19, στίχος 1). Ἐδῶ ὁ Κλήμης ἀναφέρεται στόν Ἡσαΐα (κθ' 13) πού παραθέτει καί ὁ Μάρκος (ζ' 6, ἀντί «ἄπεστι» ἔχει «ἀπέχει»). Τό παράλληλον τοῦ Ματθαίου (ιε' 8) περιέχει καί τό α' ἡμιστίχιον: «ἐγγίξει μοι ὁ λαός οὗτος τῷ στόματι αὐτῶν». Τό δεύτερο χωρίο τοῦ Κλήμεντος εἶναι ἀπό τόν Ψαλμό ξα' 5. Ἡ τρίτη παράθεση προέρχεται ἀπό τόν Ψαλμό οζ' 36-37. Βλ. καί LESQUIVIT — LÉON-DUFOUR 1980.

47. Ἡ «ἀνυπόκριτος φιλαδελφία», ἡ «ἀνυπόκριτος ἀγάπη» ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τήν ἐξ ὕψους βοήθεια. Ἐδῶ κατορθώνεται «ἐν τῇ ὑπακοῇ τῆς ἀληθείας διά Πνεύματος». Ἀποτελεῖ πάγιον αἶτημα τῶν πιστῶν καί διατυπώνεται στήν εὐχαριστήρια Εὐχή μετά τή Θ. Μετάληψη Ἀωννύμου, ὁ ὁποῖος παρακαλεῖ νά εἶναι καί ἡ ἀνυπόκριτος ἀγάπη ἓνας ἀπό τοὺς καρπούς τῶν φρικτῶν τούτων καί Ζωοποιῶν μυστηρίων: «Ἀλλά, Δέσποτα φιλόανθρωπε, ...δὸς γενέσθαι ταῦτα ἡμεῖς... εἰς ἀγάπην ἀνυπόκριτον». Τό ἀνυπόκριτον δέν ἐπεδιώκετο μόνο στήν περίπτωση τῆς φιλαδελφίας, τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης. Ἡ προσέλευση τῶν φωτιζομένων στό Βάπτισμα ὀφείλει νά γίνεται ἐπίσης μέ ἀγαθὴ προαίρεση καί ὄχι ὑποκριτικά (βλ. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ 1977, σ. 104-110). Πρβλ. ἀκόμη τήν παρακέλευση τοῦ διακόνου, ὥστε «μή τις ἐν ὑποκρίσει» νά παρίσταται κατὰ τήν ἁγίαν ἀναφοράν. Βλ. Ἀποστολικές Διαταγές Βιβλίον Η' XII, ΒΕΠΕΣ 2, 1955, σ. 150, στίχος 35· πρβλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1953, σ. 91 Σ 22.

ἀποτέλεσμα τῆς ἀποστολῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος· ἐπίσης καὶ ἡ «ἀγαθὴ συνείδηση». Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀσφαλῶς ἐνέπνευσε στὸν συντάκτη τῆς ΘΛ τοῦ Μάρκου νὰ προβάλλει τὸ δίδυμο τῆς καθαρᾶς καρδίας καὶ τῆς ἀγαθῆς συνειδήσεως. Μποροῦμε νὰ τὸ ἐκλάβουμε ὡς μία παραγγελία τοῦ Ἀποστόλου, πού ἀπευθυνόταν μέσῳ τοῦ Τιμοθέου ὃχι μόνο σέ μερικούς («τισί»), ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅλη τὴν Ἐκκλησία: «τό δέ τέλος τῆς παραγγελίας ἐστὶν ἀγάπη ἐκ καθαρᾶς καρδίας καὶ συνειδήσεως ἀγαθῆς (καὶ πίστεως ἀνυποκρίτου)», (Α΄ Τιμοθέου α΄ 5). Πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χωρίο πρέπει νὰ ἐνέπνευσε τὴν εὐχὴ τῆς ΘΛ, γιατί αὐτὰ τὰ δύο γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ στέκονται δίπλα δίπλα στὴν Ἀγία Γραφή. Ἡ «καθαρά καρδιά» καθὼς καὶ ἡ «ἀγαθὴ συνείδηση» σέ ἄλλα σημεῖα τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἀπαντῶνται χωριστά. Ἐπίσης τὰ οὐσιαστικά «καρδιά» καὶ «συνειδήσεις» ἀπαντῶνται καὶ μέ ἄλλους ἐπιθετικούς προσδιορισμούς: ἡ μὲν καρδιά ὡς ἀληθινὴ ἢ πονηρά, ἡ δέ συνείδηση ὡς καθαρὰ, καλὴ ἢ πονηρά, κεκαυστηριασμένη, μεμιασμένη.

Ἐάν τώρα θελήσουμε νὰ ἀναζητήσουμε τὴν προέλευση τοῦ ἄλλου διδύμου τοῦ δόλου καὶ ὑποκρίσεως, θά βρεθοῦμε νὰ παρατάσσεται μαζί μέ ἄλλες «κακίες», πού πρέπει νὰ τίς ἀποβάλουμε, κατὰ τὴ γνωστὴ προτροπὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου στὴν Α΄ του ἐπιστολὴ (β΄ 1-2). «Ἀποθέμενοι οὖν πᾶσαν κακίαν καὶ πάντα δόλον καὶ ὑποκρίσεις (ἄλλη γραφή: ὑπόκρισιν) καὶ φθόνους καὶ πάσας καταλαλιάς, ὡς ἀρτιγέννητα βρέφη τὸ λογικὸν ἄδολον γάλα ἐπιποθήσατε».

Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, ὡς ἀλιεύς τὸ ἐπάγγελμα καὶ μάλιστα ὡς «ὁ μέγας ψαῖς», ἤξερε πολὺ καλὰ ἀπὸ δολώματα, γιατί «δόλος» (ἀπὸ ρίζα δελ- τοῦ δέλεαρ) σημαίνει κυρίως «δόλωμα πρὸς ἀλιεῖαν ἰχθύων»⁴⁸. Γι' αὐτὸ καὶ προτείνει «τὸ λογικὸν ἄδολο γάλα» τὸ ἀνόθευτο, πού δὲν ἐξαπατᾷ. Ἄλλωστε ἤξερε ὁ Ἀπ. Πέτρος νὰ ὑποδείξει τίνος τὸ παράδειγμα καὶ τίνος ἴχνη θά ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσουν οἱ ἀποδέκτες τῆς ἐπιστολῆς του: τοῦ Χριστοῦ πού ἦταν «ὁ ὑπολιμπάνων ὑπογραμμόν», «ὃς ἁμαρτίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδέ εὗρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ» (Α΄ Πέτρου β΄ 21-22, Ἡσαΐου νγ' 9). Ἦξερε ἀκόμα τώρα πού ἔστειλε τὴν ἐπιστολὴ ὅτι αὐτόν τόν Ἰησοῦν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ εἶχαν χρησιμοποιοῦν δόλο γιὰ νὰ συλλάβουν καὶ νὰ τὸν θανατώσουν· «καὶ συνεβουλεύσαντο ἵνα τὸν Ἰησοῦν δόλῳ κρατήσωσιν καὶ ἀποκτείνωσιν» (Ματθαίου κς' 5· Μάρκου ιδ' 1). Αὐτὸς λοιπόν, στοῦ ὁποίου τὸ στόμα δέ βρέθηκε δόλος, ἔπρεπε νὰ συλληφθεῖ μέ δόλο. Ὅχι φανερά οὔτε σέ γιορτῇ, ὅπου θά ἦταν μαζεμένος πολὺς λαός,

48. Βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ 1949, σ. 280β.

γιά να μή γίνει θόρυβος καί ξεσηκωθοῦν νά τόν υποστηρίξουν. Ἐπρεπε ὁπωσδήποτε ἡ σύλληψη νά γίνει «ἐν δόλῳ», ἀλλά «πῶς» (Μάρκου ιδ' 1· Λουκᾶ κβ' 4).

4.2.3.1. «Μή ὥς Ἰούδας τόν Κύριον φιλήματι παρέδωκε»

Τά πράγματα πῆραν τόν δρόμο τους, ὅταν ἕνας ἀπό τούς δώδεκα μαθητές, ὁ λεγόμενος Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης, πῆγε στούς ἀρχιερεῖς καί τούς στρατηγούς καί συζήτησε μαζί τους μέ ποιό τρόπο («πῶς») θά τούς παρέδινε τόν Ἰησοῦ (Λουκᾶ κβ' 4) καί σέ ποιά κατάλληλη εὐκαιρία («πῶς εὐκαίρως») (Μάρκου ιδ' 11). Φαίνεται ὅτι ὅλα τακτοποιήθηκαν μέ τόν καλλίτερο τρόπο. Ὁ Λουκᾶς μάλιστα μᾶς ἀποκαλύπτει μία λεπτομέρεια τοῦ σχεδίου: Ἡ παράδοσις θά γινόταν «ἄτερ ὄχλου» (χωρίς νά τό ἀντιληφθεῖ ὁ ὄχλος· κβ' 6). Ἀπ' ὅ,τι γράφουν οἱ Εὐαγγελιστές, φαίνεται ὅτι ἡ παράδοσις εἶχε σχεδιαστεῖ νά γίνει μέσῳ σημείου-συσσήμου: «ὅν ἂν φιλήσω αὐτός ἐστίν· κρατήσατε αὐτόν» (Ματθαίου κς' 48· Μάρκου ιδ' 47· πρβλ. Λουκᾶ κβ' 47). Ὁ Ἀπόστολος Πέτρος εἶχε κρατήσει ἀνεξίτηλη τή σκηνή στή μνήμη του, ὅταν, μιλώντας ἀργότερα μέ τήν εὐκαιρία τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δώδεκα, ἀνεφέρετο «περί Ἰούδα τοῦ γενομένου ὁδηγοῦ τοῖς συλλαβοῦσι τον Ἰησοῦν» (Πράξεις α' 16). Μ' αὐτόν τόν τρόπο τελείωσαν ὅλες οἱ ἀνησυχίες: Ἡ σύλληψη πράγματι εἶχε γίνει «δόλῳ» καί γιά ὅλα τά «πῶς» εἶχαν βρεθεῖ οἱ ἀπαραίτητες λύσεις. Ὁ Λουκᾶς ἐξάλλου σημειώνει τελευταῖο στόν κατάλογο τῶν δώδεκα τόν Ἰούδα Ἰσκαριώτη, προσθέτει διακριτικά: «ὅς καί ἐγένετο προδότης» (ς' 16, πρβλ. Ἰωάννου ς' 70-71).

Οἱ «Ἀποστολικές διαταγές», λοιπόν, μᾶς καθιστοῦν προσεκτικούς στή στιγμή τοῦ ἀσπασμοῦ: «μή τις δολίως, ὥς Ἰούδας τόν Κύριον φιλήματι παρέδωκε». Βέβαια καί ἄλλες ΘΛ (τοῦ Ἰακώβου καί τοῦ Μάρκου, ὅπως εἶδαμε) μᾶς προειδοποιοῦν σχετικά μέ τό δόλο: «καθαρεύοντες παντός δόλου» ἢ «μή ἐν δόλῳ». Ἀλλά οἱ «Ἀποστολικές Διαταγές» τό «μή τις δολίως» τό προσδιορίζουν, ὅπως εἶδαμε, μέ τό «ὥς Ἰούδας τόν Κύριον φιλήματι παρέδωκε».

Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι στίς εὐαγγελικές διηγήσεις, πού ἀναφέρονται στήν μέ δόλο παράδοση καί προδοσία τοῦ Κυρίου, ἡ σύν-

δεση τοῦ προσώπου τοῦ Ἰούδα καί τῶν ἐνεργειῶν του μέ τόν Σατανᾶ, τόν διάβολο. Γενικώτερα πάντως ὁ δόλος, τό ψεῦδος, ἡ ὑπόκριση συνδέονται στήν Καινή Διαθήκη μέ αὐτόν. Ἀλλωστε, γνωρίζουμε ἀπό τόν Εὐαγγελιστή Ἰωάννη ὅτι τή σκέψη νά παραδώσει τόν Ἰησοῦ στούς ἐχθρούς του, τήν εἶχε βάλει στήν καρδιά τοῦ Ἰούδα ὁ διάβολος (Ἰωάννου ιγ' 2). Σέ συγκεκριμένη μάλιστα στιγμή, («καί μετά τό ψωμίον»), τότε «εἰσῆλθεν εἰς ἐκεῖνον ὁ Σατανᾶς» (ιγ' 27): «λαβών οὖν τό ψωμίον ἐκεῖνος εὐθέως ἐξῆλθεν· ἦν δέ νύξ» (30). Ὁ Εὐαγγελιστής Λουκᾶς, ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι «εἰσῆλθε ὁ Σατανᾶς εἰς Ἰούδαν» (κβ' 3), περιγράφει τίς περαιτέρω ἐνεργειές του: «καί ἀπελθὼν συνελάλησε τοῖς ἀρχιερεῦσι καί στρατηγοῖς τό πῶς αὐτόν παραδῶ αὐτοῖς» (4).

Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι αὐτό τό «πῶς» δέν ἦτο καθόλου ἀθῶον καί ἄδολο. Στά παράλληλα τῶν τριῶν συνοπτικῶν, ἐκεῖ πού γίνεται λόγος γιά τήν ἀπόφαση συλλήψεως τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Ματθαῖος ἀναφέρει «δόλω» (κς' 4)· ὁ Μᾶρκος «πῶς ἐν δόλω» (ιδ' 1) καί ὁ Λουκᾶς «τό πῶς» (κβ' 2). Ὁ Ἰωάννης ἀναφέρει τόν ὑπαινιγμό τοῦ Κυρίου γιά ἕναν ἀπό τούς δώδεκα, ὅτι ἦταν διάβολος καί θά τόν παρέδιδε: «ἤδει γάρ ἐξ ἀρχῆς ὁ Ἰησοῦς... καί τίς ἐστίν ὁ παραδῶσων αὐτόν» καί ἐννοοῦσε τόν Ἰούδαν Σίμωνος Ἰσκαριώτην (Ἰωάννου ς' 70-71, 64). Ὁ Ἰούδας λοιπόν, ὁ «εἷς ἐξ ὑμῶν», «διάβολος ἐστίν». Ὁ Π.Ν. Τρεμπέλας ἐρμηνεύει ὅτι «λόγῳ τοῦ ὅτι ἐγένεν ὄργανον τοῦ διαβόλου ἐξωμοιώθη πρὸς τόν διάβολον»⁴⁹.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἶναι κατηγορηματικός ὅταν χαρακτηρίζει τούς ψευδαποστόλους «ἐργάτες δόλιους» (ἀπατεῶνες), πού «μετασχηματίζονται» (μεταμφιέζονται) σέ ἀποστόλους Χριστοῦ. Τούς συνδέει μέ τόν Σατανά, πού κι ἐκεῖνος μετασχηματίζεται σέ ἄγγελο φωτός. Τί τό παράξενο λοιπόν καί οἱ διάκονοί του νά μετασχηματίζονται σέ διακόνους δικαιοσύνης (Β' Κορινθίους ια' 13-15); Αὐτός ὁ μετασχηματισμός, ἡ μεταμφίεση τῶν ψευδαποστόλων σέ ἀποστόλους Χριστοῦ ἦταν μιά ἀπειλή πού διαφαινόταν στόν ὀρίζοντα τῶν ἐξελίξεων. Ὁ ἴδιος Ἀπόστολος, γράφοντας στόν Τιμόθεο, τόν προετοιμάζει γιά μερικούς, πού θά ἀποστατήσουν στό μέλλον ἀπό τήν πίστη «ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγων» (Α'

49. ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1953, σ. 526.

Τιμόθεον δ' 2), (διά τῆς ὑποκρίσεως ψευδολόγων ἀνθρώπων, ἀπό ἀπατε-
 ῶνες καὶ ὑποκριτές, πού μέ τά λόγια τους ἀντιλέγουν τήν ἀλήθεια τοῦ
 Εὐαγγελίου καὶ παραπλανοῦν). Ἦδη ὁμως ἀπό τίς ἀρχές τῆς ἀποστολῆς
 του, ὁ Ἀπόστολος εἶχε συναντήσει αὐτούς πού «διαστρέφουν τὰς ὁδοὺς
 τοῦ Κυρίου τὰς εὐθείας» στό πρόσωπο τοῦ Ἰουδαίου μάγου ψευδοπροφή-
 τη Βαριησοῦ ἢ Ἑλύμα· αὐτός ἐζητοῦσε «διαστρέψαι τόν ἀνθύπατον ἀπό
 τῆς πίστεως», δηλαδή νά τόν ἀποστρέψει ἀπό τήν πίστη, παρ' ὅλο ὅτι ὁ
 ἴδιος ὁ Σέργιος Παῦλος εἶχε προσκαλέσει τόν Βαρνάβα καί τόν Παῦλο
 καί «ἐπεζήτησεν ἀκοῦσαι τόν λόγον τοῦ Θεοῦ». Ὁ Παῦλος τότε μπρο-
 στά σέ μιά τέτοια συμπεριφορά τοῦ μάγου «πλησθεῖς Πνεύματος Ἁγίου»
 ἔστρεψε τό βλέμμα του πρὸς ἐκεῖνον καί σέ μία μνημειώδη ἀποστροφή
 του εἶπε· «ὦ πλήρης παντός δόλου καὶ πάσης ῥαδιουργίας, υἱέ διαβό-
 λου, ἐχθρέ πάσης δικαιοσύνης... ἰδοὺ χεῖρ τοῦ Κυρίου ἐπὶ σέ...» (βλ.
 Πράξεις ιγ' 6-12). Ὁ «πλησθεῖς Πνεύματος Ἁγίου» ἀποκαλεῖ τόν ἄλλο
 «πλήρη παντός δόλου» καί γιό τοῦ Σατανᾶ. Φαίνεται ὅτι καί ὅσοι «οὐκ
 ἐδοκίμασαν τόν Θεόν ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει (νά ἔχουν ὀρθή γνώση γιά τό
 Θεό), παρέδωκεν αὐτούς ὁ Θεός εἰς ἀδόκιμον νοῦν, ποιεῖν τὰ μὴ καθή-
 κοντα... μεστοὺς δόλου» (γεμάτους δόλο· Ρωμαίους α' 29).

Ἴσως τώρα μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καλλίτερα ἡ αἰνιγματική ἐκείνη φρά-
 ση τῆς εὐχῆς τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς ΘΛ τοῦ Ἰακώβου⁵⁰ πού συνδέει τό
 «καθαρεύοντες παντός δόλου καὶ ὑποκρίσεως» μέ τό «βεβαιούμενοι τῷ
 τῆς σῆς θεογνωσίας ἀγιασμῷ».

Ἐάν ὁμως οἱ ψευδαπόστολοι εἶναι ἐργάτες δόλιοι, οἱ Ἀπόστολοι
 ἀντίθετα δέν ἐνεργοῦν οὔτε ἀπό δόλο («οὔτε ἐν δόλῳ», Α' Θεσσαλονικεῖς
 β' 3) οὔτε μέ δόλο ἔστω κι ἂν πρὸς στιγμή φαίνεται ὁ Ἀπόστολος Παῦ-
 λος νά θέλει νά πεῖ κάτι τέτοιο στοὺς Κορινθίους, γιά νά δείξει ὅτι μιά
 τέτοια σκέψη θά ὀδηγοῦσε τελικά σέ ἀδιέξοδο· σέ τελευταία ὁμως ἀνά-
 λυση τό ἀρνεῖται... «διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς» («ἀλλ' ὑπάρχων
 πανοῦργος δόλῳ ὑμᾶς ἔλαβον» Β' Κορινθίους ιβ' 16). Πρὸς τούτοις, οἱ
 Ἀπόστολοι θά ἔλεγα ὅτι μᾶλλον μᾶς παροτρύνουν νά ἀποβάλουμε «πάν-
 τα δόλον καὶ ὑποκρίσεις» (Α' Πέτρου β' 1).

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης μάλιστα δέν παραλείπει νά σημειώσῃ τήν
 εὐχάριστη ἐκπληξη τοῦ Ἰησοῦ, ὅταν συνάντησε τόν Ναθαναήλ: «ἶδε
 ἀληθῶς Ἰσραηλῆτης, ἐν ᾧ δόλος οὐκ ἔστι» (α' 47). Ἡ ἀπουσία δόλου
 χαρακτηρίζει τόν ἀληθινὸ Ἰσραηλίτη. Ὁ Χριστὸς ὁμως, «ὅς ἁμαρτίαν
 οὐκ ἐποίησεν οὐδέ εὗρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ» (Α' Πέτρου β'

50. ΘΛ Ἰακώβου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΑ 5, 1977, σ. 43.

22), αναγνωρίζεται υπό του Ναθαναήλ κατά τήν αντιφώνησή του όχι μόνο ως ἀληθινός Ἰσραηλίτης ἀλλ' ὡς ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ («ραβ-
 + βί, σύ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, σύ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ» Ἰωάννου α' 49). Ἄν ἐγὼ εἶμαι ἀληθινός Ἰσραηλίτης, τότε ἐσύ τί ἄλλο μπορεῖ νά εἶσαι ἀπὸ βασιλεῖς τοῦ Ἰσραὴλ!

Πλὴν ὅμως αὐτόν τόν Βασιλέα ὁ Ἰούδας παρέδωσε «δόλω» καί στήν ἐπιγραφή τοῦ Σταυροῦ ἐγράφη ὑποτιμητικά «Ἰησοῦς Ναζωραῖος Βασιλεὺς Ἰουδαίων». Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ὁ Ἰούδας ἐκινήθη ἀπὸ σκέψη πού τοῦ ὑποβλήθηκε ἀπὸ ἄλλον: «τοῦ διαβόλου ἤδη βεβληκότος εἰς τήν καρδίαν... ἵνα αὐτόν παραδῶ» (Ἰωάννου ιγ' 2). Ὁ Ἰούδας λοιπόν ἐνεργοῦσε «κεκτημένος τήν προαίρεσιν τοῦ ἀλλοτρίου» κατά τήν ὥραία ἔκφραση τῆς εὐχῆς τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς ΘΛ τοῦ Μάρκου⁵¹. Εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ δικές του σκέψεις καί ἀκολουθοῦσε σχέδια ἄλλων καί μάλιστα τοῦ ἀλλοτρίου. Γι' αὐτό καί ἡ συμπεριφορά του ἀκολουθοῦσε δόλιους καί ὑποκριτικούς τρόπους, κατά τό πρότυπο ἐκείνου πού τόν ἐνέπνεε (βλ. πιό πάνω). Ὁ Ἰούδας πλησίασε τόν Ἰησοῦ, τοῦ εἶπε «χαῖρε Διδάσκαλε!» καί τόν φίλησε (Ματθαίου κς' 49). Ὁ Εὐαγγελιστής Λουκᾶς συνεκράτησε τή γεμάτη ἀπορία ἀπάντηση τοῦ Ἰησοῦ: «Ἰησοῦς δέ εἶπεν αὐτῷ· Ἰούδα, φιλήματι τόν υἱόν τοῦ ἀνθρώπου παραδίδως;» (Λουκᾶς κβ' 48).

Μά εἶναι δυνατόν, τό *φίλημα* πού εἶναι σῆμα καί ἔκφραση τῆς ἀγάπης νά γίνεται *σημεῖον τοῦ παραδιδόναι*, συνθηματικό σημάδι παραδόσεως καί προδοσίας; Ἐναν τέτοιο μετασχηματισμό τοῦ φιλήματος ἀπὸ ἐκδήλωση καί σημάδι ἀγάπης σέ ὑποκριτική προσποίηση φανερώσεως ἀγάπης καί σεβασμοῦ, ὅταν αὐτά τὰ δύο ἀπουσιάζουν, καταδίκασε ἡ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς κάτι τό ἐπονείδιστο καί ἀπεχθές⁵². Ὁ ἀποτροπιασμός παραμένει ἀκόμη καί ὅταν ἓνας τέτοιος ἀσπασμός ἀπευθύνεται στόν συνάνθρωπο σάν «φίλημα εἰρήνης», πού δίνεται κατά τή ΘΛ. Μή τις ἐν ὑπο-

51. ΘΛ Μάρκου, ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΚΛ 3, 1970, σ. 38. Ἡ εὐχή βέβαια, ἀπεύχεται κάτι παρόμοιο καί ἀποτρέπει.

52. Βλ. STÄHLIN 1973, σ. 140, στίχοι 8-11 μέ Σ 247 καί 248. Ἡ ὅλη παράγραφος πού ἐπιγράφεται «Τό φίλημα τοῦ Ἰούδα» παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον (στό ἴδιο σ. 138-140).

κρίσει, μή τις δολίως, ὥς Ἰούδας τόν Κύριον φιλήματι παρέδωκε. Ὁ Ἰούδας παραμένει τό ἰδανικό ἀντιπρότυπο εἴτε πρόκειται γιά σχέσεις διανθρώπινες (μέ τούς υἱούς τῶν ἀνθρώπων) ὅπως ἐδῶ, στήν περίπτωση τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης, εἴτε πρόκειται γιά τίς σχέσεις μας μέ τόν ἴδιο τόν «Υἱόν τοῦ Θεοῦ». Εἶναι ἐνδεικτικό τό τροπάριο πού ψάλλεται «ἐν τῷ κοινωνεῖν τούς πιστούς». «Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ σήμερον, Υἱέ Θεοῦ, κοινωνόν με παράλαβε· οὐ μή γάρ τοῖς ἐχθροῖς σου τό Μυστήριον εἶπω· οὐ φίλημά σοι δώσω, καθάπερ ὁ Ἰούδας· ἀλλ' ὥς ὁ Ληστής ὁμολογῶ σοι· Μνήσθητί μου, Κύριε, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου».

Δέν παραμένουμε ὅμως στά ἀντι-πρότυπα καί στούς ἀντι-ήρωες. Ἀντίθετα μᾶς ἐλκύει ἡ μορφή τοῦ Ληστοῦ (τοῦ εὐγνώμονος)· χρησιμοποιώντας μάλιστα τά δικά του λόγια, καί ταυτιζόμενοι μαζί του ἀπευθυνόμαστε στόν Κύριο, γιά νά μᾶς θυμηθεῖ στήν βασιλεία του: «Ἀλλ' ὥς ὁ ληστής ὁμολογῶ σοι· Μνήσθητί μου, Κύριε, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου». Τόσο ἡ μορφή τοῦ Ἰούδα ὅσο καί ἡ μορφή τοῦ Ληστοῦ σέ σχέση μέ τό θέμα μας εἶναι ὁδηγητικές: ἡ μία πρὸς ἀποφυγή, ἡ ἄλλη πρὸς μίμηση⁵³. Ἐμεῖς βέβαια μπροστά στίς δύο αὐτές μορφές δεχόμαστε τήν προτροπή τοῦ Ψαλμοῦ: «Σύνετε δὴ ταῦτα, οἱ ἐπιλανθανόμενοι τοῦ Θεοῦ» (Ψαλμός μθ' 22) καί ἀναφωνοῦμε «Μνήσθητι ἡμῶν, Κύριε, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου» γνωρίζοντες ὅτι «ὁ παράνομος Ἰούδας οὐκ ἠβουλήθη συνιέναι»!

4.2.3.2. «Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει»

Ἡ μορφή τοῦ Ἰούδα μᾶς φοβίζει. Μέσα μας ἐπικρατεῖ ἓνας φόβος μή τυχόν καί βρεθοῦμε στή θέση του καί κάνουμε τά ἴδια εἴτε στόν Κύριο εἴτε στόν ἀδελφό⁵⁴. Ἄς ξεκαθαρίσουμε λοιπόν τό

53. Γιά τή μορφή τοῦ ληστοῦ πρβλ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ 1966, σ. 50-51. Ἐκεῖ, ἡ εἰκόνα τοῦ ὁμολογοῦντος ληστοῦ ἀντιπαρατίθεται πρὸς τήν εἰκόνα τοῦ Ἀδάμ, τοῦ ἀπωθοῦντος τήν ἐνοχή του. Ἡ ΘΛ μᾶς προβάλλει πάλι δύο ἀντίθετες εἰκόνες, τοῦ Ἰούδα καί τοῦ ληστοῦ, τήν πρώτη πρὸς ἀποφυγή, τή δεύτερη πρὸς μίμηση (βλ. στό ἴδιο, σ. 51 Σ 15).

54. Ὁ Ἰούδας παρουσιάζεται ὅχι «ἀπλῶς ὥς ἐν ἱστορικόν πρόσωπον», ἀλλά «πέραν τούτου εἶναι καί σύμβολον καί τύπος τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, πού ἐνερ-

«μή τις δολίως ὡς Ἰούδας», γιὰ νά ξέρουμε πῶς θά ἔπρεπε νά φερθοῦμε ἢ πῶς νά μή φερθοῦμε, ὅταν μετά τήν παρακέλευση τοῦ διακόνου θά ἔπρεπε στήν σύναξη νά «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἀσπασώμεθα ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ». Ἡ ὑμνογραφία τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος θά σταθεῖ βοηθητική σ' αὐτό μας τό ἐγχείρημα. Γιατί σκιαγραφεῖ μέ ἀκρίβεια τό πρόσωπο τοῦ Ἰούδα, ἐπισημαίνει ιδιότητες, τόν χαρακτηρίζει μέ ἐπίθετα, περιγράφει καταστάσεις μέσα στίς ὁποῖες εὐρίσκεται, τοῦ ἀποδίδει πάθη, προσδιορίζει τά κίνητρά του, ἐντοπίζει τίς προθέσεις του, ἀποκαλύπτει τίς στάσεις του, παρακολουθεῖ τίς πράξεις του, ἀναφέρει τοὺς συνεργάτες του καθῶς καί ἄλλα πρόσωπα μέ τά ὁποῖα ἔρχεται σέ ἐπαφή, προσδιορίζει τά ἀποτελέσματα τῶν ἐνεργειῶν του. Κινηματογραφεῖ κινήσεις ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές, «σχήματα» καί «πράγματα», προσωπεῖα καί μορφές, λόγους καί ἔργα. Ὁ φακός τῆς ἐστιάζεται σέ ὅλα τά σημεῖα πού εἶναι ἀναγκαῖα, ὥστε νά ἀποκαλυφθεῖ, ὅσο γίνεται πληρέστερα, ἡ αἰνιγματική πράγματι προσωπικότητα τοῦ Ἰούδα καί νά ὑποδείξει σέ ὅλους μας ἐκεῖνα κυρίως, πού πρέπει νά ἀποφύγουμε κατὰ τή μεγάλη στιγμή τῆς συμφιλίωσης διὰ τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης στή ΘΛ. Θά διαπιστώσουμε πάντως ὅτι εὐλόγα τοποθετοῦσαν οἱ «Ἀποστολικές Διαταγές» ἀκριβῶς πρό τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς ἀγάπης τή μορφή τοῦ Ἰούδα, γιὰ νά ἔχουν οἱ πιστοί πλήρη συνείδηση καί συναίσθηση τῆς πράξεως στήν ὁποίαν θά προβοῦν μέ τό νά φιλήσουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον «ἐν φιλήματι ἀγίῳ» καί «μή τις δολίως».

Ἐκεῖνο πού κατὰ τήν γνώμη μας ἐπιχειρεῖ νά ἐντοπίσει ἡ ὑμνογραφία τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἀναφορικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Ἰούδα εἶναι ἀκριβῶς αὐτό τό *ἀνειλικρινές καί ψεύτικο* τῆς συμπεριφορᾶς του. Ἀλλά αἰσθανόταν καί ἄλλα ἔδειχνε: «μισῶν ἐφίλει (ἀσπαζόταν)» καί «ἐν ἡθελί φιλικῶ δόλον ὑποκρύπτει». Κυκλοφορεῖ μέ προσωπεῖα, π.χ. τῆς φιλο-

γούν ὡς ἐνήργησεν ἐκεῖνος, ὑπό. τάς αὐτάς πάντοτε, ὡς ἐκεῖνος, βιωματικές καταστάσεις καί ὅρους προσωπικῆς ζωῆς» συνιστᾷ ἕναν «ὁμαδικό ἐνοχικό ἀρχέτυπο», θέμα πού διερευνᾷ διεξοδικῶς σέ μονογραφία του ὁ καθηγητής Ἰωάννης Κ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ 1977 (βλ. σ. 8). Στήν παράγραφο πού ἀκολουθεῖ, ἐπιδιώκεται μία ἀνάλυση τῆς δολιότητος καί τῆς ὑποκρισίας τοῦ Ἰούδα βάσει τῆς ὑμνογραφίας τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος (πρβλ. στό ἴδιο, σ. 108-114).

πτωχείας· υποκρίνεται τόν φιλόφιλανθρωπο («ὡς φιλόφιλανθρωπός τις υποκρίνεται»)· κάνει τόν θεοσεβῆ («παραποιεῖται θεοσεβείαν»). Φθάνει ὅμως ἡ στιγμή πού «τό τῆς φιλοπτωχείας κρύπτει προσωπεῖον καί τῆς πλεονεξίας ἀνακαλύπτει (ξεσκεπάζει, ἀποκαλύπτει) τήν μορφήν». Ἐκ τῶν ἔργων ἀπεφάνθη. Οἱ πράξεις του ἀπέδειξαν ὅτι φαινομενικῶς μπορεῖ νά ἦταν δοῦλος, μαθητής, φίλος, στήν πραγματικότητα ὅμως ἦταν δόλιος, ἐπίβουλος καί διάβολος. Τό σχῆμα δέν συνέπιπτε μέ τό πρᾶγμα «σχῆματι μέν ὢν μαθητής, πράγματι δέ παρών φονευτής». Ἐπαιζε σέ δύο ἐπίπεδα, ἤθελε νά τά ἔχει καλά μέ ὅλους. Μέ τούς Ἐποστόλους καί τούς πένητες (παίρνοντας δῆθεν τό μέρος τους, δείχνει ὅτι τούς φροντίζει)· ἀλλά ταυτόχρονα καί μέ τούς ἀνόμους καί παρανόμους Ἰουδαίους: «τοῖς Ἰουδαίοις μέν συναγαλλόμενος, τοῖς δέ Ἐποστόλοις συναυλιζόμενος». Τελικά «ὁ Ἰούδας καταλιμπάνει τόν διδάσκαλον», «φιλήματι δολίῳ παραδούς αὐτόν εἰς θάνατον» —τόν ἀρπάσαντα κόσμον τοῦ ἀλλοτρίου— «καί παραλαμβάνει τόν διάβολον», τοῦ ὁποῦ «κατέστη αἰχμάλωτος» καί γι' αὐτό «ἀλλοτριεῖται τοῦ χαρίσματος».

«Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει, παράνομε Ἰούδα». Ἡ συμπεριφορά σου εἶναι πλήρης δολιότητος. Ὁ Ἰούδας «γρηγορεῖ οὐ καθεύδει, λέγει ἐν ἑαυτῷ, καθ' ἑαυτόν μελετᾷ τήν προδοσίαν, προβλέπει (σχεδιάζει), βουλευέται, κινεῖται, εὐκαιρίαν ζητῶν παραδοῦναι τόν Κριτήν εἰς κατάκρισιν». Γιά τήν πράξη του αὐτή, τῆς προδοσίας, ὁ Ἰούδας συγκεντρώνει οὐκ ὀλίγα κοσμητικά ἐπίθετα, πού θέλουν νά τόν χαρακτηρίσουν μέχρι τό πῶς βαθύτερο εἶναι του. Σημειῶνω τόν στίχο: «Ἰούδας ὁ προδότης, δόλιος ὢν, δολίῳ φιλήματι παρέδωκε τόν Σωτήρα Κύριον». Χαρακτηρίζεται (κατ' ἀλφαβητική σειρά) ὡς: ἀγνώμων, ἀδιόρθωτος, ἀμνήμων, ἄσπονδος, ἀχάριστος, γέννημα ἐχιδνῶν, δόλιος, δυσσεβής, δυσώνυμος, ζηλότυπος, καταρώτατος Σατάν, μιάρός, μωρός, πανολεθρότατος, παράνομος, πονηρός, προδότης, τυφλός. Τόν διακρίνει ἐπίσης: ἀθλιότης, δολιότης, θρασύτης, μισανθρωπία (νοσῶν φιλανθρωπία), φιλαργυρία. Ἀγαπᾷ τόν πλοῦτο στήν ὅποια ὕλική μορφή του: χρημάτων ἐραστής, χρυσοῦ «διά τιμῆς» συμφωνοῦσε «τήν τιμήν τοῦ τετιμημένου» καί «φιλῶν ἐπώλει» «εἰς τριάκοντα ἀργύρια»· πράγματι «ἀκόρεστος ψυχή». Ἀλλωστε ἡ φιλαργυρία ἦταν τό ἰσχυρό του κίνητρο γιά τήν προδοσία. Ἡ μεγάλη του ἀγάπη ὑποδεικνύεται ἐξάλλου καί ἀπό τή χρησιμοποίηση δύο παρεμφερῶς ἐννοίας λέξεων: ἀπό τήν μιά ἔλκεται (φιλαργυρία), ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη (θησαυρός) ἀπομακρύνεται. «Ἰούδας ὁ δόλιος, φιλαργυρίας ἐρῶν προδοῦναι σε Κύριε, τόν θησαυρόν τῆς ζωῆς δολίως ἐμελέτησεν». Ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας («πρωτοκῆς» κατά τόν ὕμνωδό) φιλαργυρίας ἦταν νά τυφλωθεῖ τόσο, πού νά μή βλέπει τίποτε ἄλλο μπροστά του καί ὡς ἐκ τούτου νά λησμονήσει τήν ἀλήθεια πού εἶχε διδαχθεῖ, ὅτι «ψυχῆς οὐδ'»

ὡς ἰσοστάσιος ὁ κόσμος». «Λήθης ὅθεν ἔτυχες...»! Ἄλλ' ἢ μία λήθη — ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ μνήμη — φέρνει τὴν ἄλλη. Ἐτσι ξεχνάει ἐκούσια τὸν νόμο τῆς φιλίας, πού ρυθμίζει τίς μεταξύ τῶν ἀνθρώπων φιλικές σχέσεις («νόμου φιλίας... γνώμη ἐπιλαθόμενος») κι ἐτοιμάζεται νά προδώσει τὸν Χριστό, ὁ ὁποῖος τοὺς μαθητές Του εἶχε ἀποκαλέσει φίλους Του⁵⁵. Κάτι τέτοιο δέν μπορεῖ νά τό χωρέσει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, γι' αὐτό ὁ ὕμνωδός ἀπό τό τρίτο μεταφέρεται στό δεύτερο πρόσωπο καί ἀπευθύνεται στὸν Ἰούδα, γιὰ νά τὸν ρωτήσῃ εὐθέως: «Ποῖος σέ τρόπος (ἐνέργεια τοῦ Κυρίου, ἐννοεῖται) προδότην τοῦ Σωτῆρος εἰργάσατο;» Ἀφοῦ μάλιστα ἀπαριθμήσῃ μία σειρά ἐνεργειῶν τοῦ Σωτῆρος, στίς ὁποῖες ὁ Ἰούδας συμμετεῖχε μαζί μέ τοὺς ὑπολοίπους ἀποστόλους, καί ἀφοῦ στηλιτεύσῃ τὴν ἀχάριστη γνώμη τοῦ Ἰούδα, καταλήγει: «Ὡ πόσων ἀγαθῶν ἀμνήμων ἐγένου!».

+ Ὑπάρχει ὁμως κι ἄλλου εἶδους λήθη, αὐτὴ πού ἔρχεται ἀπὸ ὑπερβολικὴ λύπη καί μᾶς κάνει ἐν ὧσιν τῆς μελλοντικῆς παραδόσεως νά λησμονοῦμε τὴ χαρὰ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Κυρίου. Αὐτὴ τὴ λήθη ἐξήσαν οἱ ἀπόστολοι, ὅταν ὁ ἴδιος τοὺς ἀνακοίνωσε ὅτι «εἰς παραδώσει με». Τότε ἐκεῖνοι «εὐφροσύνης λαθόντες, ἀγωνία καί λύπη συνείχοντο». Ὑπάρχει ὅπως διαπιστώνουμε λήθη καί λήθη, μνήμη καί μνήμη.

4.3. Οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ ψυχολογικὲς δυσκολίες τους

Τὴν ὥρα αὐτὴ τὴ σημαντικὴ, μεταξύ συμφιλιώσεως καὶ ἀσπασμοῦ, πόσα καὶ πόσα δέν ἔχουμε νά θυμηθοῦμε, πόσα καὶ πόσα δέν ξεχνᾶμε. Κι αὐτό τό «πήγαινε-ἔλα» τῆς μνήμης καὶ τῆς λήθης μᾶς κάνει νά διερωτώμεθα ἂν πράγματι ἐμεῖς οἱ ἀνάξιοι εἴμαστε ἄξιοι γι' αὐτὴ τὴν ὥρα· ἂν πράγματι μποροῦμε νά προχωρήσουμε στὸν ἀσπασμό «καθαρεύοντες παντός δόλου καὶ ὑποκρίσεως»· ἂν πράγματι «ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ καὶ συνειδήσει ἀγαθῇ» καὶ χωρὶς τίς ἐπιφυλάξεις μιᾶς περιδεοῦς συνειδήσεως μποροῦμε νά φιλιώσουμε καὶ νά φιληθοῦμε!..

Ἀπὸ ἐξομολογήσεις (confessiones) πιστῶν ἀλλὰ καὶ αὐτοπαρτηρούμενοι, διαπιστώνουμε πόσα ἐρωτηματικὰ ἀναφύονται μέσα μας: Ἔχουμε συγχωρήσει ὁ ἓνας τὸν ἄλλο; «ἔχομεν τι κατὰ

55. «Λέγω δέ ὑμῖν τοῖς φίλοις μου» (Λουκᾶ ιβ' 4)· «ὁμᾶς δέ εἴρηκα φίλους» (Ἰωάννου ιε' 15).

τινος;» «ἔχει τις τι καθ' ἡμῶν;» Καί ἄν, ἐνθυμούμενοι αὐτό τό «τί», τόν πλησιάσουμε καί τοῦ ζητήσουμε συγγνώμη, θά μᾶς συγχωρέσει; Ἐμεῖς ἢ αὐτός θά τό κάνει εἰλικρινά; Μήπως προσποιηθοῦμε «ἐν ὑποκρίσει», γιά νά δώσουμε τήν ἐντύπωση ὅτι «ὅλα εἶναι μιά χαρά»; Μήπως, ἀφοῦ πήραμε καί δώσαμε ἐν μέσῃ Ἑκκλησίᾳ πιστοποιητικό «εἰρηνικῶν φρονημάτων», ἔχοντας καθησυχάσει τόν ἀδελφό, τόν «ἀποκοιμίζουμε», σά νά μήν εἴχαμε «τήν ἀμφιβολίαν μετά τοῦ ἑταίρου» («Διδαχή»)⁵⁶;

Ἡ πάλι, ἀφοῦ κάτι αἰσθανόμαστε ἐναντίον ἐκείνου πού μᾶς ἔχει κάνει τό κακό, θά μείνουμε ἐπιφυλακτικοί (καί ἐν ἐπιφυλακῇ);, χωρίς καμμιά κίνηση διαλλαγῆς, ἀφοῦ μέσα μας «μνησικακοῦμε»; κι αὐτό πού αἰσθανόμαστε μέσα μας μήπως θέλουμε νά φαίνεται κι ἐξωτερικά, γιατί ἀλλιῶτα θά αἰσθανόμαστε ὑποκριτές; Θά παίζουμε θέατρο λοιπόν; Κι αὐτά πού ἀκούσαμε γιά τόν Ἰούδα λίγο πρίν; Θά μαθητεύσουμε στό «ἐργαστήριο ὑποκριτικῆς τέχνης» τοῦ Ἰούδα τοῦ Ἰσκαριώτη καί θά εἴμαστε κι ἐμεῖς δόλιοι δόλω δολίως κινούμενοι;

Ἀσφαλῶς θά πρέπει νά διερωτηθοῦμε ἄν μία τέτοια κίνηση, νά φανοῦμε δηλαδή πρός στιγμήν ὅτι ἔχουμε ξεπεράσει τή μνησικακία μας, μπορεῖ νά χαρακτηρισεῖ ὡς ἔγκλημα προδοσίας ἀπέναντι στόν ἑαυτό μας κυρίως· γιατί στό σημεῖο αὐτό ἐγείρεται ἡ ἀμφιβολία, πῶς μπορῶ νά φανῶ διαφορετικός ἀπ' αὐτό πού εἶμαι στό βάθος.

Ὅμως, μέ αὐτή τήν ἐξωτερική μου στάση, δείχνοντας δηλαδή ὅτι κάτι ἄλλο συμβαίνει μέσα μου, μήπως μέ τό ἔξω μου μπορῶ νά ἐπηρεάσω καί τό μέσα μου; μήπως τά ἐξωτερικά τά ἀκολουθήσουν καί τά ἐσωτερικά; Καί ἄν ἔτσι ἀρχίσει μιά ἄλλη διαδικασία ψυχολογική, δέν θά ἦταν τελικά κέρδος καί ὄφελος γιά ὅλους; Μήπως ἡ Ἑκκλησία, καθιερώνοντας ἀκριβῶς αὐτοῦ τοῦ τύπου τίς

56. Τό ζήτημα δέν εἶναι νά μή μιλήσει κάποιος καί νά δείξει φαινομενικά ὅτι μακροθυμεῖ, ἐνῶ στήν οὐσία ἐναποθηκεύει τήν μνησικακία, καθὼς παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος. «Εἶδον ἐτέρους, τῷ δοκεῖν μακροθυμήσαντας ἀλόγως, καί ἐκ τῆς σιωπῆς μνησικακίαν ἐνδόν ἀποθεμένους» (Λόγος Η', Περὶ ἀοργησίας καί πραότητος, παρ. ιζ', στήν ἐκδοση τοῦ Ἀρχιμ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ 1978, σ. 160α). Ὁ Ἀρχιμ. ΙΕΡΕΜΙΑΣ (1976, σ. 132α) μεταφράζοντας ἐπεξηγεῖ: «ἀναμένοντες καιρόν νά ἐκδικηθῶσι».

άνταλλαγές μεταξύ τῶν πιστῶν, κάνει «νά σπάσουν οἱ πάγοι», νά μειωθοῦν οἱ ἔντονες ἀναστολές καί νά «παρασύρει» σέ μία κίνηση ἐνωτική ὅλο τό ἐκκλησίασμα; Μήπως, παροτρύνοντάς το μέ τίς παρακελεύσεις «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους», «ἀσπασώμεθα ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ», βοηθᾷ ἔστω κατ' ἀρχήν στήν ὑπέρβαση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐμποδίων;

Ἄν μή τι ἄλλο εἶναι σάν νά μᾶς λέει ἡ Ἐκκλησία: «ἐμπρός, ἀγαπηθεῖτε τώρα καί φιληθεῖτε!»· ὅπως κι ἐμεῖς σέ ἀνάλογη περίπτωση λέμε: «ἔλα, δώστε τά χέρια τώρα!»· ἢ ὅπως σέ μικρά παιδιά, ὅταν εἶναι μαλωμένα, καί στέκονται διστακτικά, ἐπισφράγιση τῆς συμφιλίωσής τους εἶναι τό «ἔλα, φιληθεῖτε τώρα!», ὁπότε αὐτά πλησιάζουν καί φιλιοῦνται! τώρα πιά εἶναι φίλοι, δέν εἶναι τσακωμένοι, ὅπως ὅταν τό ἕνα παιδί «ἔκοβε» μέ τόν δείκτη τοῦ χεριοῦ του τόν κύκλο τῆς φιλίας, σχηματισμένον μέ τό δείκτη καί τόν ἀντίχειρα τοῦ ἄλλου παιδιοῦ, πού προκαλοῦσε παραπονιάρικα λέγοντας «κόψε».

Οἱ ἄνθρωποι φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀνάγκη ἀπό σημάδια. Τό ἐν Κυρίῳ φίλημα ἀσφαλῶς «δέν εἶναι ἕνα ἀπλό λειτουργικό σύμβολο ἀλλά ἕνα ἱερό ἔργο (ἱεουργία). Μιά λειτουργική ἐμπειρία. Ὁ λειτουργικός ἀσπασμός δέν εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς ἀγάπης πού ἐνώνει τούς πιστούς ἀλλά ἡ ἐμπειρία τῆς ἐνώσεως αὐτῆς», ὅπως πολύ ὀρθά παρατηρεῖ ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος⁵⁷.

Ὅμως τά πράγματα δέν λειτουργοῦν πάντοτε στήν πληρότητά τους. Οἱ περισσότεροι αἰσθανόμαστε ὡς ὑπολειπόμενοι, ὡς «εἰς δι' ἀγάπην ἀνίκανος»⁵⁸. Εἶναι φορές πού μνησικακοῦμε, πού θέλουμε κι ὅλας νά ἐκδικηθοῦμε. Ἄλλες φορές πάλι θυμόμαστε, χωρίς νά θέλουμε νά πάρουμε ἐκδίκηση. «Ἄς τόβρει ἀπό ἄλλον», «ἄς τόν συγχωρέσει ὁ Θεός», ἐμεῖς δέν συγχωροῦμε. Ἄλλοτε «συχωρᾶμε», «δέν τό κρατᾶμε»... Ὅχι ὅμως καί νά κάνουμε παρέα, ὅχι καί πολλά-πολλά, οὔτε νά γίνουμε σύν-τροφοι, νά συν-χωροῦμε... κι ὅμως ἐρχόμαστε στή ΘΛ, τρῶμε στό ἴδιο τραπέζι, πορευό-

57. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ 1987, σ. 247. Βλ. ὅλη τήν παράγραφο «Ὁ ἀσπασμός τῆς εἰρήνης», σ. 247-248.

58. Δανείζομαι αὐτή τήν ἔκφραση ἀπό τήν ὁμότιτλη παράγραφο τοῦ Fritz KÜNKEL (1960, σ. 252-267).

μαστε μαζί τήν ἴδια πορεία, ἀλλά νιώθουμε σάν ξένοι, οὔτε πού χαιρετιόμαστε, κοιτᾶμε ν' ἀποφύγομε ὁ ἓνας τόν ἄλλο, θέλουμε νά καθίσουμε ἔτσι πού νά μή βλέπουμε! "Ὅπως τά σπίτια μας ἔτσι καί οἱ ἐκκλησίες μας κατάντησαν «ξενοδοχεῖα ὕπνου καί φαγητοῦ», πού καλύπτουν ἀτομικές ἀνάγκες ἐνισχύσεως καί πνευματικῆς οἰκοδομῆς!..

"Ἄλλοτε πάλι, αἰσθανόμενοι τήν ἀναξιότητά μας, οὔτε πού κοινωνοῦμε καί μάλιστα εἶναι σάν νά κάνουμε ἰσολογισμό: Δέν συμφιλιώνομαι, δέν κοινωνῶ, ἰσοφαρίζω. Σταράτα πράγματα! "Ἡ «Διδαχή» ἐπὶ τῆς πυρᾶς!

"Ἄλλοτε πάλι μοῦ λείπει τό θάρρος νά τολμήσω τό πρῶτο βῆμα. Ἔχω καί τόν ἐγωϊσμό μου. Πῶς θά τό πάρει ὁ ἄλλος; Μακάρι νά βρισκότανε κάποιος καί νά μᾶς φίλιωνε! "Ἀλλά πάλι θά ἦταν σάν τήν περίπτωση πού κάποιος σπρώχνει κάποιον νά πέσει στή θάλασσα νά σώσει ἓναν ἄλλον· τόν σώζει ἀλλά μετά διερωτᾶται ποιός τον ἔσπρωξε! "Ἐπειτα ἀπό ὅλα αὐτά εἶναι προφανές, ὅτι ἡ πορεία ἀπό τή μνησικακία στή συμφιλίωση καί ἀπό τή συμφιλίωση στόν ἀσπασμό, δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλη, χωρίς ἐμπόδια ἢ παλινδρομήσεις. "Ἡ ὑπέρβαση ὅλων αὐτῶν τῶν δισταγμῶν καί ἀναστολῶν ἀπαιτεῖ ἀκόμη προσπάθεια.

4.4. Θεραπευτική Ποιμαντική τῆς διπροσωπίας

"Ἡ Ἐκκλησία βέβαια δέν θέλει νά βιάσει τά πράγματα, νά ἐπηρεάσει τίς προαιρέσεις. Μέ τή δημιουργία ὅμως ἐκείνου τοῦ πρώτου κλίματος συμφιλίωσης σέ ὠθεῖ σέ μιάν ἀτμόσφαιρα ὅχι βέβαια ἀπλῶς συναισθηματική ἀλλά σέ ἓνα πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο μπορεῖ κανεῖς νά κινηθεῖ αἰρόμενος εἰς τό ὕψος τῶν περιστάσεων, ἐκεῖ δεσμεύεται καί ἐνώνεται ὁ ἓνας μέ τόν ἄλλο «ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀγάπης, ἓν σῶμα καί ἓν πνεῦμα» (ΘΛ τοῦ Ἰακώβου, καί τοῦ Μάρκου). Δέν πρέπει νά λησμονοῦμε ὅτι «ὁ ἀσπασμός ἐδόθη ὡς σύνδεσμος τελειότητος· ἡ ἔχθρα ἀπεμακρύνθη· ἡ ἀγάπη διεσπάρη τοῖς πᾶσι» (ΘΛ τῶν Ἀρμενίων). Εἶπαμε πιό πάνω ὅτι ἡ ἐγγύηση δέν εἶναι ἀνθρώπινη: «Ὁ Χριστός ἐν μέσῳ ἡμῶν» «Καί ἔστι καί ἔσται». Ὅσο πλησιάζουμε τό Χριστό, πού εἶναι στό κέντρο, τόσο οἱ ἀποστάσεις μικραίνουν

μεταξύ μας⁵⁹. Βεβαίως οί αποστάσεις δέν καλύπτονται διά μιᾶς οὔτε οί ἀντιθέσεις γεφυρώνονται ἅπαξ διά παντός· μιλάμε πάντοτε γιά κλιμακώσεις, στίς ὁποῖες πρυτανεύει ἡ τέχνη τῶν διαδοχικῶν προσεγγίσεων, τοῦ «ἔτι καί ἔτι». Δέν ζεῖς τά γεγονότα αὐτόνομα, κι ἄντε τήν ἄλλη Κυριακή πάλι ἀπό τήν ἀρχή. Πρέπει νά κρατηθεῖ ἡ συνέχεια, ἡ ἐξέλιξη· κι ἡ ποιμαντική συμπαράσταση εἶναι κάτι πολύτιμο γιά τή συνέχιση ὅσων μαθαίνουμε μέσα στή ΘΛ: συνέχιση τῆς πρακτικῆς ἐξασκήσεως, γιά νά μπορέσουμε τήν ἐπόμενη φορά νά εἴμαστε εἰλικρινέστεροι, πειστικότεροι, λιγότεροι πιεσμένοι, περισσότερο ἄνετοι, μέ μιά αἴσθηση ταυτοπροσωπίας καί ὄχι διπροσωπίας πού ἀκολουθεῖ τά ἴχνη τοῦ Ἰούδα⁶⁰.

Γιά ἓνα διάστημα ὅμως εἶναι ἴσως προτιμότερο νά ζοῦμε μέ μιά κάποια «διπροσωπία», παρά νά ἐγκαταλείψουμε κάθε προσπάθεια διαλλαγῆς, ἔστω καί φαινομενικῶς, περιμένοντας τή στιγμή πού θά ἔχουμε ξεπεράσει τελείως δῆθεν ὅλες μας τίς ἀναστολές. Ἄλλωστε τά «ἀπόλυτα» δέν ἀποκλείεται νά περικλείουν καί τό στοιχεῖο τῆς ὑπεκφυγῆς. Στήν πνευματική ζωή δέν περιμένουμε πάντοτε νά ἔλθει τό αὐθόρμητο, τό προαιρετικό. Ἀναγκάζουμε τόν ἑαυτό μας νά κάνουμε ἐκεῖνο ἢ τό ἄλλο, ἀρκεῖ μόνο νά ἔχουμε ἐμπιστοσύνη στόν Πνευματικό πού μᾶς τό ὑποδεικνύει. Ἡ «ὑπακοή» τότε σ' αὐτόν εἶναι «ἀπόθεσις διακρίσεως ἐν πλούτῳ

59. Πρβλ. τό παράδειγμα τοῦ γεωμετρικοῦ κύκλου, ὡς βοηθητικοῦ σχήματος πρὸς ἀπεικόνιση ἐγγύτητος σέ συγκεκριμένη διάταξη, πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀββᾶς Δωρόθεος. Τό κέντρο τοῦ κύκλου ἀποτελεῖ ὁ Θεός καί ἀκτῖνες εἶναι οἱ δρόμοι, οἱ τρόποι ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Πλησιάζοντας πρὸς τό κέντρο, οἱ ἅγιοι πλησιάζουν τόσο τό Θεό ὅσο καί ὁ ἓνας τόν ἄλλο· ἀπομακρυνόμενοι ἀπό τό κέντρο, ἀπομακρύνονται ἀπό τό Θεό καί μεταξύ τους (ΣΤ' Διδασκαλία, Περί τοῦ μή κρίνειν τόν πλησίον, παρ. 78, 1981, σ. 202-203). Στό δεύτερο κεφάλαιο τῆς μελέτης μας ἀναφερθήκαμε σέ ἓνα ἄλλο «σχῆμα παραστάσεως ἐγγύτητος», τό ὁποῖο συνιστᾷ ὁ «θεῖος τύπος» τῆς σφραγίδος τοῦ προσφερομένου ἄρτου γιά τή Θεία Εὐχαριστία.

60. Αὕτη ἡ διπροσωπία ἔχει ἀποτυπωθεῖ καί στήν πρώτη χριστιανική τέχνη τῶν σαρκοφάγων. Μεταξύ αὐτῶν ὑπάρχει ἓνα καί μοναδικό παράδειγμα μέ τή σκηνή τοῦ ἀπαγχονιζομένου Ἰούδα, τοῦ ὁποῖου ἡ κεφαλή παρουσιάζεται διπρόσωπη. Ὁ καλλιτέχνης, ἤθελε μ' αὐτόν τόν τρόπο νά ἐκφράση τήν ψυχική διπροσωπία τοῦ Ἰούδα (ΘΗΕ 6, 1965, στ. 936).

διακρίσεως», καθώς λέει καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος⁶¹. Πολλές φορές τέτοιοι γέροντες μᾶς ὑποδεικνύουν νά ἀναγκάζουμε τόν ἑαυτό μας. Καί γνωρίζουμε ἀπό πείρα δική μας καί ἄλλων πόσο σπουδαῖα λειτουργεῖ αὐτός ὁ κανόνας καί τί ἀποτελέσματα ἔχει!

Ὁ ἀββᾶς Ἰσαάκ ὁ Σύρος, αὐθεντία σ' αὐτά, μᾶς ἔχει ἀποθησαυρίσει στὸν Ε' λόγο τοῦ ἑνα μνημεῖο αὐτῆς τῆς *διαλεκτικῆς τοῦ ἀμοιβαίου ἐξαναγκασμοῦ*: «Ἀνάγκασον σεαυτόν, ἵνα ὅταν ἀπαντήσης τόν πλησίον σου, τιμῆσης αὐτόν ὑπὲρ τὸ μέτρον αὐτοῦ... διὰ τῶν τοιούτων σου τρόπων ἔλκεις αὐτόν εἰς τὸ καλόν, καί ἀναγκάζεις αὐτόν νά σ' ἐντρέπεται, διὰ τὸν ὅποιον ἔκαμες εἰς αὐτόν χαιρετισμόν, καί σπείρεις εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σπέρματα ἀρετῆς»⁶².

Ἐάν, βέβαια, αὐτό συνιστᾶται στὶς καθημερινές μας ἐπαφές καί σχέσεις καί φαίνεται καί σχετικὰ εὐκολο, τὸ ἴδιο συνιστᾶται ἐπίσης καί σέ περιπτώσεις πολὺ πῖο δύσκολες, ἐκεῖ πού πρέπει νά συχωρέσουμε, νά ξεχάσουμε καί νά μὴ μνησικακοῦμε. Καί τότε ὀφείλουμε, γιὰ νά μπορέσουμε νά ξεπεράσουμε τὴ μνησικακία μας, ν' ἀκολουθήσουμε ὀρισμένη τακτικὴ γιὰ ἓνα διάστημα. Τὴ σκοπιμότητα, χρησιμότητα καί λειτουργικότητα μιᾶς ἐξωτερικῆς κινήσεως χωρὶς πάντοτε ἐσωτερικὴ ἀνταπόκριση περιγράφει καί ἀναλύει μία ἄλλη αὐθεντία τοῦ εἴδους σέ θέματα πνευματικῆς ζωῆς καί διαίτης, ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος στὸν Η' λόγο του: «Ὅποτεν πολλὰ πυκτεύσας τὸ σκῶλον διαλυῖσαι εἰς τέλος οὐ δύνασαι, μετανόει τῷ ἐχθρῷ κᾶν τῷ στόματι· ἵνα τὴν πρὸς αὐτόν ὑπόκρισιν ἐπὶ πολὺ αἰδεσθεῖς, τελείως ἀγαπήσης αὐτόν, ὑπὸ τοῦ συνειδότος ὡς ὑπὸ πυρὸς νυττόμενος». Τί προτείνει λοιπὸν ὁ ἀββᾶς; «Δεῖξε στὸν ἐχθρό σου, ἔστω μέ λόγια ὅτι μετενόησες. Ἔτσι θά συμβῇ νά ἐντραπῇς τὴν παρατεινόμενη ὑποκρισία σου, καί νά τὸν ἀγαπήσης ὁλοκληρωτικᾶς (σέ μετάφραση Ἁρχιμ. Ἰγνατίου, σ. 168)⁶³. Ὁ Ἁρχιμ. Ἱερεμίας στὴν μετάφρασή του

61. Κλίμαξ, Λόγος Δ' Περὶ τῆς μακαρίας καὶ ἀειμνήστου ὑπακοῆς, παρ. δ', ἔκδοση Ἁρχιμ. ἸΓΝΑΤΙΟΥ 1978, σ. 66β.

62. ΙΣΑΑΚ τοῦ Σύρου 1961, σ. 28-29.

63. Λόγος Θ' Περὶ μνησικακίας, παρ. ι'. Τὸ πρωτότυπο καί ἡ μετάφραση στὴν ἔκδοση τοῦ Ἁρχιμ. ἸΓΝΑΤΙΟΥ 1978, σ. 168α.

είναι ακόμα πιο αναλυτικός. «Δείκνυε κἄν εἰς τόν ἐχθρόν σου ἡμερότητα μέ τά λόγια καί μέ τά σχήματα ἔξωθεν, καί πῶς μετανοεῖς καί λυπεῖσαι διά τό ἐμπισυμβάν μεταξύ σας σκάνδαλον· διότι ὅσῳ παρέρχονται καί διαβαίνουνσιν αἱ ἡμέραι, θέλεις ἐντραπή εἰς τήν διπροσωπίαν σου καί ἀπό τόν ἔλεγχον τοῦ συνειδότος σου· καί μή ὑποφέρων τήν φλόγα τῆς μνησικακίας νά κατακαίῃ τόσον καιρόν τά σπλάγχνα σου, θέλεις φοβηθῇ ποτε τήν τοῦ Θεοῦ κρίσιν καί παιδευσιν, νά ποιήσης καθαράν καί τελείαν ἀγάπην καί διαλλαγὴν μέ αὐτόν, καί μέ τόν Θεόν καί Βασιλέα σου»⁶⁴.

Καί στή λιτή διατύπωση τοῦ πρωτοτύπου ἀλλά καί στήν ἄνεση τόσο τῆς μεταφράσεως ὅσο καί τῆς ἐρμηνευτικῆς παραφράσεως, διαγράφονται οἱ κατευθυντήριες γραμμές αὐτῆς τῆς *συμφιλιωτικῆς κινήσεως*, πού συνιστᾷ ὅρον ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ μιᾶς *θεραπευτικῆς Ποιμαντικῆς*. Ἀπό τό «σχῆμα» νά περάσουμε στό «πράγμα», τηρώντας σέ πρώτη φάση τά προ-σχήματα («μετανόει τῷ ἐχθρῷ κἄν τῷ στόματι»). Βέβαια ἡ ὑπόκριση εἶναι κάτι κακό, γιά τό ὅποιο ὁ πολλά πυκτεύσας πιστός θά ντρέπεται καί δέ θά μπορεῖ νά τήν ἀντέξει γιά πολύ. Ἀλλωστε ἡ ὑπόκριση πού προτείνει ὁ Ἀββᾶς διευκολύνει τήν *ὑπέρβαση* μιᾶς *μνησικακίας* πού δέν ἔχει γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τήν θέληση τοῦ ἀνθρώπου ἀφοῦ ὁ πιστός ἐπυγμάχησε μαζί της. Ἀπεναντίας ἡ ὑπόκριση γιά τήν ὁποία ἡ ΘΛ μᾶς προειδοποιεῖ (μή τις ἐν ὑποκρίσει) φανερώνει μνησικακία ἡ ὁποία εἴτε δέν ἔχει πολεμηθεῖ εἴτε, τό χειρότερο, ἔχει γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τόν πιστό. Ἐκεῖνο πού θά διευκόλυνε θά ἦταν μία ἐσωτερικὴ ἀπόρριψη τῆς μνησικακίας καί ἀποδοχὴ τῆς «θεραπευτικῆς» ὑποκρίσεως ἡ ὁποία μέ τή σειρά της πρέπει κι' αὐτὴ νά ξεπεραστεῖ, ὅπως καί ἡ μνησικακία, γιά τήν ὁποία κάνει κανένας ὅλη αὐτὴ τήν προσπάθεια καί προσποιεῖται. Γιατί καθὼς φαίνεται, τά προσχήματα μποροῦν νά μετασχηματίζουν τό ὑφιστάμενο πάθος καί σιγὰ σιγὰ νά τό μεταμορφώνουν στό ἀντίθετό του. Κι ἐκεῖ πού εἶχες μνησικακία, φθάνεις μέ τήν ὑπόκριση τῆς ἀγάπης, ὅταν κατὰ βάθος δέν τήν ἀπορρίπτεις, νά «ἀγαπήσης αὐτόν (δηλαδή τόν ἐχθρό σου) τελείως». Δηλαδή, μέ μιὰ «*συμπτωματικὴ*» *θεραπεία*, δέν θεραπεύεις μόνο τά συμπτώματα, ἀλλὰ φθάνεις σέ θερα-

64. Ἐκδοση Ἀρχιμ. ΙΕΡΕΜΙΟΥ 1976, σ. 141α-β).

πεία τῆς ἀρρώστιας σου. Ἔτσι, ἀφ' ἑνός ρυθμίζεις εἰρηνικά τίς διαπροσωπικές σχέσεις καί ἀφ' ἑτέρου ξεπερνᾷς τή διπροσωπία σου. *Θεραπεία κατά ταῦτα δια- καί ἐνδοπροσωπική*⁶⁵.

Ἄν ὅμως ἡ μέθοδος εἶναι μία, ἡ «συμπτωματική» ὑπό τήν ἑννοία πού τήν ἀναλύσαμε, οἱ «*παραλλαγές*» τῆς μπορεῖ νά εἶναι περισσότερες. Ὁ ἀββᾶς Ἰωάννης ἔχει νά προτείνει μία τέτοια «παραλλαγή» τῆς μεθόδου: «Εἶδον μνησικάκους περί ἀμνησικακίας ἄλλοις παραινέσαντας· καί μέντοι τοὺς οἰκείους λόγους ἐντραπέντες τοῦ πάθους ἐπαύσαντο». Ἐνας τέτοιος λόγος ἔχει, καθώς φαίνεται, μεταποιητικές ικανότητες⁶⁶!..

Ἐκεῖνο πού συνάγεται ἀπό τὰ μόλις ἐκτεθέντα, εἶναι ὅτι γιά τή μνησικακία κάτι πρέπει νά κάνει κανεῖς, ὅταν αὐτή ἔχει ἐγκατασταθεῖ μέσα του. Πολλά μπορεῖ κανεῖς νά κάνει ἀπό δική του πρωτοβουλία, μέ τήν συμπαράσταση βέβαια τοῦ πνευματικοῦ του ὁδηγοῦ⁶⁷. Μποροῦν ὅμως νά γίνουν ἀκόμα πολύ περισσότερα... Ἡ πρώτη Ἐκκλησία, μέ τήν καθιέρωση τοῦ «ἀσπασμοῦ τῆς εἰρήνης» κατά τή ΘΛ, τροchioδρόμησε γιά τήν ἐποχή τῆς διαδικασίας ὑψηλῆς παιδαγωγικῆς καί θεραπευτικῆς ἀξίας. Ὁ ἀσπασμός τῆς

65. Πρβλ. τή φράση τοῦ ἀγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ: «τὴν πάντων πρὸς πάντας καί πρὸς ἑαυτὸν ἐκάστου ταυτότητα» (Σ 2 τοῦ παρόντος κεφαλαίου).

66. Ἀββᾶ Ἰωάννου, *Κλίμαξ Λόγος Θ'* Περί μνησικακίας, παρ. 1στ', ἔκδοση τοῦ Ἀρχιμ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ 1978, σ. 169α. Δέν ἀποκλείεται ὅμως μία τέτοια στάση νά μὴ λειτουργεῖ πάντοτε θετικά. Ἰδιαίτερα τότε, ὅταν ὁ παραινῶν «λαλεῖ περὶ τῶν ἀρετῶν καί ἐπαινεῖ καί θαυμάζει ὡς ἰδιοποιούμενος αὐτάς καί πεπειραμένος καί ὡς θέλων δελεάσαι καί ἀπατήσαι τινά». Αὐτός τότε ψεύδεται ὄχι μόνον «κατὰ διάνοιαν» οὔτε «ἐν λόγῳ»: «οὗτος ἐστὶν ὁ ψευδόμενος εἰς αὐτὸν τὸν βίον αὐτοῦ, οὗτος οὐκ ἐστὶν ἀπλοῦς ἄνθρωπος, ἀλλὰ διπλοῦς· ἄλλος ἐστὶν ἔσωθεν, καὶ ἄλλος ἔξωθεν· διπλοῦν ἔχει καὶ ὅλον ἐχλευασμένον τὸν βίον αὐτοῦ». Ἐδῶ πρόκειται στὴν κυριολεξία περὶ «ζωτικοῦ ψεύδους» (Lebenslüge). Ἡ παραλλαγή εἶναι «ψευδεπίγραφος». Τό κείμενο πού παραθέσαμε προέρχεται ἀπὸ τὴν Διδασκαλία Θ' Περί ψεύδους, παρ. 103, τοῦ Ἀββᾶ ΔΩΡΟΘΕΟΥ (1981, σ. 248).

67. Στὴν ὀρθόδοξη πνευματικὴ ζωὴ, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπαιτεῖται διακριτικὴ καθοδήγηση ἀπὸ ἐμπειρο πνευματικὸ σύμβουλο. Πολύ βοηθητικὴ στὴν περίπωση πού ἐξετάζουμε εἶναι ἡ ψυχοφελὴς ἀνάγνωση πατερικῶν κειμένων πού διαπραγματεύονται τὸ ζήτημα τῆς μνησικακίας. Δύο κείμενα καθοδηγητικὰ εἶναι τοῦ Ἀββᾶ ΔΩΡΟΘΕΟΥ (Ἡ Διδασκαλία, 1981, σ. 222-235) καὶ τοῦ Ἀββᾶ ΙΩΑΝΝΟΥ τῆς Κλίμακος (Λόγος Η', ἔκδοση Ἀρχιμ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ 1978, σ. 166-169).

ειρήνης στή σημερινή λειτουργική πράξη μεταξύ των συλλειτουργούντων κληρικῶν (Ἀρχιερέως, Ἱερέων, Διακόνων) μέσα στοῦ ἱερό βῆμα περισώζει αὐτή τή συγκεκριμένη *διαλλακτική καί (ψυχο)θεραπευτική λειτουργία τῆς μνήμης* μέσα στή ΘΛ. Ἐστὼ καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ παρακέλευση «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους» μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ὡς ὑπενθύμιση τῆς συμφιλίωσης πού πρέπει νά ὑπάρχει μεταξύ ὄλων τῶν ἐκκλησιαζομένων⁶⁸. Συχνά μάλιστα γνωρίζοντας κάποιες δυσκολίες στίς διαπροσωπικές σχέσεις μερικῶν ἱερέων μας, νομίζουμε ὅτι ἡ τελετουργική αὐτή ἐκδήλωση μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ σέ συνειδητοποίηση τῆς μεταξύ τους ψυχρότητος καί νά ἐξωθήσῃ σέ ὑπέρβαση τόσο τοὺς ἴδιους ὅσο καί πολλοὺς ἐκ τῶν πιστῶν. Γιά ὅλους λοιπόν ἡ ΘΛ παραμένει ἓνα ἐνιαῖο πολυκλαδικό σχολεῖο. Ὅλοι παίρνουν ἂν ὄχι ὅλα, πάντως ἀπὸ κάτι («κατὰ τὴν ἐκάστου ἰδίαν χρείαν»).

Νά σημειώσουμε ἀκόμα ὅτι ὁ ἀσπασμός ὡς ἐξωτερικὴ κίνηση, δηλωτικὴ ἐσωτερικῆς διαθέσεως, δέν περιοριζόταν μόνον τῇ στιγμῇ τοῦ «φιλήματος τῆς ειρήνης» κατὰ τὴν ΘΛ. Ἀπαντᾶται καί στὴν *ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος* καί κατὰ τὴ *χειροτονία ἐπισκόπου*⁶⁹. Χαρακτηριστικός εἶναι ὁ μέχρι σήμερα τελούμενος «*ἀσπασμός τῆς ἀγάπης*» κατὰ τὸ Πάσχα. Τό σύνθημα γιὰ τὸ γενικὸ ἀναστάσιμο φίλημα δίνει τὸ δοξαστικὸ τῶν ἀποστίχων μέ τὸ

68. Ὁ Νικολαΐ Γκόγκολ (1809-1852), πού μεταξύ ἄλλων ἔγραψε καί ἓνα ἐξοχὸ βιβλιαράκι γιὰ τὴ *Θεία Λειτουργία*, σημειώνει: «Ἄλλοτε, ὅλοι οἱ παρόντες στὴν ἐκκλησία πιστοὶ ἐναγκαλίζονταν μεταξύ τους τὸ ἴδιο, οἱ ἄνδρες κι' οἱ γυναῖκες χωριστά. Ὁ ἓνας ἔλεγε: «*Ὁ Χριστὸς ἐν μέσῳ ἡμῶν*». Κι' ὁ ἄλλος ἀποκρινόταν: «*Καί ἔστι καί ἔστα*». Ἴδου γιατί, σήμερα, καθένας ἀπὸ τοὺς παρισταμένους, φέρνοντας στὸν νοῦ του ὅλους τοὺς χριστιανοὺς, ὄχι μονάχα ὅσους εἶναι παρόντες στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ κι' ὅσους ἀπουσιάζουν, ὄχι μονάχα αὐτοὺς πού βρίσκονται κοντὰ στὴν καρδιά του, ἀλλὰ κι' ἐκείνους πού εἶναι μακριά, σπεύδει νά καταλλαγῇ μέ ὅσους τοὺς ἔτρεφε μῖσος, ἀφιλία, βαρυγκόμια, δίνει σέ ὅλους νοερά τὸν ἀσπασμὸ τῆς ειρήνης, καί λέγει ἀπὸ μέσα του: «*Ὁ Χριστὸς ἐν μέσῳ ἡμῶν*» κι' ἀποκρίνεται ἐξ ὀνόματός τους: «*Καί ἔστι καί ἔστα*». Γιατί, χωρὶς αὐτὴ τὴ συμφιλίωσι, θά εἶναι σάν ἓνας νεκρὸς γιὰ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη Λειτουργία...» (ΓΚΟΓΚΟΛ 1962, σ. 65-66).

69. Βλ. STÄHLIN 1973, σ. 142 παρ. b. καί c.· ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 229· ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ 1977, 521-522.

«ἀλλήλους περιπτυζόμεθα»⁷⁰. «Ἀναστάσεως ἡμέρα, καί ἀλλήλους περιπτυζόμεθα. Εἴπωμεν, ἀδελφοί, καί τοῖς μισοῦσιν ἡμᾶς· συγχωρήσωμεν πάντα τῇ ἀναστάσει καί οὕτω βοήσωμεν· Χριστός Ἀνέστη». Ἡ ἀνάγκη γιά τελετουργική ἐπιβεβαίωση τῆς συγχωρήσεως θεραπεύεται καί μέ τή μικρή τελετή τῆς «συγχωρήσεως», πού ἔχει τήν καταβολή της στήν παρεχόμενη στά μοναστήρια πρὸς ἀλλήλους συγχώρηση κατὰ τήν ἀπόλυση τοῦ μεγάλου ἀποδείπνου στίς ἡμέρες τῆς νηστείας τῆς Μ. Σαρακοστῆς. Σήμερα γίνεται μέ ὀρισμένη τάξη κυρίως κατὰ τοὺς ἑσπερινούς τοὺς ψαλλομένους τήν ἑσπέρα τῆς Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς καί τῶν ὑπολοίπων πέντε Κυριακῶν τῶν Νηστειῶν⁷¹.

70. Βλ. τήν τάξη τοῦ Ἀσπασμοῦ στό *Πεντηκοστάριο* (σ. 6). Ἐπίσης ΛΟΥΚΑΤΟΥ 1988, σ. 118-119· 1962, στ. 142 καί 145· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ 1963, στ. 396.

71. Βλ. ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΥ 1968, στ. 972 καί 1963, στ. 1067.

5. Η «ΠΟΙΗΤΙΚΗ» ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

5.1. Μεμνημένοι τοῦ ποιῆσαι τὴν ἀ-λήθειαν

Ἀπό ὅσα μέχρι τώρα ἐξετάσθηκαν, πρέπει νά ἔχει καταστή σαφές ὅτι οἱ «λειτουργίες» πού συνάπτονται μέ τά ρήματα μιμνήσκω (μέμνημαι), μνημονεύω, ἀλλά καί ἐπιλανθάνομαι ἢ καί τά οὐσιαστικά μνήμη, ἀνάμνησις, λήθη δέν συνεπάγονται ἀπλά καί μόνο μιὰ νοητική, θεωρητική ἐνασχόληση. *Εἴτε θυμᾶμαι εἴτε ξεχνῶ, ἐξυπακούεται ὅτι κάνω ἢ ἔχω κάνει ἢ δέν ἔχω κάνει κάτι*: π.χ. συγκεντρῶνῶ ἢ θέτω κατά μέρος χρήματα γιά τούς φτωχοὺς (λογία)· προσφέρω «δῶρα, δόματα, καρπώματα» γιά τίς ἀνάγκες τῆς ΘΔ καί τῶν πενήτων (προσφορά)· ἐπείγομαι νά διαλλαγῶ μέ τούς ἀδελφούς μου (συγχώρηση-ἀσπασμός) κ.ἄ. *Ἡ μνήμη*, δηλαδή, *περικλείει μιὰ δραστική, «ποιητική» ἢ ἀπο-ποιητική διάσταση*, ἢ ὁποία ἐξωθεῖ στήν πράξη, ἢ ἀντιδρᾷ σέ κάποιο ἐρέθισμα. Τό «θυμᾶμαι», λοιπόν, ἢ τό «ξεχνῶ» ἀπό τήν ὀπτική γωνία πού τό ἐξετάζουμε, ἰσοῦται μέ «κάνω», «ἔχω κάνει», «δέν κάνω» ἢ «δέν ἔχω κάνει» κάτι. «Μέμνημαι τῶν πενήτων» (στήν ἔκφραση «μεμνημένοι τῶν πενήτων») σημαίνει θυμᾶμαι τούς φτωχοὺς καί κάνω κάτι γι' αὐτούς¹. Τό «θυμᾶμαι» μπορεῖ ἐπίσης νά διατυπωθεῖ καί

1. Ὁ παρακείμενος «μέμνημαι» εἶναι καί μέσος καί παθητικός τοῦ μιμνήσκομαι, «παρά τοῖς ἀττικοῖς δέ ἔχει πάντοτε σημασίαν ἐνεστώτος» (ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ 1949, σ. 628α).

μέ τό «οὐκ ἐπιλανθάνομαι», δέν ξεχνῶ. Ὑπενθυμίζεται ἀπό τήν ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου (Εὐχή μετά τόν ἐπινίκιο ὕμνο) τό «οὐ γάρ ἀπεστράφης τό πλάσμα σου εἰς τέλος, ὃ ἐποίησας, Ἄγαθέ, οὐδέ ἐπελάθου ἔργου χειρῶν σου, ἀλλ' ἐπεσκέψω πολυτρόπως διά σπλάγχνα ἐλέους σου». Τό «δέν ξεχνῶ» ἐξισοῦται ἐδῶ μέ τό «κάνω κάτι». Στή συνέχεια τῆς εὐχῆς ἐπεξηγεῖ ὁ Μ. Βασίλειος αὐτό τό «πολυτρόπως» τῆς ἐνέργειας ἢ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Εἶναι φορές πού ἡ λήθη προσώπων ἢ πραγμάτων μᾶς ὁδηγεῖ στό νά κάνουμε κάτι (ἀρνητικό, συνήθως, ὡς πρός αὐτά) πού δέν θά τό κάναμε, ἄν τά θυμόμαστε. Ξεχνᾷ κανεῖς αὐτό πού πρέπει ἢ δέν πρέπει, γι' αὐτό καί κάνει κάτι ἄλλο πού (ἀντίστοιχα) δέν πρέπει ἢ πρέπει. Παράδειγμα πού τό μελετήσαμε πύ πάνω, ὁ Ἰούδας, ὁ ὁποῖος «νόμου φιλίας ἐπιλαθόμενος, οὓς ἐνίψατο ἡτρέπισε πρός προδοσίαν πόδας». Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τούς ἀσύνετους ἁμαρτωλοὺς, τούς ὁποῖους ἀναφέρει ὁ Ψαλμός μθ' : αὐτοί, ἐπειδή λησμονοῦν τόν Θεό («ἐπιλανθανόμενοι τοῦ Θεοῦ» στ. 22) ἔκαναν ὅλα ὅσα ἔκαναν, γιά τά ὁποῖα τούς κατηγορεῖ ὁ Θεός (στ. 17-20). «Ταῦτα ἐποίησας... ἐλέγξω σε» (στ.21) Ξεχνῶ τό Θεό σημαίνει ὅτι δέν φυλάσσω τίς ἐντολές του, τά κρίματά του καί τά δικαιώματά του (Δευτερονόμιο ἡ' 11). Ἀπεναντίας θυμᾶμαι τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ σημαίνει νά τίς ἐκτελέσω μεμνημένοι τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ τοῦ ποιῆσαι αὐτάς» (Ψαλμός ρβ' 18).

Σ' αὐτό τό σημεῖο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον νά ἀναφέρουμε αὐτά πού παραγγέλλει σχετικά στήν ἐπιστολή του ὁ ἀδελφός Θεός Ἰάκωβος περί «ποιητῶν λόγου καί μή μόνον ἀκροατῶν», περί «ποιητοῦ ἔργου καί οὐκ ἀκροατοῦ ἐπιλησμονῆς»· «οὗτος μακάριος ἐν τῇ ποιήσει αὐτοῦ ἔσται» (Ἰακώβου α' 22-25). Δέν ὠφελεῖ σέ τίποτα νά ἀναφέρει κανεῖς μέ λόγια τά δικαιώματα τοῦ Θεοῦ, νά παίρνει στό στόμα του τή Διαθήκη Του, καί νά κάνει ἀκριβῶς τά ἀντίθετα, ὅπως δηλαδή ἐνεργοῦν οἱ ἁμαρτωλοὶ (Ψαλμός μθ' 16, 17-20)². Ἡ παραίνεση «μή ἐπιλάθῃ» (Δευτερονόμιο ἡ' 11· πρβλ.

2. Σέ ἀντίθεση μέ τόν «ἐμπρακτο λόγο», πού εἶναι ἕνας ἐνεργοποιημένος λόγος, λόγος πού γίνεται πράξη, ὑπάρχει καί μία διαφορετικοῦ τύπου τοποθέτηση, πού θά μπορούσε κανεῖς νά τήν χαρακτηρίσει ὡς ἀργολογία, «ἐπειδή», σύμφωνα μέ τόν ὁρισμό πού δίνει ἕνας σύγχρονος γέροντας, «κυρίως ἀργολογία

14 και 19) και «μνησθήση κυρίου τοῦ θεοῦ σου» (στ. 18) συνδέεται πάντοτε με δράση, μέ πράξη.

Ἡ μνήμη, σύμφωνα μέ αὐτά πού ἐλέχθησαν πιά πάνω, δέν μπορεῖ νά μένει ἀργή, ἀνενεργός. Τό μνημονικό ἐρέθισμα ἐξωθεῖ ἢ πρέπει νά ἐξωθεῖ στήν πράξη καί ὁ ἄνθρωπος νά ἐνεργεῖ ἀναλόγως. Πολύ ὥραϊα περιγράφεται αὐτή ἡ κίνηση, «ἀπό τόν ἐρεθισμό στήν ἀντί-δραση», στό βιβλίο τῆς Ἑξόδου, ἐκεῖ πού γίνεται λόγος γιά τούς στεναγμούς τῶν καταπονημένων υἱῶν Ἰσραήλ στήν Αἴγυπτο καί στήν ἀνταπόκριση ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ (Ἑξόδος β' 23-25): «Καί ἀνέβη ἡ βοή αὐτῶν πρὸς τόν Θεόν ἀπό τῶν ἔργων. Καί εἰσήκουσεν ὁ θεός τόν στεναγμόν αὐτῶν, καί ἐμνήσθη ὁ θεός τῆς διαθήκης αὐτοῦ τῆς πρὸς Ἀβραάμ καί Ἰσαάκ καί Ἰακώβ. Καί ἐπεῖδεν ὁ θεός τούς υἱούς Ἰσραήλ καί ἐγνώσθη αὐτοῖς».

Ἔχουμε μπροστά μας τίς βαθμίδες μιᾶς συγκεκριμένης κλιμακώσεως τοῦ αἰτήματος καί τῆς ἀνταποκρίσεως σ' αὐτό. Στεναγμός-βοή, ἀκρόαση, μνήμη τῆς διαθήκης, ἐπίβλεψη εὐνοϊκή, φανέρωση τοῦ Θεοῦ. Ἡ μνήμη, ἡ μή λήθη, εἶναι σέ ἐτοιμότητα, γιά νά δραστηριοποιηθεῖ. Τό «μνήσθητι» σέ τελική ἀνάλυση ἐξισοῦται μέ τό «ἔσο ἐτοιμος». Καί γνωρίζουμε ὅτι στήν περίπτωση τοῦ Θεοῦ αὐτά πού ἔκανε ἢ θά κάνει, εἶναι καρποὶ τῶν οἰκτιρμῶν του. Στή ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θεός εἶναι «ὁ ἐπιφανεῖς ἐν τοῖς οἰκτιρμοῖς Του».

Στήν πεποίθησή μας γι' αὐτόν τόν συγκεκριμένο τρόπο φανερώσεως τοῦ Θεοῦ «ἐν οἰκτιρμοῖς» θεμελιώνεται καί ἡ ὅλη μας κλιμάκωση τῶν αἰτημάτων μας στή ΘΛ. Γνωρίζοντας ὅτι τό «θυμᾶμαι» συνεπάγεται δράση, ἀπευθυνόμαστε σ' Αὐτόν μέ τά πολλαπλᾶ μας «μνήσθητι» ἢ «μνημόνευσον», γιά νά τόν παρακαλέσουμε νά κάνει κάτι, καί μάλιστα, ἂν ἐπιτρέπεται αὐτή ἡ ἔκφραση, Τοῦ «ὑποδεικνύουμε» καί τόν τρόπον ἐνεργείας. Παραδειγματική διαζωγράφηση τοῦ τί πού ζητᾶμε «νά θυμηθεῖ» καί «νά κάνει» ὁ Θεός βρίσκεται στά δίπτυχα τῶν ζώντων στήν ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου.

+ εἶναι νά περνᾷς τόν καιρό σου μέ λόγια, χωρίς νά κάμης τούς λόγους σου πράξεις» (ΙΩΣΗΦ 1981, σ. 151).

+ Κι αυτά πού ζητάμε ἐκεῖ νά θυμηθεῖ ὁ Θεός εἶναι ἄπειρα, «κατά τήν ἐκάστου ἰδίαν χρείαν». Τά δίπτυχα τῶν ζώντων τῆς ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου, κατά ἓνα πρωθύστερον σχῆμα, ἀποτελοῦν σχολιασμό στο «κατά τήν ἐκάστου ἰδίαν χρείαν», πού περιέχεται στήν εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας τῆς ΘΛ τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐπίσης στά δίπτυχα τῶν ζώντων εἶναι καταγραμμένα ὅλα τά τυχόν αἰτήματα μέχρι καί τήν τελευταία λεπτομέρεια. Ἄς σημειωθεῖ μόνον ὅτι στό τέλος τῶν διπτύχων, ὅταν ὁ λειτουργός ζητᾷ νά μᾶς δεχτεῖ ὁ Θεός στήν βασιλεία Του, διαπιστώνει «ἀποκαωμένος» πιά ὅτι δέν μένει καί τίποτε πού θά μπορούσε νά τοῦ ζητήσει κάποιος ἐπὶ πλέον! Καί ἀναφωνεῖ: «πάντα γάρ ἀπέδωκας ἡμῖν»! Θά μπορούσε μάλιστα κατά τρόπο γενικό νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι *στά δίπτυχα τῶν ζώντων* τῆς ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου δίδεται ἓνας *ἐμπειρικός-ἐνεργητικός ὁρισμός* τῆς μνήμης³. Δειγματοληπτικά παραθέτουμε τά ἐξῆς αἰτήματα: «*Μνήσθητι τοῦ περιεστῶτος λαοῦ... καί ἐλέησον· χηρῶν πρόστηθι· ὀρφανῶν ὑπεράσπισον· αἰχμαλώτους ρῦσαι· νοσοῦντας ἴασαι*».

+ Ἀλλά καί στήν *ὀπισθάμβωνο εὐχή* τῆς ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀπευθυνόμαστε πάλι μέ συγκεκριμένα αἰτήματα γιά τίς συγκεκριμένες αὐτές κατηγορίες ἀτόμων: «*Τούς ἐν αἰχμαλωσίᾳ ἀδελφούς ἡμῶν ἀνάρρυσαι, τοὺς ἐν ἀσθενείᾳ ἐπίσκεψαι, τοὺς ἐν κινδύνοις θαλάσσης κυβέρνησον,... καί πάντων τῶν δεομένων τῆς σῆς βοήθειας ἐπάκουσον*»⁴.

Τελικά ὑπακούοντας στό κέλευσμα τοῦ Διακόνου παραθέτουμε «ἐαυτούς καί ἀλλήλους καί πᾶσαν τήν ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ». Καί ἀναμένουμε, γνωρίζοντας ὅτι ὁ Θεός εἶναι ἐκεῖνος πού τελικά θυμᾶται καί μπορεῖ νά κάνει κάτι γιά ὅλους μας. Τόσο λοιπόν μέ τά δίπτυχα τῶν ζώντων ὅσο καί μέ τήν ὀπισθάμβωνο

3. Περὶ ἐμπειρικοῦ-ἐνεργητικοῦ ὁρισμοῦ (operational definition), βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 102 Σ 221.

4. Τά μόλις ἀναφερθέντα στήν ὀπισθάμβωνο εὐχή τῆς ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου αἰτήματα, ὅταν μάλιστα συνδυασθοῦν μέ τήν εὐχή πού προηγεῖται αὐτῶν «...ὅπως, ἄξιοι γενώμεθα καί τῆς ἐκ δεξιῶν σου παραστάσεως, ὅταν ἐλεύση κρῖναι ζῶντας καί νεκρούς», μᾶς ὁδηγοῦν στά *κριτήρια*, βάσει τῶν ὁποίων θά γίνῃ «ἡ ἐκ δεξιῶν παράστασις». Συνοπτικά ὑπενθυμίζει καί πάλι τοὺς «μεμνημένους τῶν πενήτων».

εὐχή εκφράζεται μιά βαθειά πεποίθηση τῶν «μεμνημένων τῶν πενήτων», —τὴν ὁποία ἀσφαλῶς μοιραζόμαστε ὅλοι μας— καὶ ὑποδεικνύεται ἕνας ἀσφαλῆς τρόπος καὶ δρόμος. Ἀντὶ νὰ θρέψουν οἱ ἴδιοι καὶ νὰ ξεδιψάσουν τοὺς πεινῶντας καὶ διψῶντας τοὺς δείχνουν τὴν πηγὴ τῆς τροφῆς καὶ τοῦ ὕδατος, ἀντὶ νὰ τοὺς στεγάσουν τοὺς δείχνουν ποῦ ὑπάρχει φιλοξενία, ἀντὶ νὰ τοὺς ντύσουν τοὺς ὀδηγοῦν στὴν μοναδική στολή καὶ ἐνδυμασία, κουβαλᾷνε τοὺς ἀρρώστους τοὺς στὸν μόνο ἰατρό καὶ τοὺς φυλακισμένους καὶ αἰχμαλώτους τοὺς στὸν μόνο ἐλευθερωτὴ. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ βρίσκονται σίγουρα σὲ καλὸ δρόμο⁵.

Βεβαίως «θυμᾶμαι» σημαίνει κάνω κάτι ἢ ἔχω κάνει ἢ πρέπει νὰ κάνω κάτι γιὰ κάποιον· ἀλλὰ ἀπαντᾶται καὶ ἡ διαφορετικὴ ἔννοια, τοῦ «*κάνω κάτι, γιὰ νὰ θυμᾶμαι κάποιον*». Ἡ τελευταία αὕτὴ διάσταση φαίνεται πολὺ καλὰ στὴν ἐντολὴ τοῦ Κυρίου «*τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν· ὅσας γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνετε, τὸν ἐμὸν θάνατον καταγγέλετε καὶ τὴν ἐμὴν ἀνάστασιν ὁμολογεῖτε*» (ΘΛ τοῦ Μ. Βασιλείου). Ἐπομένως *γιὰ νὰ θυμᾶται* κανεῖς τὸν Κύριο, «*ποιεῖ τοῦτο*». Τί δηλαδὴ; εὐχαριστεῖ, εὐλογεῖ, ἀγιάζει, τεμαχίζει καὶ στὴ συνέχεια ἐσθίει καὶ πίνει τὸν μεταβληθέντα σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ ἄρτο καὶ οἶνο. Κάνοντας ὅμως αὕτὴ τὴν πράξη, θυμᾶται τὸ νόημά της, ὅτι δηλαδὴ μέ αὕτὴν διακηρύττει τὸν θάνατό Του καὶ ὁμολογεῖ τὴν ἀνάστασή Του, θυμᾶται ὅ,τι ἄλλο ἔχει σχέση μαζί Του. Ἡ ὅλη τελετὴ γίνεται *εἰς ἀνάμνησιν* τοῦ Κυρίου καὶ *δὲν ἀφήνει νὰ ξεχασθεῖ τίποτε ἀπ' ὅσα σχετίζονται μέ τὸν Ἰησοῦ*⁶.

5. Χαρακτηριστικὴ «ἐκφραση» αὐτῶν τῶν σκέψεων βρίσκουμε στὸν γέροντα ΙΩΣΗΦ (1981, σ. 167): «Δὲν γνωρίζεις ὅτι ὁ Ἰησοῦς γίνεται ἐνὶ ἐκάστῳ *θεραπεία πάσης ἀνάγκης*; Ἦγουν τροφὴ τῷ πεινῶντι, τῷ διψῶντι ὕδωρ, ὑγεία τῷ ἀσθενεῖ, ἐνδυμασία τῷ γυμνητεύοντι, φωνὴ εἰς τοὺς ψάλλοντας, τῷ εὐχομένῳ πληροφορία καὶ τοῖς πᾶσι τὰ πάντα εἰς σωτηρίαν;». Ἀνάλογη «θεραπεία πάσης ἀνάγκης» ἀναμένουμε καὶ ἀπὸ τὴν Μητέρα τοῦ Θεοῦ. Σὲ τροπάριο τοῦ Μικροῦ Παρακλητικοῦ Κανόνος ἡ Παναγία χαρακτηρίζεται ὡς θλιβομένων ἢ χαρά, ἀδικουμένων προστάτις, πενομένων τροφὴ, βακτηρία τυφλῶν, ἀσθενούντων ἐπίσκεψις, καταπονομένων σκέπη καὶ ἀντίληψις, ὀρφανῶν βοηθός.

6. Βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1975, σ. 163, ὅπου καὶ σχολιάζονται τὰ περὶ συστάσεως τοῦ Μυστηρίου λεγόμενα στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου

Ἔτσι, στή ΘΛ ὁ κάθε πιστός γίνεται τρόπον τινα «ὁ ποιῶν τήν ἀ-λήθειαν». Κάνοντας κάτι, δέν ἀφήνω νά περιπέσει σέ λήθη οὔτε αὐτό οὔτε τό νόημά του⁷.

(μεταφέρει καί τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Π.Ν. Τρεμπέλα). Πιο κάτω (σ. 177) σημειώνεται ἡ ἐνδιαφέρουσα φράση τοῦ Εὐσεβίου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «κατά τά καινά μυστήρια τῆς νέας καί καινῆς διαθήκης», «εἰκότως τήν τούτου (Σωτήρος) μνήμην τοῦ τε σώματος αὐτοῦ καί τοῦ αἵματος τήν ὑπόμνησιν ὁσημέραι ἐπιτελοῦμεν· «μνήμην καί ἡμῖν παρέδωκεν ἀντί τῆς (παλαιᾶς) θυσίας τῷ Θεῷ διηνεκῶς προσφέρειν».

7. Γιά τήν ἐλληνική νοησιαρχική ἀντίληψη ἡ ἔκφραση «ποιεῖν τήν ἀλήθειαν» εἶναι αὐτόχρημα «σκάνδαλον καί μωρία», ὅπως ἔλεγε ὁ ἀείμνηστος καθηγητής μας Παναγιώτης Μπρατσιώτης στίς παραδόσεις του. Πλήν ὅμως οἱ Ὁ' ἐτόλμησαν νά χρησιμοποιήσουν τήν ἔκφραση «πολυμερῶς» στήν μετάφρασή τους καί ἐπὶ τοῦ Θεοῦ καί ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως π.χ. μ.ᾶ. «Κύριος ποιήσει μετὰ σοῦ ἔλεος καί ἀλήθειαν» (Β' Βασιλειῶν ιε' 20)· «ὅτι ἀλήθειαν ἐποίησας» (Νεεμίου ιθ' 33)· «διότι ποιοῦντος σου τήν ἀλήθειαν» (Τωβίτ δ' 6, βλ. καί ιγ' 6). Βεβαίως ἡ ἔκφραση σημαίνει «νά εἶναι κανεῖς πιστός τηρητής τοῦ Νόμου τοῦ Κυρίου μας» (POTTERIE 1980, στ. 53). Ἡ λέξη «ἀλήθεια» (στά ἐβραϊκά 'emèt ἀπό τό ρῆμα 'aman) περικλείει τήν ἔννοια τῆς σταθερότητος, τῆς ἐμπιστοσύνης, τῆς πιστότητος, τῆς εὐθύτητος, τῆς χρηστότητος καί «βασίζεται στήν ἐμπειρία τῆς συναντήσεως μέ τόν Θεό» (στό ἴδιο, στ. 52). Δέν εἶναι μιά ἀφηρημένη ἔννοια ἢ μιά πραγματικότης πού ἀπο-καλύπτεται. Ἐάν ὅμως ὁ Ἰουδαῖος καί ὁ Ἕλληνας ἐπιμένουν σέ διαχωριστικές ἀντιλήψεις, ὁ ἐλληνόφωνος Ἰουδαῖος τῆς διασποράς καί ὁ προσήλυτος Ἕλληνας προλείαναν τό ἔδαφος γιά τήν προσέγγιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε βαθιεῖς ρίζες στήν Παλαιά Διαθήκη. Ὁ Ἕλληνας πού ἔγινε Χριστιανός δέν «ξαφνιάζεται» πλέον νά ποιῇ τήν ἀλήθεια, ἀλλά καί δέν κωλύεται, κατέχοντας τό λεπτό αἰσθητήριο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, νά αἰσθάνεται ὅτι, πράττοντας τήν ἀλήθεια ἐνεργεῖ τή φανέρωση μιᾶς κρυμμένης πραγματικότητος, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ μέ κανέναν ἄλλο τρόπο νά ἀπο-καλυφθεῖ. Ποιῶντας τήν ἀλήθεια, τήν κάνεις ν' ἀναδυθεῖ ἀπό τή λήθη (ἀ-λήθεια· ἔτσι τήν ἐτυμολογεῖ ὁ Μ. Heidegger, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971 σ. 34 Σ 48). Αὐτή ἡ ἀνάδυση δέν εἶναι μιά *στατική* ἀπο-κάλυψη, ὅπως τά «ἀποκαλυπτήρια» ἐνός ἀγάλματος (πού ὅ,τι δημιουργικό ἦταν νά γίνει, ἔγινε μέχρι πού τό σκέπασαν καί ἀπό τότε βρισκόταν σέ ἀναμονή τῆς ἀπο-κάλυψής του)· ἐδῶ πρόκειται γιά μιά *δυναμική*, δημιουργική μετάπλαση, πού γίνεται ἐκεῖνη τή στιγμή μέσα μας· γίνεται καί φανερόνεται· γίνεται καί φανερώνει.

5.2. Ἡ ταυτοποιητική λειτουργία τῆς μνήμης ἐκτός Θείας Λειτουργίας

Τελώντας τό Μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας θυμᾶμαι βέβαια τόν Κύριον. Μπορῶ ὅμως κάνοντας («ποιῶν») καί ἄλλα τινά νά Τόν θυμᾶμαι. Ἀβίαστα μᾶς ἔρχεται πάλι στόν νοῦ τό Εὐαγγέλιο τῆς Κρίσεως, στό ὁποῖο εἶδαμε ὅτι ἡ κρίση γίνεται μέ βάση τό ἂν κάναμε ἢ δέν κάναμε κάτι στούς ἀδελφούς τοῦ Χριστοῦ τοὺς ἐλάχιστους. «Ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε» ἢ «ἐφ' ὅσον οὐκ ἐποιήσατε», «Ἐμοί ἐποιήσατε» ἢ «οὐδέ ἐμοί ἐποιήσατε» (Ματθαίου κε' 40, 45). Παρατηροῦμε τό ἴδιο ρῆμα, κι ἐκεῖ κι ἐδῶ: «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμήν ἀνάμνησιν» (Λουκᾶ κβ' 19· Α' Κορινθίους κα' 24). Ἀλλά στή διήγηση τῆς Κρίσεως, γιά ὅ,τι κάναμε ἢ παραλείψαμε δέν ἔχουμε συνείδηση ὅτι «οἱ ἐλάχιστοι» ἦταν ἀδελφοί Του. Τούς βλέπαμε ὡς συνανθρώπους μας, δέν φανταζόμασταν ὅτι ἦταν δυνατό Αὐτός νά ταυτίζεται μαζί τους. Περιγράφεται λοιπόν ἡ ἐκπληξη καί τῶν δύο πλευρῶν τή στιγμή κατὰ τήν ὁποία ὁ Κύριος τοὺς λέει ὅτι ἔκαναν ἢ δέν ἔκαναν κάτι γι' αὐτόν. «Πότε σέ εἶδομεν;» Ἐκεῖνος ὅμως ἐπιμένει· καί μέ τήν ἀπάντηση πού τοὺς ἔδωσε ἦταν σά νά τοὺς ἔλεγε: Ἐνῶ μέ βλέπατε στό πρόσωπο τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, δέν μέ ἀναγνωρίσατε. Ἐγώ ὅμως τώρα, ἀναγνωρίζοντάς σας ποιοί εἴσθε, «δέν σᾶς γνωρίζω (οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς)». «Ἀποχωρεῖτε ἀπ' ἐμοῦ». Ἀντίθετα, ἐσᾶς τοὺς ἄλλους «σᾶς γνωρίζω»· «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρός μου» (Ματθαίου κε' 34). Τό καλό ἢ τό κακό, σέ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι ὅτι τώρα, μετά τήν διήγηση τοῦ Κυρίου περί Δευτέρας Παρουσίας, ξέρουμε!.. Ἐκεῖ λοιπόν δέν μπορεῖ νά ὑπάρξουν πραγματικές δικαιολογίες. Τώρα καί ἀπό τώρα σημασία ἔχει ν' ἀναγνωρίσουμε τόν «ἐλάχιστο» ὡς ἀδελφό τοῦ Χριστοῦ καί νά κάνουμε κάτι γι' αὐτόν καί, ἐπομένως, γι' Αὐτόν!.. Ἐξάλλου τά δῶρα πού προσκομίσαμε γιά νά τελέσουμε τήν ἀνάμνηση τοῦ Χριστοῦ (τά «σά ἐκ τῶν σῶν») δέν πᾶνε ὅλα σ' Αὐτόν. Ὅπως ἤδη ξέρουμε, ἕνα μεγάλο τους μέρος προοριζόταν γιά τόν ἀδελφό τόν πένητα. Στίς διαδοχικές ταυτίσεις πού ἐπιτελοῦνται ὁ πένης μπορεῖ νά ὑποστηρίξει, ὅτι ὅ,τι κάνατε στόν Κύριο «ἐμοί ἐποιήσατε». Ἀκόμα καί σήμερα μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο (μέ τά κυτία τοῦ φιλοπτώχου, πού μᾶς ὑποδέχονται στό νάρθηκα, ἢ μέ τήν περιφορά τῶν δίσκων γιά εἰδικές κατηγορίες προσώπων) ὅλα αὐτά ἡ ΘΑ τά ἔβγαλε ἀπό τή λήθη καί μᾶς τά θύμισε.

Μπροστά μας ήδη αναπτύσσεται ή ολοκληρωμένη εικόνα μιᾶς «ποιητικῆς τῆς μνήμης». Ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος, πλασμένος κατ' εἰκόνα Θεοῦ, μᾶς θυμίζει τόν Θεό, κάνει νά λειτουργήσῃ ή μνήμη τοῦ Θεοῦ (γενική ἀντικειμενική). Ἐτσι θυμόμαστε τόν Θεό καί ἐκτός Θ. Λειτουργίας, ἐκτός Θ. Εὐχαριστίας, σέ ἄμεση ὅμως συνάρτηση μέ αὐτήν. Καί ἐνεργοῦμε ἀναλόγως. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, σχολιάζοντας τό Ματθαίου κε' 40, λέγει αὐτό, πού παρέμεινε πλέον ὡς κλασσικό: «*Εἶδες γάρ, φησί, τόν ἀδελφόν σου, εἶδες τόν Θεόν σου*»⁸. Μποροῦμε λοιπόν μετά ἀπό ὅσα προηγήθηκαν, νά συνοψίσουμε τήν ταυτοποιητική λειτουργία τῆς μνήμης μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: «*θυμᾶμαι ἄρα ταυτίζω· ταυτίζω ἄρα θυμᾶμαι*».

Ἀπό τό Μυστήριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας μεταβαίνουμε στό μυστήριο τοῦ ἀδελφοῦ⁹, ἀπό τήν ΘΛ μεταφερόμαστε στήν καθημερινότητα. Ἀπό μία ἐπί χάρτου ἄσκηση περνᾶμε σέ μία ἐπί τοῦ ἐδάφους (ἐξ)άσκηση. Βεβαίως ὡς «χάρτης» δέον νά θεωρηθεῖ τό πλαίσιο τῆς ΘΛ· καί ὡς «ἐδαφος» ή καθημερινή πραγματικότητα. Ὅφειλουμε νά ἀντιληφθοῦμε τήν βαθειά σχέση πού ὑφίσταται ἀνάμεσα στό ἑορταστικό καί στό καθημερινό, ἀνάμεσα στό λειτουργικό καί τό πραγματικό. Στήν ΘΛ τό καθημερινό μπορεῖ, μετά τήν ἀλλοίωση πού ἔχει ὑποστεῖ, νά ἀποκαλύπτεται ὑπό ἄλλην μορφήν (ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ, Μάρκου ις' 12). Ἡ ΘΛ, ἀναλαμβάνοντας τό καθημερινό, τό μεταμορφώνει¹⁰ καί μᾶς ὑποδει-

8. HUCK — LIETZMANN 1950, σ. 181. Ἀνάλογη ἔκφραση χρησιμοποιεῖ καί ὁ Τερτυλλιανός στά λατινικά. Ὁ Ὀριγένης σχολιάζοντας τό Ματθαίου κε' 31 παρουσιάζει τόν Ἰησοῦ νά λέγει: «διὰ τοὺς ἀσθενοῦντας ἡσθένουν καί διὰ τοὺς πεινῶντας ἐπείνων καί διὰ τοὺς διψῶντας ἐδίψων», (στό ἴδιο, σ. 181). Ἄν ὁ Χριστός ἔγινε ἄνθρωπος, γιά νά μᾶς δείξῃ τήν εἰκόνα τοῦ «κατ' εἰκόνα», ὅπως πολὺ εὐστοχα διδάσκει ὁ Εἰρηναῖος στόν *Ἐλεγχό τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, Βιβλίον V, 16, 2 (IRÉNÉE DE LYON 1969, σ. 216-217), ὁ ἄνθρωπος ἀνταποδίδει «τά ἴσα», γιατί κατέστη ἱκανός νά «εἰκονίζει» τόν ἴδιο τόν Θεό κι ὁ Χριστός ταυτίζεται μαζί του. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στήν ὁμιλία τους πρὸς τόν λαό στά Ἱεροσόλυμα (Πράξεις κβ' 4, 7-8) ἐμφανίζει τόν Ἰησοῦ νά ταυτίζεται μέ τοὺς διωκομένους ὑπὸ τοῦ ἰδίου.

9. Πρβλ. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ 1982, σ. 179.

10. Πρβλ. αὐτό πού γράφει ὁ ἱερομόναχος ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ: «κάθε πράξη, κάθε γεγονός τῆς ΘΛ εἶναι τό ἴδιο τό καθημερινό γεγονός μεταμορφωμένο» (σ. 248).

κνύει τίς μεταμορφώσεις πού πρέπει ν' ακολουθήσουν στήν ζωή μας. Ἡ ΘΛ καί ὁ κατ' αὐτήν βιούμενος λειτουργικός χρόνος εἶναι ἡ προνομιούχος ἐκείνη στιγμή, πού μᾶς δείχνει τί μπορεί νά συμβεῖ, ὅταν λάβουμε στά σοβαρά αὐτά πού διαδραματίζονται ἐκεῖ μέσα. Τό ἐκεῖ καί τότε, ἔχοντας γίνει ἐδῶ καί τώρα, παρ' ὅλους τούς ὑφιστάμενους περιορισμούς, μπορεί νά μεταφερθεῖ ἐκτός Θείας Λειτουργίας· γιατί ὅ,τι ἐπιτελέστηκε ἐδῶ μέσα δέν εἶναι εἰκονικό, ἔξω-πραγματικό ἢ φανταστικό· ἀνήκει κι αὐτό στό χῶρο τοῦ πραγματικοῦ.

Ἀσφαλῶς ἡ *μετάπλαση* αὐτῶν τῶν λειτουργικῶν ἐμπειριῶν στίς ποικίλες καταστάσεις τοῦ καθημερινοῦ δέν εἶναι εὐκολη καί θά γίνει μέ τή δική μας εὐθύνη καί μέ τή συμπαράσταση τῶν Πνευματικῶν πού μᾶς καθοδηγοῦν. Πάντως «ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν». Πρέπει τώρα νά κατεβοῦμε ἀπό τό ὑψηλόν Ὅρος (τοῦ Θαβώρ) καί νά ἔλθουμε πρὸς τό πλῆθος, πρὸς τούς ἐλαχίστους ἀδελφούς τοῦ Κυρίου¹¹. Θυμόμαστε ἐκεῖνο πού εἶπε σέ ἀνάλογη περίπτωση στοὺς μαθητές Του: Τούς πτωχοὺς θά τοὺς ἔχετε πάντοτε μαζί σας καί ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοιαν θά εἶμαι κι 'Εγώ μαζί σας πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σας¹².

Τό πέρασμα ἀπὸ τό λειτουργικό στό πραγματικό, ἀπὸ τό γιορταστικό στό καθημερινό, διευκολύνεται ἀφάνταστα μέ τὴν *προετοιμασία* μας πού γίνεται μέ τρόπο μάλιστα ἐντατικό στήν σχολή μαθητείας τῆς μνήμης καί τῆς λήθης, δηλαδή στή ΘΛ.

11. Πρβλ. τὴ διήγηση γιὰ τὴν Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος, Ματθαίου ιζ' 1-13, 14 κ.ε.

12. Βλ. Ματθαίου κς' 9-11. Κατὰ τὸν ἱ. Χρυσόστομο ὅλο τό φιланθρωπικό ἔργο τῆς διακονίσης Ὀλυμπιάδος ἦταν μία ἀκατάπαυση διακονία, πού ἀποτείνονταν στὸν ἴδιο τὸν Χριστό: «οὐκ ἐπαύσω τρέφουσα πεινῶντα τὸν Χριστόν, διψῶντα ποτίζουσα, γυμνόν ἐνδύουσα, ξένον συνάγουσα, ἀρρωστοῦντα ἐπισκοποῦσα, πρὸς δεδεμένον ἀπιοῦσα» (β' ἐπιστολή, PG 52, 567, ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1985, σ. 153-154). Ὁ αὐτός Πατήρ ἀναφερόμενος στίς διαθήκες τῶν μελλόντων τελευτῶν συνιστᾷ «νά γράφεται πάντοτε ὁ Χριστός, ἥτοι οἱ πτωχοί, ὑποκάτω εἰς τό πρόσωπον τῶν ὁποίων λαμβάνει ὁ Χριστός τὴν ἐλεημοσύνην». Αὐτὰ ἀναφέρει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης σέ ὑποσημείωση στὸν *Τύπο Διαθήκης* πού παραθέτει πρὸς τό τέλος τοῦ *Πηδαλίου* 1970, σ. 760 Σ 1. «Ἐν ταῖς διαθήκαις τὸν Χριστὸν κατάλιπε κληρονόμον» (Λόγος ιη' πρὸς Ἐφεσίους τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου).

Όταν αυτή ή καθημερινότητα θεωρηθεΐ μέ τόν τρόπο πού μάθαμε νά τήν θεωροΰμε μέσα στή ΘΛ, τότε λαμβάνει χώρα ένα είδος «καθημερινής θεωρίας» (κατά τό «φυσική θεωρία»), κατά τήν όποία ό καθ' ήμέραν βίος αναφέρεται καί μᾶς παραπέμπει στόν κόσμο εκείνον τοῦ Θεοῦ καί τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή τῆς ΘΛ. Τότε ή μετάβασή μας στόν ἔξω κόσμο γίνεται «μετάβαση εἰς ἴδιον» καί ὄχι εἰς ἕτερον... τόπον καί πλέον δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά extra muros καί intra muros, ἐκτός καί ἐντός τῶν τειχῶν. Παρ' ὅλα αὐτά ή ἔννοια τῆς περι-χώρησης μᾶς καθιστᾷ πολύ προσεκτικούς στό νά καταργήσουμε τελείως τά ὅρια τῶν χώρων. Ἐάν ή Ἐκκλησία εἶναι ένας μεταμορφωμένος κόσμος καί στή ΘΛ συντελεΐται αὐτή ή μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ὁ κόσμος μας δέν εἶναι ἀκόμα ένας μεταμορφωμένος κόσμος¹³. Ἐτσι ὁ Χριστιανός διατηρεῖ μέσα του αὐτήν τήν ἔνταση τῆς μετάβασης ἀπό μέσα πρὸς τά ἔξω καί τῆς ἐπανόδου τοῦ ἀπό ἔξω πρὸς τά μέσα. Σ' αὐτές του τίς εἰσόδους καί τίς ἐξόδους πορεύεται διστακτικά, σάν νά μήν ξέρει πού θᾶπρεπε νά μείνει. Ἡ ἐσωτερική του ἐπιθυμία εἶναι νά πεί:

«Κύριε, καλόν ἐστίν ἡμᾶς ὧδε εἶναι». Γνωρίζει ὅμως πῶς ή φωνή τοῦ Κυρίου του θά τοῦ ἀποκριθεῖ: «ἐγέρθητε καί μή φοβεῖσθε». Ὁ δισταγμός μετατρέπεται τώρα σέ ἐτοιμότητα «καταβάσσεως ἀπό τοῦ ὅρου» (Ματθαίου ιζ' στίχοι 4, 8-9). Ἡ ΘΛ ἐξετέλεσε τήν ἀποστολή της.

Ἐπάρχει ὅμως καί ὁ κίνδυνος νά ξεχαστοῦμε μέσα σ' αὐτή τή θύμηση καί νά μή θελήσουμε νά ξεκινήσουμε πάλι γιά τόν κόσμο· ή ἀκόμα νά ξεκινήσουμε γιά τόν κόσμο ἔχοντας ξεχάσει τό τί ζήσαμε στή ΘΛ. Ἀνάμεσα ὅμως στούς δύο κινδύνους ὁ δεύτερος θά ἦταν καταστροφικός. Γιά τόν πρῶτο πιέζεσαι ἐσωτερικά νά δείξεις «κατανόηση»¹⁴.

13. Τό θέμα αὐτό τό ἀνέπτυξε διεξοδικῶς ὁ Ν. Νησιώτης στή μελέτη του, «L' Église, monde transfiguré» (NISSIOTIS — MAURY — LIÉGÉ 1966, σ. 9-80).

14. Δέν μπορούμε βέβαια νά κατηγορήσουμε τόν ι. Χρυσόστομο ὅτι ὑποθάλλει τόν πρῶτο κίνδυνο, ὅταν ὁμιλεῖ γιά τά ἀγαθά ἀποτελέσματα τῆς εἰσόδου μας μέσα στόν ναό καί μάλιστα «οὐκ ἐν συνάξει μόνον». Ἡ ἡσυχία, πού ἐπικρατεῖ ἐκεῖ, «ἀνίστησι τό φρόνημα καί οὐκ ἀφήσι μεμνησθαι τῶν παρόντων μεθίστησί σε ἀπό γῆς εἰς οὐρανόν» (PG 31, 145· βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1987, σ. 323).

Πάντως για τη διατήρηση αυτής της έτοιμότητας και μνήμης υπάρχουν ασφαλώς και άλλοι χώροι και άλλες ώρες συντήρησης, όπως: τό όλο εκκλησιαστικό έτος μέ τίς γιορτές και τίς μνήμες τών άγίων και τίς νηστείες του, οί λοιπές ακολουθίες της Έκκλησίας, ή άτομική και οίκογενειακή προσευχή, ή ανάγνωση τών Γραφών, τό κήρυγμα του θείου λόγου, οί ιεροί κανόνες, κτλ. Τό κέντρο όμως αυτής της «μνημοτεχνικής» μαθησιακής διαδικασίας συνιστά ή ΘΛ. Τό πλεονέκτημα άλλωστε μιās τέτοιας μάθησης διά της ΘΛ συνίσταται στην οικονομία δυνάμεων πού επιτυγχάνεται. Όπως σέ όλα τά πράγματα έτσι και εδώ «ή Έκκλησία... μάς μαθαίνει πώς νά φέρνουμε μεγάλα άποτελέσματα μέ μικρά μέσα». Έάν ο ιερέας, μέ την τέλεση της ΘΛ, συντελεί στην κινητοποίηση τών λειτουργιών της μνήμης και της λήθης, έξακολουθεί νά είναι τό ίδιο άπαραίτητος και για την περαιτέρω *ένεργοποίηση* τών λειτουργιών αυτών στην καθημερινή ζωή. Στόχο άλλωστε της ποιμαντικής του διακονίας συνιστά και αυτού του τύπου ή *συμπά- ράσταση πρός τούς πιστούς*. Άλλ' αυτό άποτελεί αντικείμενο πού θά χρειαστεί μιάν άλλη διαπραγμάτευση.

Ό π. Βιργκίλ ΓΚΕΩΡΓΚΙΟΥ στό μυθιστόρημά του, *Ό δερμάτινος χιτώνας* (1985, σ. 369-370), εκφράζει μέ τρόπο πολύ έντυπωσιακό τά διστακτικά βήματα της επιστροφής πρός τόν κόσμο μοναχών πού έλαβαν μέρος στη ΘΛ. Οί μοναχοί πολύ θά ήθελαν μία «άναστολή» έξόδου. Έπισημαίνω τίς δύο σελίδες του επίλογου της *Θείας Λειτουργίας* του Νικολάου ΓΚΟΓΚΟΛ (1962, σ. 99-100) σάν δείγμα μιās «ίσορροπημένης έξόδου πρός τόν κόσμο» μετά τη ΘΛ. Ό άναγνώστης άς άρχίζει νά διαβάσει άπό τό «Βγαίνοντας άπό τόν ναό, όπου παραστάθηκε...». Ό Π. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ (1982, σ. 193) μιλάει «για άναγκαιότητα παρατάσεως της Λειτουργίας σέ μιá λειτουργία «έξω τών τειχών» (extra muros), την όποία τελεί κάθε πιστός ως ιερεύς της ύπάρξεώς του. Και ή ύπαρξιακή του μαρτυρία θά άποδείξη άν ή Λειτουργία έγινε πραγματικά άποδεκτή».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ ἀνά χειρὸς μελέτη ἐγγράφεται στὰ πλαίσια μιᾶς *Ποιμαντικῆς Θεολογίας*, ἡ ὁποία ὥς θεωρία καὶ ὥς πράξη ἐρευνᾷ, διδάσκει καὶ ἐφαρμόζει τὴν μετ' ἐπιστήμης καὶ τέχνης ἐνεργοποίηση τῶν δυνάμεων τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ λόγος τῆς ὀφείλει νὰ εἶναι «ἐμπρακτος» καὶ ἡ πράξη τῆς νὰ εἶναι «ἐλλόγιμος». Χρέος τοῦ ἐπιστήμονος ποιμαντικοῦ θεολόγου, ὥς πρὸς τὴ διατύπωση τῶν προτάσεων του, εἶναι νὰ λάβει ὑπόψη τὸ σύνολο, εἰ δυνατόν, τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τίς ἐπὶ μέρους μαθήσεις πού τὴν ἀπαρτίζουν. Ἀπ' αὐτές θὰ ἀντλήσει στοιχεῖα γιὰ νὰ στοιχειοθετήσῃ τὸν ποιμαντικὸ λόγον. Ὁ λόγος ὅμως αὐτός πρέπει νὰ στηρίζεται ἀκόμα στὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι ἀπλῶς σὲ μελέτη κειμένων. Ἄλλωστε ὁ ποιμαντικὸς λόγος ἀφορᾷ στὴν πράξη, εἶναι καὶ αὐτός «ποιητικός».

Τό νὰ θελήσῃ ὅμως ὁ ποιμαντικὸς ἐπιστήμων νὰ λάβει ὑπόψη τὸ σύνολο τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης δέν εἶναι δυνατό νὰ ἐπιτευχθεῖ οὔτε διὰ μιᾶς οὔτε ἅπαξ διὰ παντός. Ἀπαιτοῦνται διαδοχικὲς προσεγγίσεις. Ἔτσι καὶ τώρα ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης διατριβῆς ἐπιχείρησε νὰ ἀντλήσῃ στοιχεῖα κυρίως ἀπὸ τὸ γενικότερο χῶρο τῆς λατρείας, ἐπικουρούμενος ἀπὸ τὴ συγγενὴ ἐπιστήμη τῆς Λειτουργικῆς, γιὰ νὰ ἐρευνήσῃ τὸν χῶρο «τομῆς» Ποι-

μαντικής καί Λειτουργικής καί νά διακρίνει πτυχές μιᾶς *Λειτουργικῆς Ποιμαντικῆς*. Οἱ δομές τῆς λατρείας, ὡς γνωστόν, εἶναι κατ' ἐξοχήν δομές ποιμαντικές, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὄχι μόνο πλαισιώνουν ποιμαντικές δραστηριότητες ἀλλά εἶναι καί οἱ ἴδιες ποιμαίνουσες. Ἀλλωστε κάθε ἐκκλησιαστική δραστηριότητα ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μιᾶς ἐπί μέρους θεολογικῆς μαθήσεως καί ἔχει τήν *ποιμαντική* τῆς *διάσταση* ἢ *πτυχή*, τήν ὁποία κατὰ προτεραιότητα πρέπει νά διερευνήσει, νά ἐκ-μεταλλευτεῖ καί νά ἀναπτύξει ἡ Ποιμαντική θεολογία.

Ἡ διερεύνηση δέν ἦταν ἀπλή. Ἐπρεπε βάσει τῶν πηγῶν νά βρεθεῖ ἕνας ὁδηγητικός μῖτος γιά τό πῶς ἀπό τήν πρώτη Ἐκκλησία μέχρι σήμερα ἐξελίχτηκαν τά λειτουργικά ἐκεῖνα στοιχεῖα πού εἴλκυσαν τό ἐνδιαφέρον μας. Εὐτυχῶς, ὡς πρὸς αὐτά ἡ προεργασία ἄλλων ἐπιστημόνων ἦταν λίαν βοηθητική. Μελέτες ὅμως εἰδικές γιά τό θέμα τοῦ εἰδικοῦ ἐνδιαφέροντός μας δέν ὑπῆρχαν· ἡ ἀπουσία τους μάλιστα εἶχε ἐπισημανθεῖ στόν χῶρο τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας. Ἐπρεπε λοιπόν νά ἐπιχειρήσουμε μιᾶ πρώτη σύνθεση, καί νά στηριχτοῦμε σέ μιᾶ νέα «ἀνάγνωση» καί «ἐρμηνεία» τῶν δεδομένων. Σέ ὀρισμένες πτυχές, ὅπου ἐκρίναμε χρήσιμο, ἐπιμείναμε καί παραθέσαμε περισσότερα στοιχεῖα. Αὐτά συνιστοῦν ἐρευνητικές «γέφυρες» πρὸς κατοχύρωση τῶν ἀπόψεων μας.

Κατά τά προηγούμενα, τμῆμα εὐρύτερων ἀναζητήσεων ἡ μελέτη αὐτή ξεκίνησε ἀπό τή βασική διαπίστωση ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐκτός τῶν ἄλλων στρέφεται καί γύρω ἀπό ἕναν *ἄξονα* πού ἔχει δύο *πόλους*, τή *μνήμη* καί τή *λήθη*. Μνήμη καί λήθη τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἑαυτοῦ του, τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καί τῶν πραγμάτων καθορίζουν σέ μεγάλο βαθμό τήν πορεία τοῦ ἀνθρώπου καί τή συμπεριφορά του στόν κόσμο.

Ἐάν ὡς προτεραιότητα ἰσχύει τό «μνημονευτέον Θεοῦ μᾶλλον ἢ ἀναπνευστέον», τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, καί ὡς ποιητικός στόχος τίθεται ὁ στίχος «θά Σέ θυμᾶμαι δυό φορές καί μία θ' ἀνασαίνω», ἡ καθημερινή πραγματικότητα θέατρο μιᾶς διελκυστίνδας ἀνάμεσα στή λήθη καί στή μνήμη, μᾶς προσγειώνει. Ὑπάρχει «ἀνάγκη τῆς ἀναμνήσεως», γιατί «πολλή τῆς λήθης ἢ τυρρανίς, καί οὐδέν τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν οὕτω συνεχῶς καί ῥαδίως ἐκτρέπει τόν ἄνθρωπον ὡς τοῦτο τό πάθος» (ἰ. Καβάσιλας).

Καί βέβαια, «οἱ μοναχοὶ ἑναρμονίζουν τὴν προσευχή τους μέ τὴν ἀναπνοή» καί ἔτσι θεραπεύουν τὴ δυσκολία. Ἀλλά καί γιὰ τούς κοσμικοὺς ἡ Ἐκκλησία φρόντισε μέ τὴ *Θεία Λειτουργία* νά προσφέρει «λήθης φάρμακον» καί «μνημαγωγίαν». Ἡ Θ. Λειτουργία ἀποκαθιστᾷ τὴν *ἰσορροπία* μεταξύ τῆς μνήμης καί τῆς λήθης ἢ, καλύτερα, μεταξύ τοῦ *τί νά θυμόμαστε* καί τοῦ *τί νά λησμονοῦμε*.

Γιὰ νά γίνει αὐτό προφανές, ἡ παρούσα μελέτη ἐξειδικεύεται στὴ διερεύνηση καί περιγραφή τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν (μνήμης καί λήθης), ὅπως αὐτές παρουσιάζονται στίς ἐν χρήσει καθὼς καί σέ παλαιότερες Θεῖες Λειτουργίες.

Στὴν *εἰσαγωγή*, ἀφοῦ τεθοῦν τὰ πλαίσια καί οἱ στόχοι τῆς διερευνησεως, ἐντοπίζεται ὁ πνευματικὸς μηχανισμὸς τῶν ψυχολογικῶν λειτουργιῶν τῆς μνήμης, ἔτσι ὅπως αὐτές ἐνεργοποιοῦνται κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία καί ὄχι μόνο περιέχουν, ἀλλὰ καί ὑπερβαίνουν τίς γνωστές ἀπὸ τὴν Ψυχολογία λειτουργίες τῆς μνήμης (ἀνάπλαση-ἀναπαραγωγή, ἐντύπωση-μάθηση, διατήρηση, ἀναγνώριση).

Στὸ *πρῶτο κεφάλαιο* ἀνιχνεύεται ἡ φύση τῆς Θ. Λειτουργίας ἀπὸ τὴ σκοπιά τοῦ θέματός μας, τὸ εἰδικὸ «λεξιλόγιό» τῆς καί τὸ ἐπιδιωκόμενο σχετικὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ Θ. Λειτουργία ἀπὸ τὴ φύση τῆς εἶναι μνημεγερτική. Ὁ πυρήνας τῆς (ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας) πλαισιώνεται ἀπὸ μία ποικιλία στοιχείων, ὅπως λέξεων, φράσεων, λόγων, σημείων, συμβόλων, κινήσεων, ὀνομάτων, πού συνολικά συνιστοῦν τὸ *λεξιλόγιο* τῆς μνήμης κατὰ τὴ Θ. Λειτουργία. Ἡ ψυχοσωματικὴ ἢ ὕλικοπνευματικὴ ἐνότητα καί ὁλότητα τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἀνθρωπότητας συνειδητοποιοῦνται, καθὼς ὅλα ἐστιάζονται στὸν πυρῆνα, δηλαδὴ στὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, πού ἀποβλέπει στὴν ἀνάμνηση τοῦ Κυρίου καί ὅλης τῆς σωτηριώδους Οἰκονομίας.

Στὸ *δεύτερο κεφάλαιο* ἀναλύεται ἰδιαίτερος ἡ «παρουσιοποιητική» μνήμη, τὴν ὁποία ἐνεργοποιεῖ ἡ Θ. Λειτουργία μέσῳ ποικίλων διαπροσωπικῶν σχέσεων. Ὁ πιστὸς δέν ἀφήνεται μόνος ἀλλὰ διασυνδέεται μέ πρόσωπα συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας, θριαμβεύουσας καί στρατευομένης (τούς ἀγγέλους, τὴν Παναγία, τούς ἁγίους, ζῶντας καί κεκοιμημένους) καί ἰδιαίτερα μέ τὸν Χριστό

καί τήν Ἁγία Τριάδα. Στήν σφραγίδα τῆς προσφορᾶς ἀποτυπώνεται αὐτή ἡ διαπροσωπική καί πολυεπίπεδη *παρουσιοποιητική μνήμη*.

Στό *τρίτο κεφάλαιο* διαπιστώνουμε τό παράδοξο τῆς εἰσχωρήσεως τῆς μνήμης στό μέλλον ἢ τήν *παροντοποίηση τοῦ μέλλοντος* χάρις στή μνήμη, ὅπως αὐτή ἐνεργοποιεῖται κατά τή Θ. Λειτουργία. Στή διαδικασία αὐτή *πρότυπο* εἶναι ὁ *εὐγνώμων ληστής* καί *σημεῖο ἀναφορᾶς* ἡ Δευτέρα Παρουσία καί ἡ *Κρίση*. Μιά «*συνοπτική κατηγορία*» ἀνθρώπων, οἱ *πένητες* δροῦν ὡς καταλύτης γιά μιά νέα ἀντίδραση τῆς μνήμης τῶν πιστῶν κατά τή Θ. Λειτουργία: τήν *ταυτοποιητική λειτουργία* τῆς μνήμης (Χριστός-πένητες, πιστοί-μεμνημένοι τῶν πενήτων).

Στό *τέταρτο κεφάλαιο* δείχνεται ὅτι κατά τή Θ. Λειτουργία ἡ μνήμη καί ἡ λήθη τῶν πιστῶν *ἰσορροποῦν* βάσει «*συνθήκης εἰρήνης*» καί ὄχι «*μή πολέμου*». Μεταξύ τοῦ τί νά θυμόμαστε καί τοῦ τί νά ξεχνᾶμε κεῖνται ὅλες οἱ *προϋποθέσεις* γιά τήν ἀποδοχή τῶν προσφορῶν τῶν πιστῶν, ἐνῶ *ἐπισφράγιση* τῆς ἰσορροπίας ἀποτελεῖ ὁ *ἀσπασμός τῆς εἰρήνης*. Ὡς *ἀντι-πρότυπο* ἐπὶ τοῦ προκειμένου προβάλλει ἡ *μορφή τοῦ Ἰούδα* καί γιά τήν *ὑπέρβαση* τῶν *δυσκολιῶν*, πού ἀντιμετωπίζουν οἱ πιστοί λόγω *μνησικακίας*, προτείνεται μία *ποιμαντική θεραπευτική μέθοδος*.

Στό *πέμπτο* καί *τελευταῖο κεφάλαιο* φωτίζεται ἡ πτυχή τῆς μνήμης πού, τώρα, ὁδηγεῖ τόν πιστό (ὄχι νά κάνει κάτι γιά κάποιον, ἀλλά) νά κάνει κάτι γιά νά θυμᾶται κάποιον, γιά νά μὴν τόν ξεχάσει. Πρόκειται γιά μιά «*ποιητική*» λειτουργία· καί ἡ μνήμη στήν οὐσία της εἶναι *ποιητική τῆς ἀ-λήθειας*. Ἐνθυμούμενος (φροντίζοντας) τοὺς πτωχοὺς, ὁ πιστός θυμᾶται τόν Κύριο, ὁ ὁποῖος ἔχει *ταυτιστεῖ* ἤδη μαζί τους. Τά στεγανά ἔχουν καταργηθεῖ καί ἡ *μνήμη μεταφέρεται ἐκτός Θ. Λειτουργίας*, στὸν ἐξωτερικό κόσμο. Ἡ Ἐκκλησία, χάρις καί στήν ἐνεργοποιημένη μνήμη τῶν πιστῶν της, γίνεται ἓνας μεταμορφωμένος, καί, συγχρόνως, μεταμορφωτικός κόσμος.

Ἀπ' ἐδῶ καί πέρα ἀνοίγεται ἓνας *ἀκόμα δρόμος ποιμαντικῆς διακονίας* πρὸς τοὺς πιστοὺς, μιᾶς *Ποιμαντικῆς τῆς μνήμης καί τῆς λήθης*. Αὐτή ἡ Ποιμαντική ἀρχίζει μέσα ἀπὸ τή Θ. Λειτουργία καί συνεχίζει ἐκτός Θ. Λειτουργίας ἐνεργοποιώντας αὐτές τίς

λειτουργίες (μνήμης καὶ λήθης) στήν καθημερινή ζωή τῶν πιστῶν. Ἡ παροῦσα ἔρευνα καὶ μελέτη Ποιμαντικῆς Θεολογίας ἐξ ἄλλου, ἐπιδιώκουσα νά διακονήσῃ τήν ἐπι-κοινωνία καὶ συγ-κοινωνία μεταξύ θείας λατρείας καὶ καθημερινῆς ζωῆς, δέν ἀρκέσθηκε μόνο στά κείμενα τῶν Θείων Λειτουργιῶν. Τά εἶδε λοιπόν τόσο ἀπό τήν σκοπιά τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὅσο καὶ ἀπό τήν σκοπιά τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο πιστεύεται ὅτι δόθηκε μιὰ ἱκανοποιητική εἰκόνα γιά τίς λειτουργίες μνήμης καὶ λήθης στή Θ. Λειτουργία καὶ γιά τίς δυνατότητες μεταφορᾶς τους ἐκτός αὐτῆς, στήν καθημερινή ζωή τῶν Χριστιανῶν...

Ἡ ἐργασία αὕτη θέλει νά προτείνει στήν ἀκαδημαϊκή θεολογική κοινότητα τήν ἐξέταση καὶ ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν τῆς Ποιμαντικῆς Θεολογίας (ἰδιαίτερα δέ τῶν λειτουργικῶν) πρὸς ἐξαγωγή ἀρχῶν διαποιμάνσεως. Ἐπιθυμεῖ ἐπίσης νά δώσῃ στή μαχομένη ποιμαντική ἓνα «μνημόνιο» χρήσιμων στοιχείων γιά τήν κατανόηση τῆς ἐπιτελουμένης πράξεως.

Ὅσον ἀφορᾷ τόν συγγραφέα τῆς παρούσης ἐργασίας, μπορεῖ νά ὑποστηρίξῃ μέ τόν Κλήμεντα τόν Ἀλεξανδρέα ὅτι «οὐ γραφή εἰς ἐπίδειξιν τετεχνασμένη ἦδε ἡ πραγματεία, ἀλλά μοι ὑπομνήματα εἰς γῆρας θησαυρίζεται, λήθης φάρμακον».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Βιβλιογραφία περιλαμβάνει πηγές καί βοηθήματα, πού ὁ συγγραφέας χρησιμοποίησε γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀνά χειρας μελέτης. Δέν εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι περιελήφθησαν ὅλοι οἱ τίτλοι, τούς ὁποίους ὁ συγγραφέας παλαιότερα ἢ πρόσφατα εἶχε μελετήσει καί εἶχαν ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση μέ τό ὑπό διερεύνηση θέμα. Φυσικά ὑπῆρξαν καί περιπτώσεις βιβλίων, πού περιῆλθαν στή γνώση μας τήν τελευταία στιγμή τῆς συγγραφῆς καί καταβλήθηκε προσπάθεια νά ληφθοῦν ὑπόψη. Ἀναφέρεται ἰδιαίτερως τό βιβλίο τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν, *Εὐχαριστία* (1987), πού εἶναι μιά ἐκ τῶν ὑστέρων κατά κάποιο τρόπο δικαίωση τῆς ἐπιλογῆς τοῦ θέματος καί τῶν κόπων τῆς παρούσας ἔρευνας (βλ. σ. 131). Συμπεριελήφθησαν ἐπίσης ὀρισμένοι τίτλοι πού ὁδηγοῦν σκόπιμα πέρα ἀπό τόν προβληματισμό τῆς παρούσης φάσεως τῆς ἔρευνας. Δέν ἦταν ἄλλωστε στίς παρούσες προθέσεις μας, νά ἐξαντληθοῦν ὅλες οἱ πτυχές τοῦ θέματος. Σέ ὀρισμένους πάντως ἐξ αὐτῶν σημειώνονται οἱ σελίδες πού ἀναφέρονται ἀκριβῶς στό θέμα μας.

Στίς ἐντός κειμένου (σπάνια) ἢ στίς ἐντός τῶν ὑποσημειώσεων βιβλιογραφικές ἀναφορές σημειώνονται εἴτε τό ἐπώνυμο τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκδότου καί ἐπιμελητοῦ, εἴτε ὁ τίτλος τοῦ ἔργου καί τοῦ περιοδικοῦ, τό ἔτος δημοσιεύσεως καί, ὅπου χρειάζεται, ἡ σελίδα τῆς παραπομπῆς. Ἰδιαίτερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ παραπομπές στά κείμενα τῶν Θείων Λειτουργιῶν ὑπό μορφή συντμήσεων ζητᾶμε τήν ἀνοχή τῶν ἀναγνωστῶν ἐάν δυσκολευτοῦν στήν κατανόησή τους...

- ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σάββα, «Ο χαρακτήρας της κοινοκτημοσύνης στην αρχική Ἐκκλησία καὶ ἡ μαρτυρία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων». Περιλαμβάνεται στὴ συλλογὴ ἄρθρων τοῦ «Ἐὰν γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις», Ἑρμηνευτικές καὶ Ἱστορικές Μελέτες σέ ζητήματα τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», 1989, σ. 155-166 (πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν «Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν», ΕΚΚΕ, τεῦχος 93, 1983).
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ Η.Ν., Ἀνθολογία. Ἀθῆναι, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», 1954.
- ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΑΓΙΟΥ, Αἱ ἐξομολογήσεις. Εἰσαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις Ἀνδρέου ΔΑΛΕΖΙΟΥ. Τεῦχος Α' καὶ Β'. Ἀθῆναι 1951 καὶ 1951, 192 καὶ 202 σ. (σ. 42-62 τοῦ Β' τεύχους).
- ΒΑΣΙΛΑΚΗ Μαρίας (Ἀρχαιολόγου), «Οἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων γυναικῶν στίς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης», περ. «Ἀρχαιολογία», ἀρ. 21, Νοέμβριος 1986, σ. 41-46.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ἀρχιμ. (Καθηγουμένου τῆς Ἱ.Μ. Σταυρονικήτα), Εἰσοδικόν. Στοιχεῖα λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνότητος μέσα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἅγιον Ὅρος, Ἱερά Μονή Σταυρονικήτα, 1974, 168 σ.
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γεωργίου Θ., «Ἡ μορφωτικὴ διάστασις τῆς Θ. Λειτουργίας», περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», ἀρ. 725, 71, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1988, σ. 1040-1061.
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γεωργίου Θ., Λειτουργικά μελετήματα, τ. 1. Θεσσαλονίκη 1989, 74 σ.
- Biblia Patristica*. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique. T. I. *Des origines à Clément d'Alexandrie*. T. II. *Le troisième siècle (Origène excepté)*. T. III. *Origène*. Paris, Éd. du Centre National de la Recherche Scientifique, 1975, 1977, 1980.
- ΒΙΤΤΗ Εὐσεβίου Ν. (Ἀρχιμ.), «Εἰς ὕψος νοητόν...». «Λόγος περὶ προσευχῆς» τοῦ Ἀγίου Νείλου τοῦ Ἀσκητοῦ. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας»: Σειρά «Λογικὴ Λατρεία» 2, 1982, 278 σ. (σ. 32-34, 64-65, 92-93, 113-114, 139, 147-148, 153, 159-162, 181, 202, 222).
- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ Ἡλία Ἀντ., Αἱ Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ἱεραποστολικὴ θεώρησις. Θεσσαλονίκη, Πατρ. Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν: Ἀνάλεκτα Βλατάδων 24, 1977.
- BRÄNDLE Rudolf, *Matth. 25, 31-46 im Werk des Johannes Chrysostomos*. Ein Beitrag zur Auslegungsgeschichte und zur Erforschung der Ethik der griechischen Kirche um die Wende vom 4. zum 5. Jahrhundert.

- Tübingen, J.C.B. Mohr: Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, 1979, 386 σ.
- BÜCHSEL Friedrich, λήμματα «διαλλάσσω», «καταλλάσσω», «καταλλαγή», ThW I, 1957 (1933), σ. 253-259. Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας στὸν X/2 1979, σ. 968· πρβλ. σ. 996-997 καὶ 1120-1121.
- Γεροντικόν (Τό), ἥτοι Ἀποφθέγματα ἁγίων γερόντων. Εἰσαγωγή Μοναχοῦ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ Διονυσίου· πρόλογος, κείμενον, γλωσσάριον, σχόλια, εὑρετήριον θεμάτων ὑπὸ Π.Β. ΠΑΣΧΟΥ. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ», 1970, 166 σ.
- ΓΚΕΩΡΓΚΙΟΥ Βιργκίλ, Ὁ δερμάτινος χιτῶνας (μυθιστόρημα). Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἀκρίτας», 1985.
- ΓΚΟΓΚΟΛ Νικολάϊ, Ἡ Θεία Λειτουργία. Μετάφρασις Βασ. Μουστάκη. Ἀθήναι 1962, 104 σ.
- ΓΡΑΤΣΕΑ Γεωργίου Στεφ., Ἡ περί πτωχείας διδασκαλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἀθήναι 1962, 188 σ.
- ΓΡΑΤΣΕΑ Γεωργίου Στεφ., λήμματα «λογία» καὶ «πτωχεία», ΘΗΕ 8, 1966, στ. 325-326 καὶ 10, 1967, στ. 663-664.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ἱερομονάχου, Ἡ Θεία Λειτουργία. Σχόλια. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Δόμος», 1987 (ἐπανεκδόση), 422 σ.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ Ἄπαντα τὰ ἔργα, τ. 1. Λόγοι (Προσωπικαὶ σχέσεις καὶ ἐκκλησιαστικὴ διακονία). Ὑπὸ Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ καὶ Ν. Ἑμμ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ. Θεσσαλονίκη, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»: ΕΠΕ 18, 1975, 407 σ.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Συγγράμματα, τ.Α'. Λόγοι ἀποδεικτικοί, Ἀντεπιγραφαί, Ἐπιστολαὶ πρὸς Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνον, Ὑπὲρ ἡσυχάζοντων. Ἐκδ. Β. BOBRINSKY, Π. ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, J. MEYENDORFF, Π. ΧΡΗΣΤΟΥ. Θεσσαλονίκη 1962, 746 σ.
- CAZELLES Henri — Jacques DUPONT, λῆμμα «ὄνομα», ΛΒΘ 1980, στ. 731-734.
- CLÉMENT Olivier, Τό πνεῦμα τοῦ Σολζενίτσιν. Μετάφραση Ἑλένης Δαλαμπίρα. Ἀθήναι, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», χ.χ., 338 σ.
- CORBON Jean, λῆμμα «μνήμη», ΛΒΘ 1980, στ. 668-670.
- Δοκίμια ὀρθοδόξου ἡθους, μέ ἐπὶ μέρους συμβολές τῶν Πρωτ. Γεωργίου Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, Ἰωάννου ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Γεωργίου Ι. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Συνδέσμου ὀρθοδόξων νεανικῶν κινήσεων», 1979, 84 σ.
- ΔΩΡΟΘΕΟΥ Ἀββᾶ, Ἔργα ἀσκητικά. Εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, πίνακες. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἐτοιμασία», 1981, 476 σ.

EIPHNAIOY, βλ. IRÉNÉE DE LYON.

EISING H., λήμματα «zākar», «zekoer», «zikkārōn», «'azkārāh» (ταυτόσημα στά 'Εβραϊκά τῶν: μνήμη, μιμνήσκομαι, μνημεῖον, μνημόσυ-
νον), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* II (Lieferung
5/6) 1975(;), στ. 571-593.

ELIADE Mircea, *Aspects du mythe*. Paris, Éd. Gallimard: Idées 32, 1969,
250 σ. (βλ. ιδιαίτερα τό κεφ. VII. Mythologie de la Mémoire et de l'
Oubli, σ. 142-170).

ΕΛΥΤΗ 'Οδυσσέα, *Τό ἄξιον ἐστι*. Μέ μία λιθογραφία τοῦ Γιάννη Μόρα-
λη. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἴκαρος», ²1961, 94 σ.

ΕΥΔΟΚΙΜΩ Παύλου, *Ἡ προσευχή τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*. Ἡ
βυζαντινὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀπό-
δοση στά Ἑλληνικά: Μαρία Παπαζάχου-Δημήτριος Τζέρπος. Ἀ-
θήνα, Ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας»: Σειρά «Λογικὴ Λατρεία» 1,
²1982, 202 σ. (ἡ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ 1966).

FISCHER Joseph A., «Μελέτη θανάτου. Eine Skizze zur frühen griechi-
schen Patristik». Στό *Wegzeichen*, Festgabe zum 60. Geburtstag von
Prof. Dr. Hermenegild M. Biedermann OSA, hrsg. von Ernst Chr.
SUTTNER und Coelestin PATOCK OSA. Würzburg, Augustinus-Ver-
lag, 1971, σ. 43-54.

FRAINE Jean DE — Albert VANHOYE, λήμμα «καρδιά», ΛΒΘ 1980, στ.
543-545.

GIBLET Jean — Marc-François LACAN, λήμμα «ἄφεση», ΛΒΘ 1980, στ.
158-160.

GRUNDMANN Walter, λήμμα «καλός», ThW III, 1957(1938), σ. 539-553.
Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας στὸν X/2 1979, σ. 1084-1085.

GUSDORF Georges, *Mémoire et personne*. T. I. La mémoire concrète. T.
II. Dialectique de la mémoire. Paris, Presses Universitaires de Fran-
ce: Bibliothèque de philosophie contemporaine. Morale et Valeurs,
1951, σ. 1-287, 289-565.

GY Pierre-Marie, «La liturgie entre la fonction didactique et la mystago-
gie», περ. «la maison-Dieu», ἄρ. 177, 1/1989, σ. 7-18.

HARNACK Adolf, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den
ersten drei Jahrhunderten*. I. Band: Die Mission in Wort und Tat —
II. Band: Die Verbreitung. Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung,
1906, 421 καὶ 312 σ.

HUCK Albert — Hans LIETZMANN, *Synopse der drei Evangelien*. Tübin-
gen, Verlag J.C.B. Mohr, ¹⁰1950, 213 σ.

Θεία (Ἡ) Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (κείμενο, μέ προλεγόμενα τοῦ θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ἀνδρούσης ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ). Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», 1980 (ἀνατύπωση 1981), 63 σ.

ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ Ἐπιφανίου Ι. (Ἀρχιμ.), *Ἡ Μεγάλη Ἑβδομάς μετά ἐρμηνείας τῶν ὕμνων*. Ἀθῆναι 1969, 626 σ.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., «Χριστιανισμός καί προσωπικότης», 4ον Μάθημα διά τήν Β' Σειράν τοῦ Ἀνωτέρου Κατηχητικοῦ Σχολείου (Α.Κ.Σ.), Ὡλοκληρωμένοι Προσωπικότητες, Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», 1964 («τό χρονικόν ἐγώ», σ. 40· βλ. καί σ. 172-173, στό ἀντίστοιχο 18ον Μάθημα «Ἡ χριστιανική προσωπικότης», διά τόν Γ' Κύκλον τοῦ Α.Κ.Σ., *Χριστιανικός Ἀνθρωπισμός*, Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», 1951.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., λῆμμα «Λειτουργικοί Τύποι», ΘΗΕ 8, 1966, στ. 199-210.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (Τεύχος Α'). Ἀθῆναι, Ἐκδ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1975, 360 σ.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., *Ἱστορία καί θεωρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνικῆς διακονίας*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1985, 327 σ.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., «Οἱ λειτουργικές συνάξεις στή Θεολογική Σχολή (Λόγος πρός φοιτητάς Θεολογίας)», περ. «Ὁ Ἐφημέριος», 1 Νοεμβρίου 1987, σ. 322-323.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., Ὑπέρχρονα μηνύματα τῆς ἐβδόμης Οἰκουμένης Συνόδου (Ἐξ ἀφορμῆς τῆς 1200ετηρίδος αὐτῆς). Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. «Ἐκκλησία». Ἀθῆναι 1988, 104 σ.

ΙΓΝΑΤΙΟΥ Ἀρχιμ. 1978· βλ. *Κλίμαξ*.

Ἱερατικόν. Αἱ Θεῖαι Λειτουργίαι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, τῶν Προηγιασμένων μετά τῆς τυπικῆς αὐτῶν διατάξεως, καί τινες ἀπαραίτητοι ἱεραὶ Ἀκολουθίαι καί Εὐχαί. Ἀθῆναι, Ἐκδ. τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας», 1971, 250 σ.

ΙΕΡΕΜΙΟΥ Ἀρχιμ. 1976· βλ. *Κλίμαξ*.

«Ἰούδας (Ἀρχαιολογία)», λῆμμα στή ΘΗΕ 6, 1965, στ. 935-937.

IRÉNÉE DE LYON, *Contre les hérésies* (Livre V). Édition critique d'après les versions arménienne et latine par Adelin ROUSSEAU, Louis DOUTRELEAU, Charles MERCIER, tome II. texte et traduction. Paris, Éd du Cerf: «Sources Chrétiennes» No 153, 1969. Πρόκειται γιά τό ἔργο τοῦ Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*.

ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν — Ἐπισκόπου Νινευῆ, *Τά*

Εύρεθέντα Ἀσκητικά. Ἐπιμέλεια ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Ἱερομονάχου τοῦ Θεοτόκου..., ἀνατυπούμενα ἐπιμελεία ΙΩΑΚΕΙΜ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ Ἱερομονάχου. Ἀθήναι, Χ. Σπανός, χ.χ., μς' +429 σ.

ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ Ἀββᾶ, *Οἱ Ἀσκητικοὶ Λόγοι*. Μετενεχθέντες ἐκ τῆς ἀρχαίας εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλληνικὴν παρὰ τοῦ Ἱεροδιδασκάλου ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Παντοκρατορινοῦ. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ», 1961, ις' +351 σ.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ*, βλ. *Κλίμαξ*.

ΙΩΣΗΦ Γέροντος, *Ἐκφρασις μοναχικῆς ἐμπειρίας*. Ἁγίον Ὄρος, Ἐκδ. Ἱ. Μονῆς Φιλοθέου, ²1981, 398 σ.

JEREMIAS Joachim, λῆμμα «Παράδεισος», ThW V, 1954, σ. 763-771.

ΚΑΒΑΣΙΑ Νικολάου, *Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας*. Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις ὑπὸ Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ. Θεσσαλονίκη, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»: Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν 22, 1979, σ. 12-13, 32-261. (Βλ. καὶ τὴν ἔκδοσιν στίς «Sources Chrétiennes» No 4bis, Paris, Éd du Cerf, ²1967, 405 σ.).

Κλίμαξ Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, α) Ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς εἰς τὴν νεωτέραν μεταφρασθεῖσα ὑπὸ ΙΕΡΕΜΙΟΥ Ἀρχιμανδρίτου Σιναΐτου, τοῦ Κρητός, ἔκδοσις νεωτάτη. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ», 1976, 427+18' σ. + εἰκόνες· β) Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια, πίνακες ὑπὸ Ἀρχιμ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ, Ὡρωπὸς Ἀττικῆς, Ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Παρακλήτου, 1978, 455 σ.

ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ἰωάννη Β. — Χρήστου Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ — Παναγιώτη Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Ο.Χ.Α. «Λυδία», 1989, 293 σ. (103, 137-140, 161-162, 170, 176-179· περιλαμβάνει σημαντικὴ βιβλιογραφία στίς σ. 279-293).

ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ Ἰωάννου Κ., *Ἡ νεύρωσις ὡς ἀδαμικὸν πλέγμα*. Συμβολὴ εἰς τὴν Ποιμαντικὴν Θεολογίαν (διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ). Θεσσαλονίκη 1966, 120 σ.

ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ Ἰωάννου Κ., *Ὁ Ἰούδας ὡς ὁμαδικὸς ἐνοχικὸς ἀρχέτυπος* (βιωματικαὶ διαστάσεις τοῦ ἐνοχικοῦ διαλόγου). Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Ἀφῶν Κυριακίδη, 1977, 150 σ.

KROLL Wilhelm, λῆμμα «Lethe», Paulus Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (PRE) 24, 1925, στ. 2141-2144.

KÜNKEL Fritz, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν χαρακτηρολογία*. Μετάφρασις Γρηγορίου Π. Καρύδη. Ἀθήναι 1960 (ἐκ τῆς 7ης γερμ. ἐκδόσεως), 272 σ.

Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας (ΛΒΘ), μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ μέ

- τήν ἐποπτεία τῶν Σάββα ΑΓΟΥΡΙΔΗ, Σταύρου ΒΑΡΤΑΝΙΑΝ κ.ἄ.
Ἀθήνα, Ἐκδ. Βιβλικοῦ Κέντρου «Ἄρτος Ζωῆς», 1980, 1038 σ.
Πρόκειται γιὰ τὸ *Vocabulaire de Théologie Biblique*, ὑπὸ τῆ διεύ-
θυνση τοῦ Xavier LÉON-DUFOUR κ.ἄ., Paris, Éd. du Cerf, ³1974.
- ΛΟΥΚΑΤΟΥ Δημητρίου, λήμματα «Ἀγάπη τοῦ Πάσχα (Λαογραφία)» καί
«Ἀγάπης, φίλημα», ΘΗΕ 1, 1962, στ. 142 καί 145.
- ΛΟΥΚΑΤΟΥ Δημητρίου, *Πασχαλινὰ καί τῆς Ἀνοιξῆς*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Φι-
λιππότη, ²1988(1980), 190 σ.
- LACAN Marc-François, λῆμμα «παρουσία τοῦ Θεοῦ», ΛΒΘ 1980, στ.
776-779.
- LAMPE G.W.H., *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford 1961.
- LENHARDT M., λῆμμα «Sociogramme», *Vocabulaire de Psychopédagogie et
de Psychiatrie de l'enfant*. Paris P.U.F., 1963, σ. 547.
- LÉSQUIVIT Colomban — Xavier LÉON-DUFOUR, λῆμμα «χείλη» ΛΒΘ
1980, στ. 1005.
- LIEURY Alain, *La mémoire, résultats et théories*. Bruxelles, Éd. Pierre
Mardaga: Psychologie et Sciences Humaines 55, ³1986, 265 σ.
- ΜΑΚΡΗ Σπυρ. Γ., α) λῆμμα «πρόθεσις», ΘΗΕ 10, 1967, στ. 605-606· β)
λῆμμα «προσκομιζόμενα», στοῦ ἴδιου, στ. 654-655.
- MALANDRAKIS Constantine, «The Mindfulness of Death according to the
ascetic patristic Tradition», περ. «Θεολογία» 59, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος
1988, 2, σ. 346-360.
- ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ Χρήστου, *Ἡ τραγωδία τῆς ἱστορίας*. Δώδεκα δοκίμια μεταί-
στορικοῦ προβληματισμοῦ. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Δωδώνη», ³1973 («Ἡ
λησμονιά τοῦ Θεοῦ», σ. 60-79).
- MANTZARIDOU Γεωργίου, «Θεία Λειτουργία καί κόσμος», στά *Δοκίμια
ὀρθοδόξου ἡθους*, σ. 69-84 (76-77).
- ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Ἡλία (Ἀρχιμ.) — Alexander SCHMEMANN
(Πρωτ.) — Olivier CLÉMENT, *Ἡ Λειτουργία μας*. Τρεῖς μελέται.
Ἀθῆναι, Ἐκδ. ἡ «Ζωή», 1963, 168 σ.
- MICHEL Otto, λήμματα «μιμνήσκομαι», «μνεία», «μνήμη», «μνήμα», «μνη-
μεῖον», «μνημονεύω», ThW IV, 1942, σ. 678-687. Συμπλήρωμα βι-
βλιογραφίας στὸν X/2, 1979, σ. 1178-1179· πρβλ. σ. 975-976 καί
1138-1143.
- Μικρόν Εὐχολόγιον ἢ Ἀγιασματάριον*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀποστολικῆς
Διακονίας», 1962, 488 σ.
- «ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑΣ», *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ
Χρυσοστόμου*. Κείμενο — Νεοελληνικὴ ἀπόδοση Ξανθῆς ΚΑΡΑΛΗ-

- ΒΙΤΤΗ, δασκάλας μέ τή βοήθεια τῆς «Μουσικῆς Συντροφιάς» καί τήν οὐσιαστική συμβολή εἰδικῶν Θεολόγων. Ἀθήνα ²1987, 127 σ.
- ΜΟΥΣΤΑΚΗ Βασ., *Οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες*. Κείμενον, μετάφρασις, εὐρετήριο κατὰ θέματα. Εἰσαγωγή Παν. Τρεμπέλα. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ», 1953, 271 σ.
- ΜΠΕΚΑΤΩΡΟΥ Γ., λήμματα «Ἀπόδειπνον» καί «συγχώρησις», ΘΗΕ 2, 1963, στ. 1064-1069 καί 12, 1968, στ. 972-973.
- ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δημ. Ν., λῆμμα «Κυριακή», ΘΗΕ 7, 1965, στ. 1142-1143.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (πρώην Μητροπολίτου Ἀττικῆς καί Μεγαρίδος), *Συναγμένοι στήν Εὐχαριστία*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Σπορά», 1978, 288 σ.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Συμβουλευτικόν Ἐγχειρίδιον* ἤτοι περί φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων. Βόλος, «Ἀγιορειτική Βιβλιοθήκη», ³1969(1801), 257 σ.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, βλ. *Πηδάλιον*.
- NISSIOTIS N.A. — P. MAURY — P.A. LIÉGÉ, *L'Église dans le monde*. Paris, Mame: Coll. Églises en dialogue 2, 1966.
- ΟΕΡΚΕ Albrecht, λήμματα: «εἰς» καί «ἐν», ThW II, 1960(1935), σ. 418-432, σ. 534-539.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Εἰρήνης, *Ἡ Θεία Λειτουργία γιά τά παιδιά*. Ἀθῆναι 1983, 64 σ.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ἰωάννου, «Ἡ ἐορτή τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», στά *Δοκίμια ὀρθοδόξου ἡθους*, σ. 45-67 (57, 59).
- ΠΑΝΩΤΗ Ἀριστείδου Γ. (ἐπιμ.), *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου* ἤτοι ἡ τέλεσις τῆς Θείας Εὐχαριστίας τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων κατὰ τήν παλαιοχριστιανικήν τάξιν. Ἀθῆναι 1986, 64 σ.
- ΠΑΠΑΔΕΡΟΥ Ἀλεξάνδρου Κ., λῆμμα «πολιτισμός», ΘΗΕ 10, 1967, στ. 507-514.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χρυσοστόμου (Ἀρχιμ. Διευθυντοῦ τῆς Ριζαρείου Ἐκκλ. Σχολῆς, μετέπειτα Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν), *Περί ἱερωσύνης*. Ἀθῆναι 1912, 107σ.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Σεραφεῖμ (Ἀρχιμ.) *Ἐγκόλπιον τῆς Θείας Λειτουργίας*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ζωῆς», ⁵1950, 311 σ.
- ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ Κωνσταντίνου Ε., «Θρησκευτικότης καί ὑποκρισία». Περιλαμβάνεται στή συλλογή ἄρθρων του *Προσβάσεις*. Ζητήματα ἀπολογητικῆς Θεολογίας καί φιλοσοφικῆς κριτικῆς τοῦ καιροῦ μας. Ἀθῆναι, Ἐκδ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1979, σ. 99-105.
- ΠΑΠΑΤΖΑΝΑΚΗ Γεωργίου Εὐαγ., *Ἡ περί θλίψεων διδασκαλία κατὰ τήν*

- Κ. Διαθήκην. Ἡ πραγματικότητα καὶ ἡ σωτηριολογικὴ αὐτῶν ἀξία. Ἀθήναι 1988, 238 σ. (πρβλ. 17-32).
- Πεντηκοστάριον, Χαρμόσυνον. Διορθωθέν καὶ δι' ἑνός Προλόγου πλουτισθέν ὑπὸ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἱμβρίου. Ἀθήναι, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη «Φῶς», χ.χ., η' + 265 σ.
- Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μιᾶς Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας, ὑπὸ ΑΓΑΠΙΟΥ Ἱερομονάχου καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ Μοναχοῦ. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ», 1970 (1793 = 1800) 790 σ.
- POTTERIE Ignace de la, λῆμμα «ἀλήθεια», ΛΒΘ 1980, στ. 52-57.
- ΡΑΜΦΟΥ Στέλιου, *Μελέτη θανάτου*. Ἀθήνα, Κέδρος, 1984, 146 σ.
- ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ Ἀμφιλοχίου Ἱερομονάχου (νῦν Ἐπισκόπου Βανάτου), Τὸ νόημα τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἀνάτυπο ἀπὸ τοῦ περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», μέ πρόλογο Πρωτ. Μιχαήλ ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ. Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Πρεσβ. Ἑμμαν. ΤΥΡΑΚΗ. Σπάτα Ἀττικῆς 1979, 29 σ.
- REBELL Walter, *Psychologisches Grundwissen für Theologen*. Ein Handbuch. München, Chr. Kaiser, 1988, 285 σ.
- ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ Παντελεήμονος Ε. (νῦν Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου), λῆμμα «προσκομιδὴ», ΘΗΕ 10, 1967, στ. 651-654.
- ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗ Χρυσάνθου Γ. (Μητροπολίτη Μόρφου), *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. Εὐρύχου-Κύπρος, Ἐκδ. «Πρὸς τὸ Φῶς»: Λειτουργικὸ Ἐγκόλπιο Τεῦχος Α', 1988, 364 σ. (περιλαμβάνει σημαντικὴ βιβλιογραφία, σ. 23-35).
- SCHMEMANN Alexander, *Μεγάλῃ Σαρακοστή*. Πορεία πρὸς τὸ Πάσχα. Μετάφραση ἀπὸ τὸ Ἀγγλικὸ Ἑλένης ΓΚΑΝΟΥΡΗ. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἀκρίτας», 1981, 163 σ. (113). Βλ. καὶ ΣΜΕΜΑΝ.
- SIEBEN Hermann Josef, λῆμμα «μνήμη Θεοῦ», DS 10, 1979, στ. 1407-1414.
- SIEBEN Hermann Josef, *Voces*. Eine Bibliographie zu Wörtern und Begriffen aus der Patristik (1918-1978). Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1980.
- ΣΙΩΤΗ Μάρκου, λῆμμα «ἀσπασμός (Ἀγία Γραφή)», ΘΗΕ 3, 1963, στ. 389-394.
- ΣΜΕΜΑΝ Ἀλεξάνδρου, *Εὐχαριστία*. Μετάφραση ἀπὸ τὰ Ρωσικὰ Ἀνδρέα καὶ Μαρίκας Χελιώτη. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἀκρίτας»: Σειρά «Ὁρθόδοξη Μαρτυρία» 24, 1987, 259 σ. (βλ. μ.ᾱ. σ. 130-139).
- SOLIGNAC Aimé — André BORD, λῆμμα «mémoire», DS 10, 1979, στ. 991-1008.
- SPICQ Ceslas — Pierre GRELOT, λῆμμα «Σάββατον», ΛΒΘ 1980, στ. 885-886.

- SPIDLIK Thomas s.j., *La spiritualité de l'orient chrétien*. Manuel systématique. Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum: Orientalia christiana analecta 206, 1978, 436 σ. (202, 329-330).
- ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ Γ.Κ., λήμμα «άσπασμός (Λαογραφία)», ΘΗΕ 3, 1963, στ. 396-397.
- STÄHLIN Gustav, λήμματα «φιλέω», «καταφιλέω», «φίλημα», ThW IX, 1973, σ. 113-144. Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας στόν X/2 1979, σ. 1289.
- ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ Ίωάννου Δρ., *Λεξικόν ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. Πέτρου Δημητράκου: «Ὁ θεσαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» τόμος πρῶτος, 1949, 1248 σ.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Ἀλεξάνδρου Μ., *Ποιμαντικὴ προετοιμασία τῶν μελλονύμφων* (προετοιμασία ἀγάπης). Συμβολὴ εἰς τὴν Ποιμαντικὴν Θεολογίαν, Ψυχολογίαν καὶ Κοινωνιολογίαν. Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, 1971, σ. 174 σ.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Ἀλεξάνδρου Μ., *Μορφές ποιμαντικῆς διακονίας*. Ἀθήνα 1986, 168 σ.
- ΣΩΤΗΡΧΟΥ Π.Μ., *Ὁδὸς ἀναπαύσεως*. Τὸ τέλος τῆς γήϊνης ζωῆς καὶ ὁ τελωνισμὸς τῶν ψυχῶν. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀποκάλυψις», 1989, 127 σ. (11).
- THEILER Willy, λήμμα «Erinnerung», Reallexikon für Antike und Christentum VI, 1966, στ. 43-54.
- ΤΟΜΑΣΙΔΗ Χριστοδούλου Χ., *Εἰσαγωγή στὴν Ψυχολογία*. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Δίπτυχο», 1982, 662 σ.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π.Ν., *Ἡ Καινὴ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας*: Τὰ Εὐαγγέλια καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Αἱ Ἐπιστολαὶ καὶ ἡ Ἀποκάλυψις. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ζωῆς», 1953, 800 σ. καὶ 1952, 576 σ.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π.Ν., *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», ²1982, 243 σ.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π.Ν., *Ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν μας*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», ⁵1986, 446 σ. (μ.ᾶ. 196-200).
- Τριψίδιον*, Κατανυκτικόν. Ἐκδοσις νέα ἐπιμελημένη. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Φῶς», χ.χ., 536 σ.
- ΤΣΑΡΟΥΧΗ Γιάννη, *Ὡς στρουθίον μονάζον ἐπὶ δώματος*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Καστανιώτη, 1987, 256 σ. (σ. 90, 91).
- ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Κώστα Ε., *Μυστικὸς Δείπνος*. Σχόλια ἐνός σημερινοῦ στή θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ στήν ἐποχή μας. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ», 1965, 212 σ. (114-117, 129, 136-137, 157-158, 162-163).

- VERGOTE Antoine, «Psychanalyse et Anthropologie philosophiques», στὸν τόμο τῶν Winfrid HUBER, Herman PIRON, Antoine VERGOTE, *La psychanalyse science de l'homme*. Bruxelles, Charles Dessart: Psychologie et Sciences Humaines 8, 1964, σ. 147-255 (189-190).
- VERGOTE Antoine, *Interprétation du langage religieux*. Paris Éd. du Seuil, 1974, 222 σ. (14-19, 199-215).
- VERGOTE Antoon, «Finding God, A Matter of Recovering or Discovering, Reflection on Augustine's Teaching», περ. «Louvain Studies» 12, 1987, σ. 99-115.
- WIÉNER Claude, λήμμα «ἐλεημοσύνη», ΛΒΘ 1980, στ. 349-351.
- WILCKENS Ulrich, λήμματα «ὑποκρίνομαι», «συνυποκρίνομαι», «ὑπόκρισις», «ὑποκριτής», «ἀνυπόκριτος», ThW VIII, 1969, σ. 558-571. Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας στὸν X/2 1979, σ. 1287-1288.
- WINDISCH Hans, λήμματα «ἀσπάζομαι», «ἀπασπάζομαι», «ἀσπασμός», ThW I, 1957(1933), σ. 494-500. Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας στὸν X/2 1979, σ. 995-996.
- YERUSHALMI Yosef H. (κ.ἄ.), *Usages de l'oubli*. Paris, Éd. du Seuil, 1988, 94 σ.
- ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γεωργίου, «Ὁρθόδοξος λατρεία», στή συλλογή ἄρθρων του *Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας*. Ἀθῆναι, Ἔκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», 1973, σ. 159-173.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰωάννου Μ., λήμμα «μηνολόγιον», ΘΗΕ 8, 1966, στ. 1125.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰωάννου Μ., Κείμενα Λειτουργικῆς (ΚΛ). 3. *Θεία Λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου*. Θεσσαλονίκη 1970, 54 σ. 5. *Θεία Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*. Θεσσαλονίκη ²1977, 84 σ. 8. *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων*. Θεσσαλονίκη ²1978, 80 σ. 12. *Βυζαντιναί Θ. Λειτουργίαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καί Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. Θεσσαλονίκη 1978, 74 σ. 18. *Θεία Λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας*. Θεσσαλονίκη 1979, 66 σ.
- ΧΩΡΑΙΤΗ Σπυρ., λήμμα «Μετάληψις, Θεία», ΘΗΕ 8, 1966, στ. 1038-1046.
- ΨΑΡΙΑΝΟΥ Διονυσίου Α. Ἐπισκόπου (Μητροπολίτου Σερβίων καί Κοζάνης), *Ἡ Θεία Λειτουργία*. Ἀθῆναι, Ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», ²1986, ιθ' + 438 σ.

- VERGOTE Antoine, «Psychanalyse et Anthropologie philosophiques», στὸν τόμο τῶν Winfrid HUBER, Herman PIRON, Antoine VERGOTE, *La psychanalyse science de l'homme*. Bruxelles, Charles Dessart: Psychologie et Sciences Humaines 8, 1964, σ. 147-255 (189-190).
- VERGOTE Antoine, *Interprétation du langage religieux*. Paris Éd. du Seuil, 1974, 222 σ. (14-19, 199-215).
- VERGOTE Antoon, «Finding God, A Matter of Recovering or Discovering, Reflection on Augustine's Teaching», περ. «Louvain Studies» 12, 1987, σ. 99-115.
- WIÉNER Claude, λήμμα «ἐλεημοσύνη», ΛΒΘ 1980, στ. 349-351.
- WILCKENS Ulrich, λήμματα «ὑποκρίνομαι», «συνυποκρίνομαι», «ὑπόκρισις», «ὑποκριτής», «ἀνυπόκριτος», ThW VIII, 1969, σ. 558-571. Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας στὸν X/2 1979, σ. 1287-1288.
- WINDISCH Hans, λήμματα «ἀσπάζομαι», «ἀπασπάζομαι», «ἀσπασμός», ThW I, 1957(1933), σ. 494-500. Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας στὸν X/2 1979, σ. 995-996.
- YERUSHALMI Yosef H. (κ.ἄ.), *Usages de l'oubli*. Paris, Éd. du Seuil, 1988, 94 σ.
- ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γεωργίου, «Ὁρθόδοξος λατρεία», στή συλλογή ἄρθρων του *Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας*. Ἀθῆναι, Ἔκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», 1973, σ. 159-173.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰωάννου Μ., λήμμα «μηνολόγιον», ΘΗΕ 8, 1966, στ. 1125.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰωάννου Μ., Κείμενα Λειτουργικῆς (ΚΛ). 3. *Θεία Λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου*. Θεσσαλονίκη 1970, 54 σ. 5. *Θεία Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου*. Θεσσαλονίκη ¹1977, 84 σ. 8. *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων*. Θεσσαλονίκη ²1978, 80 σ. 12. *Βυζαντιναί Θ. Λειτουργίαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. Θεσσαλονίκη 1978, 74 σ. 18. *Θεία Λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας*. Θεσσαλονίκη 1979, 66 σ.
- ΧΩΡΑΤΗ Σπυρ., λήμμα «Μετάληψις, Θεία», ΘΗΕ 8, 1966, στ. 1038-1046.
- ΨΑΡΙΑΝΟΥ Διονυσίου Α. Ἐπισκόπου (Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης), *Ἡ Θεία Λειτουργία*. Ἀθῆναι, Ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», ²1986, 10' + 438 σ.

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ — ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ἀρ. : ἀριθμός τεύχους (περιοδικοῦ ἢ σειρᾶς).
ΒΕΠΕΣ : *Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων*. Ἀθῆναι, Ἐκδοση τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας» τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1955 ...
Βλ. : Βλέπε.
DS : *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique*.
Ἐκδ. : Ἐκδόσεις.
ΕΠΕ : Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Σειρά τῶν Πατερικῶν Ἐκδόσεων «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη.
ΘΗΕ : *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία*, 12 τόμοι. Ἀθῆναι, Ἐκδοση Ἀθ. Μαρτίνου, 1962-1968.
ΘΛ : Θεία Λειτουργία.
κ.ᾱ. : καί ἄλλα (ἄλλοι).
κ.ἐ. : καί ἐξῆς.
ΚΛ : *Κείμενα Λειτουργικῆς*. Σειρά λειτουργικῶν κειμένων πού ἐκδίδεται ἀπό τόν καθηγητή Ἰωάννη Μ. Φουντούλη.
κ.ο.κ. : καί οὕτω καθεξῆς.
κτλ. : καί τά λοιπά.

- κ.τ.τ. : καί τά τοιαῦτα.
ΛΒΘ : Λεξικόν Βιβλικῆς Θεολογίας 1980.
λ.χ. : λόγου χάριν.
μ.ᾱ. : μεταξύ ἄλλων.
παρ. : παράγραφος (παράγραφοι).
περ. : περιοδικό.
PG : J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus: grae-*
ca 161 τόμοι, Parisiis 1857-1866.
Πρβλ. : Παράβαλε.
Σ : Σημείωση (ὑποσημείωση).
σ. : σελίδα (σελίδες).
στ. : στήλη (στήλες).
Τ. ἢ τ. : Τόμος (τόμοι).
ThW : *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, τόμοι
I-X, 1932-1979.
χ.χ. : χωρίς χρονολογία.

ΛΥΧΝΟΣ Ε.Π.Ε.
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ - ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ
ΠΛ. ΘΕΑΤΡΟΥ 24 105 52 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ. 3214766

LICHNOS LTD. GRAPHIC ARTS
24, PL. THEATROU 105 52 ATHENS TEL. 3214766

ISBN 960-7094-71-1